

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ PROGRAMI
DOKTORA TEZİ

PAKİSTAN'DA
YÜKSEK DİN ÖĞRETİMİ KURUMLARI

Mefkure Nur PAKDEMİRLİ

Danışman
Prof. Dr. Halit EV

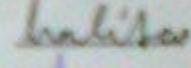
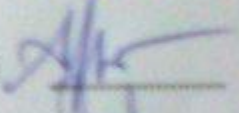
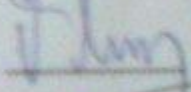
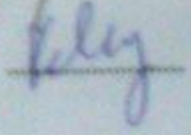
İZMİR - 2013

**DOKTORA
TEZ ONAY SAYFASI**

2004800635

Üniversite : Dokuz Eylül Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Adı ve Soyadı : Mefkure Nur PAKDEMİRLİ
Tez Başlığı : Pakistan'da Yüksek Din Öğretimi Kurumları
Savunma Tarihi : 30.05.2013
Danışmanı : Prof.Dr.Halit EV

JÜRI ÜYELERİ

<u>Unvanı, Adı, Soyadı</u>	<u>Üniversitesi</u>	<u>İmza</u>
Prof.Dr.Halit EV	- CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ	
Prof.Dr.A.İhsan YITIK	- DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ	
Yrd.Doç.Dr.Veli ÖZTÜRK	- DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ	
Prof.Dr.Mehmet ŞEKER	- DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ	
Prof.Dr.M.Akif KILAVUZ	- ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ	

Oybirliği (X)

Oy Çokluğu ()

Mefkure Nur PAKDEMİRLİ tarafından hazırlanmış ve sunulmuş "Pakistan'da Yüksek Din Öğretimi Kurumları" başlıklı tezi kabul edilmiştir.

Prof.Dr. Utku UTKULU
Enstitü Müdürü

YEMİN METNİ

Doktora Tezi olarak sunduğum “**Pakistan’da Yüksek Din Öğretimi Kurumları**” adlı çalışmanın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

/ /2013

Mefkure Nur Pakdemirli

...

ÖZET
Doktora Tezi
Pakistan’da Yüksek Din Öğretimi Kurumları
Mefkure Nur PAKDEMİRLİ

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı
Felsefe ve Din Bilimleri Programı

Bu araştırmada Pakistan’ın yüksek din öğretimi kurumları incelenmiştir. Öncelikle Pakistan’da yürütülen eğitim-öğretimin mevcut durumu genel olarak ele alınmış, geleneksel ve modern öğretim kurumları ve öğretim sistemleri tanıtılarak, bu kurumlarda yapılan din öğretimi hakkında bilgi verilmiştir.

Birinci bölümde, yüksek din öğretimi kurumlarının tarihî ve hukukî temelleri incelenmiştir. Tarihî temeller bağlamında, Hint altkıtası yüksek din öğretimi oluşum ve yapılanma süreci ‘kurumsal altyapı oluşumu’ (711-980), ‘program gelişimi ve kurumsallaşma’ (980-1857), ‘yeniden yapılanma’ (1857-1947) ve ‘modernleşme’ (1947 sonrası) dönemleri esas alınarak incelenmiştir. Hukukî temeller bağlamında, Pakistan’ın yüksek din öğretimini etkileyen yasal ve siyasal dayanaklar gözler önüne serilmiştir.

İkinci ve son bölümde yüksek din öğretimi kurumları hakkında detaylı bilgi verilmiştir. Pakistan’ın geleneksel ve modern kurumları ve modern bir kurum olarak ‘Uluslararası İslâm Üniversitesi, İslâm Araştırmaları Fakültesi’ örneği olumlu-olumsuz tüm yönleri ile tartışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Pakistan, din öğretimi, yüksek din öğretimi kurumları

ABSTRACT
Doctoral Thesis
Doctor of Philosophy (PhD)
Higher Religious Education Institutions in Pakistan
Mefkure Nur PAKDEMİRLİ

Dokuz Eylül University
Graduate School of Social Sciences
Department of Philosophy and Religion Sciences
Philosophy and Religion Sciences Program

In this study, higher religious education institutions of Pakistan is investigated. First, the present education in Pakistan is considered in the general sense, traditional and modern educational institutions and the education system are presented and information about the religious education in these institutions are given.

In the first chapter, historical and juristical basics of the higher religious education institutions are investigated. As historical basics, period of Indian subcontinent formation and development of higher religious education is divided into different periods such as ‘institutional development’ (711-980), ‘program development’ (980-1857), ‘reconstruction’ (1857-1947) and ‘modernisation’ (after 1947). As juristical basics, legal and political basics effecting the institutions of higher religious education in Pakistan are outlined.

In the second and last chapter, details of institutions of higher religious education are given. Traditional and modern institutions of Pakistan and as a specific modern institution, positive and negative aspects of ‘International Islamic University, Faculty of Islamic Studies’ are discussed.

Keywords: Pakistan, religious education, higher religious education institutions.

PAKİSTAN’DA YÜKSEK DİN ÖĞRETİMİ KURUMLARI

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	ii
YEMİN METNİ	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR	ix
TABLolar LİSTESİ	xi
ŞEKİLLER LİSTESİ	xii
EKLER LİSTESİ	xiii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

PAKİSTAN’DA YÜKSEK DİN ÖĞRETİMİ KURUMLARININ TARİHİ VE HUKUKİ TEMELLERİ

1.1. YÜKSEK DİN ÖĞRETİMİ KURUMLARININ TARİHİ TEMELLERİ	58
1.1.1. Kurumsal Altyapı Oluşumu Dönemi (711-980)	58
1.1.2. Program Gelişimi ve Kurumsallaşma Dönemi (980-1857)	59
1.1.2.1. Program Gelişimi	59
1.1.2.2. Kurumsallaşma	64
1.1.2.3. Dönemin Geleneksel Yüksek Din Öğretimi Kurumları: Medreseler	67
1.1.2.4. Dönemin Modern Yüksek Din Öğretimi Kurumları	72
1.1.3. Yeniden Yapılanma ve Ekolleşme Dönemi (1857-1947)	74
1.1.3.1. Gelenekçiler: Ehl-i Hadis, Deobendi, Birelvî	77
1.1.3.2. Yenilikçiler: Aligarh	80
1.1.3.3. Uzlaşmacılar: Nedve	81

1.1.3.4. Bağımsızlar	82
1.1.4. Modernleşme Dönemi (1947 sonrası)	84
1.2. YÜKSEK DİN ÖĞRETİMİ KURUMLARININ HUKUKİ TEMELLERİ	87
1.2.1. Yasal Dayanaklar	89
1.2.1.1. Kanunlar	89
1.2.1.1.1. 1956 Anayasası	89
1.2.1.1.2. 1962 Anayasası	91
1.2.1.1.3. 1973 Anayasası	93
1.2.1.1.4. Şariat Kanunu	96
1.2.1.2. Kararnameler	98
1.2.1.3. Yönetmelikler	99
1.2.2. Siyasal Dayanaklar	100
1.2.2.1. Konferans Bildirileri	100
1.2.2.2. Komisyon ve Kurul Raporları	102
1.2.2.3. Eğitim Politikaları	107
1.2.2.3.1. 1969 Eğitim Politikası	107
1.2.2.3.2. 1972 Eğitim Politikası	108
1.2.2.3.3. 1979 Eğitim Politikası	111
1.2.2.3.4. 1992 ve 1998 Eğitim Politikaları	118
1.2.2.3.5. 2000’li Yıllarda Eğitim Politikaları ve Genel Değerlendirme	121
1.2.2.4. Reformlar	123

İKİNCİ BÖLÜM

PAKİSTANDA YÜKSEK DİN ÖĞRETİMİ KURUMLARI

2.1. GELENEKSEL YÜKSEK DİN ÖĞRETİMİ KURUMLARI:	
MEDRESELER	132
2.1.1. Öğretici ve Öğrenci Kaynakları	133
2.1.2. Program ve Öğretim	134
2.1.3. Ders İçerikleri ve Öğretim Materyalleri	137
2.1.4. Öğretim Yöntem ve Teknikleri	143

2.1.5. Mezunların İstihdam Alanları	144
2.1.6. Geleneksel Yüksek Din Öğretimi Kurumlarına Örnekler	145
2.2. MODERN YÜKSEK DİN ÖĞRETİMİ KURUMLARI:	
ÜNİVERSİTELER, FAKÜLTE VE BÖLÜMLER,	
ENSTİTÜLER, AKADEMİLER	147
2.2.1. Uluslararası İslâm Üniversitesi İslâm Araştırmaları Fakültesi Örneği	151
2.2.1.1. Uluslararası İslâm Üniversitesi	151
2.2.1.2. İslâm Araştırmaları Fakültesi	160
2.2.1.2.1. Bölümleri ve Öğrenci Kaynakları	161
2.2.1.2.2. Program ve Öğretim	165
2.2.1.2.2.1. Lisans Programı	166
2.2.1.2.2.2. Yüksek lisans Programı	171
2.2.1.2.2.3. Doktora Programı	174
2.2.1.2.3. Ders İçerikleri ve Öğretim Materyalleri	176
2.2.1.2.4. Öğretim Yöntem ve Teknikleri	179
2.2.1.2.5. Mezunların İstihdam Alanları	180
SONUÇ	183
KAYNAKÇA	191
EKLER	

KISALTMALAR

A Level	Advanced Level
AEPAM	Academy of Educational Planning and Management
AKU	Aga Khan University
ASPIRE	Asia Society for Promotion of Innovation and Reform in Education
B.A.	Bachelor of Art
Bkz.	Bakınız
BS	Bachelor of honors
CGPA	Cumulative Grade Point Average
CIA	The Central Intelligence Agency
CRS	Congressional Research Service
çev.	Çeviren
DEM	Değerler Eğitimi Merkezi
F.A.	Fellow of Arts
FFI	The Family Firm Institute
GAT	Graduate Admission Test
GİKİ	Gulam İshak Khan
HEC	Higher Education Comission
HSSC	Higher Secondary School Certificate
ICG	International Crisis Group
IDB	Islamic Development Bank
IGCSE	International General Certificate of Secondary Education
IIUI	International Islamic University Islamabad
IRI	Islamic Research Institute
IS	Islamic Studies
ISIM	International Institute for the Study of Islam in the Modern World
ITMD	İttihad-i Tanzim-i Medaris-i Diniyye
IIU	International Islamic University
IIUFIS	International Islamic University Faculty of Islamic Studies
İSAM	İslam Araştırmaları Merkezi
İ.U.İ.Ü.	İslâmabad Uluslararası İslâm Üniversitesi

LIS	Library and Information Science
LUMS	Lahore University of Management Sciences
M.Phil.	Master of Philosophy
M.A.	Master of Arts
MMA	Muttahida Majlis-e-Amal
M.S.	Master of Science
NBR	The National Bureau of Asian Research
NEMIS	The National Education Management Information System
NGO	Non-Governmental Organizations
NUML	National University of Modern Languages
NWFP	North West Frontier Province
O Level	Ordinary Level
Ph.D.	Philosophy of doctorate
PIDE	Pakistan Institute of Development Economics
PPP	Pakistan People's Party
QAU	Quaid-i Azam University
RS	Research Service
s.	Sayfa
SAARC	South Asian Association for Regional Cooperation
SAHE	Society for the Advancement of Education
SAPANA	South Asian Policy Analysis Network
SEDCO	Saudi Economic and Development Company
ss.	Sayfadan sayfaya
SSC	Secondary School Certificate
TCF	The Citizens Foundation
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
UGC	University Grants Commission
U.İ.Ü.İ.A.F.	Uluslararası İslâm Üniversitesi İslâm Araştırmaları Fakültesi
UNESCO	United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization
USAID	United States Agency for International Development
USEFP	United States Educational Foundation in Pakistan
WPS	Working Paper Series

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1: Pakistan’da Medrese Kademeleri ve Diploma Denklik Düzeyleri	s.19
Tablo 2: Medrese Kademelerinde Yer Alan Dersler	s.19
Tablo 3: İlk ve Ortaöğretim Okullarının Kademelerinde Yer Alan Dersler	s. 32
Tablo 4: Uluslararası İslâm Üniversitesi İslâm Araştırmaları Fakültesi Lisans Programı Ortak Dersler Kredi Tablosu	s.168
Tablo 5: Uluslararası İslâm Üniversitesi İslâm Araştırmaları Fakültesi Lisans Programı Uzmanlık Alanı Dersleri Kredi Tablosu	s.169
Tablo 6: Uluslararası İslâm Üniversitesi İslâm Araştırmaları Fakültesi Yükseklisans Programı Dersleri Kredi Tablosu	s.172
Tablo 7: Uluslararası İslâm Üniversitesi İslâm Araştırmaları Fakültesi Doktora Programı Dersleri Kredi Tablosu	s.175

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: Pakistan’da Geleneksel Eğitim-Öğretim Sistemi (Medrese Sistemi)	s.22
Şekil 2: Pakistan’da Modern Eğitim-Öğretim Sistemi (İlk ve Ortaöğretim)	s.33
Şekil 3: Pakistan’da Modern Eğitim-Öğretim Sistemi (Yükseköğretim)	s.51

EKLER LİSTESİ

EK 1: Pakistan’da Eğitim-Öğretim Kurumlarının Devlete ve Özel Sektöre Göre Dağılımı	ek s.1
EK 2: Uluslararası İslâm Üniversitesi İslâm Araştırmaları Fakültesi Lisans Programı Ortak Dersler Kredi Tablosu	ek s.2
EK 3: Uluslararası İslâm Üniversitesi İslâm Araştırmaları Fakültesi Lisans Programı Uzmanlık Alanı Dersleri Kredi Tablosu	ek s.4
EK 4: Uluslararası İslâm Üniversitesi İslâm Araştırmaları Fakültesi Yüksek lisans Programı Dersleri Kredi Tablosu	ek s.8
EK 5: Uluslararası İslâm Üniversitesi İslâm Araştırmaları Fakültesi Doktora Programı Dersleri Kredi Tablosu	ek s.12
EK 6: Resimler	ek s.14
Resim 1: Pakistan Eyalet Haritası	ek s.14
Resim 2: Hint Alt kıtası Haritası	ek s.15
Resim 3: İslâmabad Uluslararası İslâm Üniversitesi	ek s.16
Resim 4: İ.U.İ.Ü. İslâm Araştırmaları Fakültesi	ek s.16
Resim 5: İ.U.İ.Ü.’nde Kız Öğrenciler	ek s.17
Resim 6: İ.U.İ.Ü.’nde Erkek Öğrenciler	ek s.17
Resim 7: Muhammad Mudassir Ali	ek s.18
Resim 8: Tariq Rahman	ek s.18
Resim 9: Ali Asghar Chishti	ek s.19
Resim 10: Abdulbasid Mücahid	ek s.19
Resim 11: Dârululûm-u Hakâniye Medresesi	ek s.20
Resim 12: Dârululûm-u Hakâniye Medresesi	ek s.20
Resim 13: Dârululûm-u Hakâniye Medresesi	ek s.21
Resim 14: Dârululûm-u Hakâniye Medresesi	ek s.21
Resim 15: Fatıma Kadriye Kâimiye Kız Medresesi	ek s.22
Resim 16: Hanifiye Envârî Kız Medresesi	ek s.22

Resim 17: St. Peters High School	ek s.23
Resim 18: St. Catherine School	ek s.23
Resim 19: TCF Özel Okulu	ek s.24
Resim 20: SOS Özel Okulu	ek s.24
Resim 21: Faysal Devlet Okulu	ek s.25
Resim 22: Kırsalda Bir Devlet Okulu	ek s.25
Resim 23: Mahmud Kod Erkek Lisesi	ek s.26
Resim 24: Bir Kız Lisesi	ek s.26

GİRİŞ

I. PROBLEM DURUMU

A. Problem

İslâm dini Pakistan'ın yer aldığı Hint altkıtasına Emevi halifesi Velid bin Abdülmelik devrinde (705-715) İslâm orduları komutanı olarak görevlendirilen Muhammed b. Kasım es-Sekafi'nin (ö. 717) 711 yılında bölgenin bir kısmını fethetmesiyle girmiş, Gazneliler (963-1187) ve Hint-Türk devletleri döneminde (XIII. yy.'dan itibaren) yayılmıştır.

XVII. yy.'dan itibaren bölgeye yerleşen ve XIX. yy. başından itibaren yönetimde etkin rol alan İngiliz sömürgecilerin 1857 ayaklanmasını bastırarak Hint altkıtasına tamamen hakim olmasıyla Müslüman halk için başlayan zor günler Pakistan'ın kuruluşuna değin sürmüştür.

Pakistan, İngiliz yönetiminin bölgeden çekilmesiyle Hindistan'dan ayrılarak, Hindistan'ın doğu ve batı kesiminden oluşan iki ayrı bölge bir devlet biçiminde 14 Ağustos 1947'de kurulmuş, doğu kesimi Aralık 1971'de Bangladeş adıyla bağımsızlığını ilan etmiştir. Ancak Pakistan ve Hindistan arasında ihtilafli bir bölge olan Keşmir konusunda kesin bir çözüme ulaşamamıştır.¹

Hint altkıtası Müslümanları ile Anadolu Müslümanları arasında Sultan II. Mehmet'in (1451-1481) İstanbul'u fethinin (1453) hemen ardından başlayan yakın

¹ Government of Pakistan Ministry of Information & Broadcasting, **Pakistan: A Profile**, Government of Pakistan Ministry of Information & Broadcasting Publications, Islamabad, 1986, s. 3; Sırrı Erinç ve diğerleri, "Hindistan" Maddesi, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 18, İstanbul, 1998, ss. 76-79; 112; İbrahim Güner ve diğerleri, "Pakistan" Maddesi, **TDV İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 2007, Cilt: 34, ss. 146-149; Ahmed Ardel, "Pakistan" Maddesi, **MEB İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 9, İstanbul, 1964, s. 499; 501; 503; T. W. Arnold ve M. Mujeeb, "Hindistan" Maddesi, **MEB İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 5, İstanbul, 1964, s. 518; 521; Hikmet Bayur, **Hindistan Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1987, Cilt: 3, s. 654; Hermann Kulke ve Dietmar Rothermund, **Hindistan Tarihi**, çev. Müfit Günay, İmge Yayınları, Ankara, 2001, s. 237; Ethem Ruhi Fırlı, "XIX. Yüzyıl Sonlarında Hindistan", **DEÜİF Dergisi**, Sayı: 1, İzmir, 1983, (Hindistan), s. 6; Ethem Ruhi Fırlı, **Kadiyanilik**, TDV Yayınları, Ankara, 1994, (Kadiyanilik), s. 8; Hayati Ülkü, **İslam Tarihi**, Çile Yayınları, İstanbul, 1979, s. 913; Zaferullah Daudî, **Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları**, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995, s. 36; 374; İmtiaz Ahmed Saeed, "Pakistan'da Dini Hayat", **I. Din Şûrası Tebliğ ve Müzakereleri**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1995, s. 80.

ilişkiler, Sultan I. Selim (1512-1520) ve Sultan I. Süleyman (1520-1566) dönemlerinde elçilikler kurulması ile artarak devam etmiştir.

XIX. yüzyıldan itibaren yaşanan savaşlarda Hint Müslümanları Osmanlı Devleti'nin yanında yer almış, XX. yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti'nin parçalanmasına tepki olarak 'Hilâfet Hareketi'ni başlatmış ve Anadolu'nun kurtuluş mücadelesine maddi-manevi destek olmuşlardır. Bu hareketin propaganda faaliyetlerinde yer alan Muhammed İkbal'in söylemlerinin Hint Müslümanları üzerinde olduğu kadar Türk halkı üzerinde de büyük etkisi olmuştur.

Dînî, tarihî, kültürel, siyasal vb. pekçok alanda mevcut olan ortak ve derin bağlar nedeniyle Türkiye ile Pakistan halkları ve hükümetleri arasındaki siyasal ilişkiler daima uyumlu ve dostane olmuştur. Bölgesel ve uluslararası meselelerde iki ülke arasında tesis edilen görüş birliğinin ve dayanışmanın bir sonucu olarak iki ulus hemen her konuda birbirlerinin haklarını savunmayı sürdürmüşlerdir. Örneğin, Türkiye, Keşmir konusunda ve 1965 ile 1971'de Hindistan'la yapılan savaşlarda Pakistan'ın yanında yer alırken, Pakistan da Kıbrıs konusunda Türkiye'yi desteklemiştir.²

Eğitim-öğretim, bilim ve kültür alanlarında da, iki ülke arasında birincisi 1953'te, ikincisi 1985'te olmak üzere üniversiteler arası işbirliği, öğretim üyesi ve öğrenci değişimi, bilimsel ve kültürel etkinlikler düzenlenmesi gibi konular üzerinde anlaşmalar yapılmıştır³. Ancak bunlar genellikle kağıt üzerinde kalmış, bu alanlardaki işbirliği çalışmaları iyi niyet ve söylemlerin ötesine geçememiştir.

Durumu din eğitimi bilimine yönelik çalışmalar açısından değerlendirmeden önce şunu vurgulamak gerekir: Eğitim gerçekliğinin dînî boyutunu bilimsel olarak araştırma konusu yapan din eğitimi biliminin, amaçlarını da içeren en açık ve yaygın tanımı bu biliminin, "bireyin dînî davranışlarında kendi yaşantıları vasıtasıyla ve kasıtlı olarak istendik değişme meydana getirme denemeleri sürecini geçmişi,

² Türkiye-Pakistan Kültür Derneği, **Bugünkü Pakistan ve Türkiye-Pakistan Kültür İlişkileri**, Türkiye-Pakistan Kültür Derneği Yayını, Ankara, 1988, s. 31; 32; Pakistan Büyükelçiliği, **Bugünkü Pakistan**, Pakistan Büyükelçiliği Yayınları, Ankara, 1964, s. 12; 13; Pakistan Sefareti Basın Ateşeliği, **Pakistan**, Pakistan Sefareti Basın Ateşeliği Yayınları, İstanbul 1950, s. 40; Naci Ceylan, **Türkiye-Pakistan İlişkilerinin Dünü-Bugünü-Yarını**, Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları, İstanbul, 1995, s. 55; 61.

³ Ceylan, s. 53; Türkiye-Pakistan Kültür Derneği, s. 34.

bugünü ve geleceği ile, bilimsel metotları kullanarak betimlemeye, açıklamaya ve kontrol altına almaya çalışan bilimsel bir disiplin” olduğu şeklindedir⁴.

Bir bölgede ya da ülkede yürütülen din eğitiminin geçirdiği süreci tespit etmek, bir başka ifade ile din eğitiminin ne zaman başladığını, nasıl geliştiğini ve bu gelişmeyi etkileyen sebepleri belirlemeye çalışmak; din eğitiminin gerçekleştiği ortamların özelliklerini keşfetmek; kurumların din eğitimi imkânlarını araştırmak; eğitim muhtevasını, eğitici ve öğrenci arasındaki ilişkiyi sergilemek; din eğitimi faaliyetlerini ve problemlerini betimleyici bir şekilde tespit edip açıklayarak değerlendirmeye sunmak din eğitimi biliminin temel görevlerindendir⁵.

Her alanda olduğu gibi, bu alandaki çalışmalarda da din eğitiminin alt disiplinleri arasında dayanışma, yardımlaşma ve işbirliği tesis edilmesi şarttır. Çünkü bu işbirliği sonucundaki bilgi ve belge paylaşımı farklı ülkelere yönelik din eğitimi araştırmalarının ve bulgularının bilinmesini sağlayarak ortak ve genel kuralların hazırlanmasına, din eğitimi biliminin amaçlarının, yöntemlerinin, materyallerinin, eğitim-öğretim felsefe, teori, ilke, yaklaşım ve modellerinin geliştirilmesine katkıda bulunur.

Bu araştırmalar ayrıca, alanla ilgili olarak tespit edilip açıklanan bilgi ve belgelerin din eğitimi bilimi çerçevesi dışına çıkarak diğer bilim dallarının kullanımına açılmasına ve yapılan çalışmaların objektifliğinin ve güvenilirliğinin denetlenmesine olanak tanır.⁶

Ülkemizde bu amaca hizmet etmek üzere yurtdışı din eğitim ve öğretiminin incelenmesine dayalı pekçok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmaların bir kısmı ülkenin öğretim kurumlarında yürütülen İslâm dışı din eğitim ve öğretimini genel olarak ortaya koyacak niteliktedir⁷. Bir kısmı İslâm dini eğitim ve öğretimini genel olarak

⁴ Cemal Tosun, **Din Eğitimi Bilimine Giriş**, 2. Baskı, Pegem Yayınları, Ankara, 2002, s. 30.

⁵ Suat Cebeci, **Din Eğitimi Bilimi ve Türkiye’de Din Eğitimi**, Akçağ Yayınları, Ankara, 1996, s. 32; Beyza Bilgin, **Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi**, Gün Yayıncılık, Ankara, 2001, ss. 30-33; Tosun, s. 69; 70.

⁶ Cebeci, s. 33; 34.

⁷ Yurtdışı din eğitim ve öğretimini genel olarak ortaya koyacak nitelik taşıyan bazı çalışmalar şöyle sıralanabilir: Recep Kaymakcan, **Günümüz İngiltere’sinde Din Eğitimi**, Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2004; İrfan Baştürk, **Federal Almanya’da Din Eğitimi**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995; Mehmet Zeki Aydın, “Belçika’da İlk ve Orta Dereceli Okullarda Din ve Ahlâk Öğretimi”, **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 3, 1999, ss. 101-147.

ya da sınırlı bir yönüyle ele alır⁸. Diğer kısmı da karşılaştırmalı çalışma ya da alan araştırması niteliği taşır⁹.

Bu çalışmalar çoğunlukla İngiltere, Almanya, Belçika, Hollanda, Dağıstan, Kırgızistan, Kazakistan, Afganistan, Tunus, Suudi Arabistan ve Ürdün üzerine yapılmıştır. Ayrıca çeşitli üniversitelerde Amerika, Almanya, Hollanda, Kırgızistan, Azerbaycan, Afganistan ve Batı Trakya'da yürütülen İslâm dini eğitim öğretimi ile ilgili yüksek lisans ve doktora tezi çalışmaları devam etmektedir. Ancak Pakistan'ın alt yapısı çok eskilere dayanan köklü din eğitimi ve öğretimi üzerine yapılmış ya da yapılmakta olan kapsamlı bir çalışmaya rastlamak son derece güçtür.

Oysa İslâm coğrafyasının doğu yakasındaki Hint altkıtası, 1300 yıllık İslâmî geçmişi ve 700 yıllık Türk hâkimiyeti boyunca İslâm eğitim öğretim tarihine kurumsal açıdan önemli katkılarda bulunmuştur. Batılı araştırmacıların özellikle XVIII. yy.'dan itibaren bölgede incelemeler yaparak eserler yayınlamasına karşın,

⁸ Yurtdışı İslâm dini eğitim ve öğretimini ortaya koyacak nitelik taşıyan bazı çalışmalar şöyle sıralanabilir: Nevzat Yaşar Aşıkoğlu, **Almanya'da Temel Eğitimdeki Türk Çocuklarının Din Eğitimi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1993; Muhammed Fatih Genç, "Hollanda Okullarında Müslüman Çocukların Din Eğitimi ve İslâm Okulları", **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 38, 2012, ss. 363-377; M. Besim İsmailendioğlu, **Hollanda'da Din Eğitimi**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1997; Musa Kâzım Gülçür, **Dağıstan'da Din Eğitim ve Öğretimi**, Akademi Yayınları, İstanbul, 2009; M. Akif Klavuz ve Salih Pay, "Kırgızistan'da Bir Din Eğitimi Kurumu: Medreseler", **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 18, Sayı: 1, 2009, ss. 247-278; Orhan Nadir Büyükalaca, **Kırgızistan'da Din Eğitimi ve Kırgızistan Müslümanları Dinî İdaresi**, Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2003; Bülent Uğur Koca, **Kazakistan'da Yüksek Din Öğretimi**, Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas, 2006; Sahaila Kamalluddin, **Afganistan'da Ortaokul ve Liselerde Din Eğitimi ve Öğretimi**, Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2005; Jawad Sıddıqı, **Afganistan'da Yükseköğretimde Din Eğitimi**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2006; Mehmet Zeki Aydın, "Tunus'ta İlk ve Orta Dereceli Okullardaki Din Öğretimi Programları", **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 2, 1998, ss. 263-284; Rahmi Demiral, **Suudi Arabistan'daki Yüksekokullarda Din Öğretimi**, Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1990; Muhammad Thalgi, **Ürdün'de Din Eğitimi**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2007.

⁹ Yurtdışı din eğitim ve öğretimini karşılaştırmalı çalışma ya da alan araştırması niteliğinde ortaya koyan bazı çalışmalar şöyle sıralanabilir: Hakkı Maviş, **Almanya, Avusturya ve Türkiye'de Din Eğitimi**, Fatih Yayınevi, İstanbul, 1970; Halit Ev, "Türkiye ve Almanya'nın Din Dersi Öğretmeni Yetiştirme Sistemi Üzerine Karşılaştırmalı Bir Çalışma", **Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 13, 2001, ss. 131-160; Halit Ev, **Almanya'da Çocuklara Yönelik Kur'an ve Dini Bilgiler Kursları**, Tibyan Yayıncılık, İzmir, 2003; Cemal Tosun, **Din ve Kimlik: Almanya'da Camilerde Bir Alan Araştırması**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2006.

Müslüman araştırmacıların çalışmaları oldukça az ve sınırlı sayıdadır ki, bu durum ülkemiz araştırmacıları için de geçerlidir.

Türkiye’de Pakistan ile ilgili olarak günümüze değin yapılan akademik araştırmalar bazı kişisel çabaların ürünüdür ve bunlar daha ziyade ‘siyasal bilgiler’, ‘uluslararası ilişkiler’ ve kısmen de ‘dil ve edebiyat’ üzerinedir. İslâmî ilimler alanında yapılan çalışmalar ise, Ethem Ruhi Fığlalı’nın “Kadiyanîlik”¹⁰; Zaferullah Daudî’nin “Pakistan ve Hindistan’da Hadis Çalışmaları”¹¹; Abdülhamit Birişik’in “Hint Altıktası Düşünce ve Tefsir Ekolleri”, “Oryantalist Misyonerler ve Kur’an: Batı Etkisinde Hint Kur’an Araştırmaları”, “Mevdûdî: Hayatı, Görüşleri ve Eserleri”, “Sosyalist Müfessir Ubeydullah Sindî’nin Dînî-Siyâsî Düşüncesi ve Tefsiri”¹²; İbrahim Hatiboğlu’nun “Çağdaşlaşma ve Hadis Tartışmaları”, “İslâm Dünyasının Çağdaşlaşma Serüveni”¹³; Durmuş Bulgur’un “1850-1900 Yılları Arası Hint Yarımadası’ndaki İslâmî Fikir Akımları”¹⁴ gibi çalışmaları ve yine aynı araştırmacıların yazdıkları bazı makaleler ve ansiklopedi maddeleri ile sınırlıdır.

Burada, Pakistan’ın önemli araştırmacılarından biri olan Fazlurrahman’ın Türkçe’ye “İslâm”, “İslâm ve Çağdaşlık” adıyla çevrilen eserlerinin bölgenin din eğitimi ve öğretimi hakkında önemli tespit ve değerlendirmeler içermesi nedeniyle son derece aydınlatıcı olduğunu belirtmekte yarar vardır¹⁵.

Alana yönelik olarak ülkemizde yapılan kayda değer çalışmalar ise Abdülhamit Birişik’a aittir. Birişik, “Medrese: Hint Altıktasında Medrese” ve Saiyid Athar Abbas Rizvi ile birlikte hazırladığı “Talim ve Terbiye: Hindistan ve Pakistan” başlıklı ansiklopedi maddelerinde bölge medreselerinin oluşum ve gelişim sürecine değinmiştir.

Birişik ayrıca, “Batı İçin Pakistan Medreselerinin İfade Ettiği Anlam Üzerine Yerinden Bir Bakış” isimli makalesinde Pakistan medreselerinin bölge siyasetindeki

¹⁰ İslâmî ilimlerde Türkiye’nin önde gelen araştırmacılarından olan Fığlalı’nın Pakistan ile ilgili olan bu çalışması Mezhepler Tarihi alanına yöneliktir.

¹¹ Doktora öğrenimini Türkiye’de yapan Pakistan’lı araştırmacı Daudî’nin aynı zamanda doktora tezi olan bu eser Hadis alanına yöneliktir.

¹² Türkiye’de Pakistan ile ilgili olarak İslâmî ilimlerde yapılan en fazla araştırma ve yayın Birişik’a aittir ve bunların büyük bir kısmı Tefsir alanına yöneliktir.

¹³ Hatiboğlu’nun eserleri münhasıran Pakistan ile ilgili değildir. Ancak bu eserlerde Hadis tartışmaları bağlamında Hint altıktasına da değinilmiştir.

¹⁴ Alanı Urdu Dili ve Edebiyatı olan Bulgur’un doktora tezi olan bu çalışma Urduca’dan yapılan tercümelere dayanmaktadır.

¹⁵ Fazlurrahman’ın bu tespit ve değerlendirmelerine yeri geldikçe değinilecektir.

yerini ve uluslararası siyaset arenasında Pakistan medreselerine biçilen rolü ele almıştır.

Ülkemizde Pakistan'ın din öğretimi üzerine yukarıda anılanların dışında herhangi bir çalışma yapılmamış olması bir yana, yüksek din öğretimi kurumları üzerine hazırlanmış herhangi bir çalışmaya Pakistan'da dahi rastlamak neredeyse imkânsızdır. Bizi konuyu araştırmaya sevkeden en önemli etken olan bu durumla ilgili olarak din eğitimi biliminin görevleri çerçevesinde belirlediğimiz ana problem şudur:

Pakistan'da yüksek din öğretimi kurumlarının üzerine yapılarak temellendiği oluşum ve dayanaklar ile bugün geldiği nokta nedir? Bir başka ifadeyle, Pakistan'ın günümüz yüksek din öğretimi kurumları hangi süreçlerden geçerek nasıl bir konuma yerleşmiştir?

Bu problem doğrultusunda tespit edilen ve incelenmesi planlanan alt problemler şunlardır:

1. Geleneksel ve modern öğretim sistemlerinin nitelikleri nelerdir?
2. Geleneksel ve modern öğretim sistemleri içerisinde din öğretiminin yeri nedir?
3. Geleneksel ve modern yüksek din öğretimi hangi tarihî ve hukukî süreçlerden geçerek yapılmış ve kurumsallaşmıştır? Bu sürecin günümüze yansımaları ne şekilde olmuştur?
4. Geleneksel yüksek din öğretimi kurumlarının genel özellikleri nelerdir?
5. Modern yüksek din öğretimi kurumları arasında ön plana çıkan Uluslararası İslâm Üniversitesi İslâm Araştırmaları Fakültesi örneğinin kurumsal yapısı nasıldır? Bu kurumun öğrenci kaynakları, istihdam alanları, programı, öğretim materyalleri ve öğretim yöntemleri nelerdir?

Yukarıdaki sorulara cevap arayan ve Pakistan yüksek din öğretimi alanına yönelik önemli bir eksiği gidermeye çalışan bu araştırmada, öncelikle Pakistan'da eğitim-öğretim konusu genel olarak ele alınacak, daha sonra yüksek din öğretiminin temelleri irdelenecek ve son olarak geleneksel ve modern yüksek din öğretimi kurumları detaylandırılacaktır.

B. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Dost ve kardeş olarak nitelendirdiğimiz önemli bir İslâm ülkesi olan Pakistan'ın yüksek din öğretimi kurumları ve bu kurumlarda yürütülen din öğretimi üzerine yapılacak çalışmalara duyulan ihtiyaç ortadadır. Bu araştırmanın birincil amacı din eğitimi biliminin yukarıda geçen temel görevlerinin gerçekleşmesine hizmet etmektir. Bu bağlamda, Pakistan'daki geleneksel ve modern yüksek din öğretimi kurumları hakkındaki bilgi ve belgeler tespit edilip betimleyici bir şekilde açıklanarak araştırmacıların değerlendirmelerine sunulmuş ve yanlış kanaatlerin giderilmesine katkıda bulunulmuş olacaktır. Böylece, Pakistan'ın günümüz yüksek din öğretimi kurumlarının hangi süreçlerden geçerek nasıl bir konuma yerleştiği konusu açıklık kazanacaktır.

Bununla birlikte araştırmanın, Türk akademisyenlerin bölge ile ilgili olarak yapacakları yeni bazı çalışmalara öncülük etmesi umulmaktadır. Böylece Türkiye ve Pakistan'daki din eğitimi bilimi araştırmalarının ve eğitim-öğretim sektörü ilişkilerinin bir adım öteye götürülmesinin, konu ile ilgili bilgi ve fikir alış verişinde bulunulmasının, ortak çalışmalar yürütülmesinin ve her iki ülkenin yüksek din öğretimi bakımından birbirine katkı sağlamasının yolu da açılmış olacaktır.

Şunu açıkça vurgulamak gerekir ki, yüksek din öğretimi uygulamaları alana yönelik olarak yapılan araştırmalarda elde edilen bilimsel bilgiler doğrultusunda şekillenir. Bu bilgileri değerlendirmeyen, çağın ve çevrenin gerçekleriyle bütünleşmeyen, yeniliklere kapalı kalan ve düzenli olarak revize edilmeyen yüksek din öğretimi kurumlarında yetişen bireylerin toplumun ihtiyaçlarına cevap veremeyeceği açıktır. Böyle bir din öğretiminin ürünü olan bireyin ne kendisiyle ne de içinde yaşadığı kültürle barış ve güven içerisinde görev yapamayacağı, gelişen ve değişen şartlar doğrultusunda kendisini yenileyemeyeceği ve sonuçta mesleğini sevgi, istek ve başarıyla yürütemeyeceği de açıktır.

Oysa bir yüksek din öğretimi kurumundan beklenen temel görev, çağı doğru okuyan ve takip eden, ufku açık ve aydın, dini konularda toplumu en doğru şekilde yönlendirecek donanımına sahip, ilmi ile âmil din öğreticilerinin ve İslâmî ilimlerde uluslararası standartlarda öğretim yapan ve araştırmalar yayınlayan üstün nitelikli akademisyenlerin yetişmesi için gerekli ortamı hazırlamaktır. Bunun

gerçekleşmesinin önemli bir boyutu da aynı hedefe doğru hareket eden yükseköğretim kurumlarının ve araştırmacılarının birbiriyle iletişim ve işbirliği içerisinde olması, fikir alış verişinde bulunmasıdır.

Bu çalışmanın, alana ait bir boşluğu doldurmasının yanısıra, araştırmacılara ‘Uluslararası İslâm Üniversitesi İslâm Araştırmaları Fakültesi’ örneğinin olumlu-olumsuz pekçok yönü ile ilgili bilimsel bilgiler sunması ve bu bilgilerin modern yüksek din öğretimi kurumlarının yapılandırılması ve programlarının geliştirilmesi gibi konularda değerlendirmeye alınması beklenmektedir ki, bu da araştırmanın önemini arttırmaktadır.

C. Araştırmanın Metodolojisi

Pakistan yüksek din öğretimi kurumları alt yapısının yüzyıllar öncesine dayanması günümüz kurumlarıyla ilgili olan bu araştırmanın geçmişin ışığında yapılmasını zorunlu kılar. Geçmişte ve günümüzde tesis edilen kurumların birlikte incelenmesi sonucu elde edilen bilgi ve bulgular günümüz kurumlarının gelişim sürecini ve bu kurumlardaki din öğretimi uygulamalarını anlamaya yardımcı olacaktır.

Güncel bir problemin geçmişinin incelenmesi, tanımlanması ve analizi esasına dayanan ve araştırmalara çoklu boyut kazandıran bu yaklaşım ‘Hermenötik’, ‘tarihsel’ ya da ‘anlama’ yöntemi olarak nitelendirilir. Bu araştırma biçimi güncelin yanlış yorumlanmasını önlediği gibi, geleceğe dönük olarak planlanan değişim, gelişim, kuram ve uygulamaların temellendirilmesine de katkı sağlar.¹⁶

Bu yöntem, Pakistan’daki yüksek din öğretimi kurumlarının tarihi ve hukuki temeller doğrultusunda ortaya konması esnasında dikkate alınmış, verilerin değerlendirilmesinde yöntemin hem dışsal hem de içsel eleştiri süreçleri kullanılmıştır. Yani tespit edilen bilgi ve bulgular kimi yerde yorumlanmadan araştırmacıların değerlendirmelerine sunulmuş, kimi yerde de anlamlandırılıp yorumlanmıştır.

¹⁶ Durmuş Ekiz, **Eğitimde Araştırma Yöntem ve Metotlarına Giriş**, Anı Yayıncılık, Ankara, 2003, s. 19; 50; Tosun, ss. 50-52; 71.

Bununla birlikte bu araştırmada ağırlıklı olarak nitel araştırma metodolojisinin en önemli ve en temel veri toplama yöntemi olan literatür tarama (literatür inceleme) yöntemi ile betimleyici araştırma metotlarından tarama (survey) yönteminin gözlem ve görüşme türlerinden¹⁷ yararlanılmıştır.

Mevcut bilgi ve bulguların tespitine, sistematik analizine ve değerlendirmesine dayanan literatür tarama (literatür inceleme) yöntemi kullanılırken genelden özele doğru bir sıra takip edilir¹⁸. Bu nedenle araştırmamızda öncelikle Pakistan’da eğitim-öğretim ve din öğretimi konusu incelenmiş daha sonra yüksek din öğretimi kurumları ele alınmıştır.

Geleneksel yüksek din öğretimi kurumları incelenirken literatür tarama (literatür inceleme) yönteminin genel tarama modeli¹⁹ kullanılmış ve medreseler genel özellikleriyle değerlendirilmiştir. Ancak modern yüksek din öğretimi kurumlarına örnek olarak seçilen Uluslararası İslâm Üniversitesi İslâm Araştırmaları Fakültesi’nin derinliğine ve genişliğine detaylandırılarak tanıtılabilmesi amacıyla bu kurum literatür tarama (literatür inceleme) yönteminin örnek olay taraması modeli (monografi)²⁰ kullanılarak incelenmiştir. Bu nedenle adı geçen fakülte ile ilgili olarak yapılan tespitler genel tarama modelinin kullanılmasına kıyasla daha ayrıntılı bilgiler içerir, ancak bu bilgilere dayanarak Pakistan’ın modern yüksek din öğretimi kurumlarına yönelik herhangi bir genelleme yapılamaz.

Gözlem yönteminin uygulanmasında, kurumlar ve şahıslar ile bizzat iletişime geçerek gözlenen olguların doğru anlamlandırılmasına olanak tanıdığı için özellikle katılımcı gözlem²¹ türü tercih edilmiştir.

Görüşme yöntemi uygulanırken, araştırma kapsamında görüşülecek şahısların uzmanlık alanlarına yönelik birtakım sorular hazırlanmasının ve görüşmenin bu ön hazırlık çerçevesinde kontrollü biçimde yürütülmesinin esas alındığı yapılandırılmış

¹⁷ Ekiz, s. 20; 43; 55.

¹⁸ Niyazi Karasar, **Bilimsel Araştırma Yöntemi**, 14. Baskı, Nobel Yayınları, Ankara, 2005, s. 77; Ekiz, s. 168; 173; 177.

¹⁹ Karasar, s. 79.

²⁰ Karasar, s. 86.

²¹ Ekiz, s. 56; 57; Karasar, s.158.

görüşme²² türü tercih edilmiş, ancak soruların yönlendirici biçimde olmamasına özen gösterilmiştir.

Bu bağlamda Türkiye ve Pakistan’da ilgili kişi ve kurumlar ziyaret edilmiş, çeşitli gözlem ve görüşmeler yapılmış, konuyla ilgili detaylı bilgi edinilmiş, ayrıca, alınan bilgiler ve yapılan araştırmalar doğrultusunda ilgili literatür tespit edilip derlenerek taranmıştır.

Araştırmayla ilgili olarak görüşülen ve bilgi alınan çok sayıda akademisyen, eğitimci, araştırmacı, yazar, yükseköğretim yetkilisi, eğitim bakanlığı görevlisi, enstitü müdürü, okul müdürü, İslâm din dersi öğretmeni ve öğrenci vardır. Bunlar içerisinden yönlendirmeleriyle doğru bilgi ve tespitlere ulaşmada etkin rolü olanları belirtmek gerekirse görüşme tarihleri ile birlikte şunlar sıralanabilir:

Abdul Akbar, Pakistan Büyükelçiliği Basın Ateşesi, Ankara (06.2008, 06.2009)

Tesawar Hayat, Pakistan Sciences Academy Member, Quaid-i Azam University, Islamabad (07.2008, 07. 2009, 07.2010)

Tariq Rahman, National Enstitute of Pakistan Studies Director General, Quaid-i Azam University, Islamabad (07. 2009, 07.2010)

Khalid Rahman, Institute of Policy Studies Director General, Islamabad (07.2008, 07.2009, 07.2010)

Sammar Javed, Institute of Policy Studies Member, Islamabad (07.2008, 07.2009)

Rahmet Ellahi, International Islamic University, Islamabad (07.2008, 07.2009)

Muhammad Mudassir Ali, International Islamic University, Faculty of Islamic Studies, Islamabad (08.2010)

Ali Asghar Chishti, Allama Iqbal Open University, Faculty of Arabic and Islamic Studies, Dean, Islamabad (08.2010)

Mohyuddin Hashimi, Allama Iqbal Open University, Faculty of Arabic and Islamic Studies, Islamabad (08.2010)

²² Hasan Çelikkaya, **Eğitim Bilimlerine Giriş**, Alfa Yayınları, İstanbul, 2006, s. 62; Ekiz, s. 62; 117; Karasar, s. 167.

Abdulbasid Mucahid, Allama Iqbal Open University, Faculty of Arabic and Islamic Studies, Islamabad (08.2010)

Nasim Javed, Ministry of Education, Islamabad (08.2010)

İzmir, İstanbul ve Ankara'daki büyük kütüphanelerde, bazı üniversite ve fakülte kütüphanelerinde, Pakistan Büyükelçiliği Kütüphanesi'nde ve Pakistan İslâmabad kütüphanelerinde literatür taraması yapılmıştır. Araştırma yapılan İslâmabad kütüphaneleri sırasıyla şunlardır:

Dr. Muhammad Hamidullah Library - Library of Islamic Research Institute
Central Library

Dawah Library

Shariah Academy Library

Lincoln Corner Library

Digital Library

Allama Iqbal Open University Library

Dr. Raziuddin Siddiqi Memorial Library - Quaid-i Azam University Library -
National Library

International Islamic University, Faculty of Islamic Studies Library

Institute of Policy Studies Library

Higher Education Commission Library

Bu kütüphanelerin yanısıra, Türkiye ve Pakistan'da bulunan büyük kitabeveleri, online kütüphaneler, online akademik yayınlar ve tez arşivleri de taranmıştır. Derlenen yüzlerce yayın incelenmiş, bilgi ve belgeler mümkün olduğunca birincil kaynaklardan temin edilmeye çalışılmış, birincil kaynaklara ulaşamadığı durumlarda ikincil kaynaklardan da yararlanılmış ve konu olumlu-olumsuz tüm gerçekliği ile sergilenmeye çalışılmıştır.

Burada, çalışmamızda sıkça yer verdiğimiz, literatürde çeşitli anlamlara gelebilen ve kimi zaman birbirinin yerine kullanılabilen bazı eğitim bilimi terimlerinin hangi kapsamda kullanıldığına değinmekte yarar vardır.

‘Eğitim’ çeşitli etkileşimlere dayalı çok yönlü ve geniş kapsamlı bir süreçtir²³. ‘Eğitim politikası’ biçiminde de ifade edilen ‘Eğitim felsefesi’ eğitimin dayandığı kuramsal temelleri değerlendirerek eğitime anlam vermeye çalışan bir disiplindir²⁴. Eğitim çalışmalarına temel olan tüm disiplinler ‘eğitimin temelleri’ kapsamında ifade edilir ki,²⁵ araştırmamızda yüksek din öğretimi kurumları tarihî ve hukukî temelleri ile birlikte incelenmiştir.

‘Program’ ya da ‘öğretim programı’ “Öğrencilerde beklenen öğrenmeyi meydana getirebilmek için planlanmış faaliyetlerin tamamı” demektir ki,²⁶ bir ya da birçok kurumun öğretim faaliyeti esnasında yer verilen ders ve etkinliklerin tümünü ifade etmek için kullanılmıştır. ‘Müfredat’ terimi ise daha dar kapsamlıdır. Dersleri ve ders içeriğini karşılar²⁷. Çalışmamızda özellikle belli bir dersin içeriğini ifade etmek için kullanılmıştır.

‘Hedef’ ya da ‘amaç’ terimleri ile öğrencilere kazandırılmak istenen özellikler kastedilmiştir. Toplumun siyasal felsefesi ve genel ideolojisi ‘uzak amaç’, bu felsefe ve ideallerin eğitim alanına eğitim felsefesi biçiminde yansımaları ‘genel amaç’ terimleri ile karşılanır. Eğitim sistemi içinde genel amaçlar eğitim kurumlarının türüne göre ‘kurumun amacı’na dönüşür. Kurumun öğretim programı aracılığıyla gerçekleştirmek istediği özellikler programın, ders müfredatlarının ve konuların özel amaçları haline getirilerek öğrencilere kazandırılır.²⁸

Öğrencinin davranışlarında değişiklik meydana getiren bu amaçlı ve programlı faaliyet ‘öğretim’, meydana gelen değişiklik ‘öğrenim’,²⁹ bu faaliyetlerin düzenlenmesi ‘öğretim sistemi’,³⁰ öğretimde izlenen yol ise ‘öğretim yöntemi’dir³¹.

²³ Cebeci, s. 16; Çelikkaya, s. 19; 37.

²⁴ Nurettin Fidan ve Münire Erden, **Eğitime Giriş**, Alkım Yayınları, İstanbul, 2001, s. 38; 66; 96; Çelikkaya, s. 95; Tosun, s. 105.

²⁵ Fidan ve Erden, s. 34.

²⁶ Aytekin İşman ve Ahmet Eskicumalı, **Eğitimde Planlama ve Değerlendirme**, 4. Baskı, Değişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 19; Orhan Akınoğlu ve diğerleri, **Öğretim İlke ve Yöntemleri**, (Ed. Şeref Tan), 3. Baskı, Pegem Yayınları, Ankara, 2008, s. 18; Halil Tekin, **Eğitimde Ölçme ve Değerlendirme**, 7. Baskı, Yargı Yayınları, Ankara, 1993, s. 8; Çelikkaya, s. 70; Fidan ve Erden, s. 36.

²⁷ İşman ve Eskicumalı, s. 20.

²⁸ Durmuş Ali Özçelik, **Eğitim Programları ve Öğretim**, 2. Baskı, ÖSYM Yayınları, Ankara, 1989, ss. 9-11; 51; 61; İşman ve Eskicumalı, s. 26; Akınoğlu ve diğerleri, s. 70; Tekin, 10; Fidan ve Erden, s. 9; 170.

²⁹ Akınoğlu ve diğerleri, s. 6; Özçelik, s. 1; Cebeci, s. 16; 18; Fidan ve Erden, s. 10; Çelikkaya, s. 104.

³⁰ Fidan ve Erden, s. 169.

Yöntem dersin amaçlarına, kurumun imkânlarına, öğrencilerin ve öğretim elemanlarının özelliklerine göre belirlenir³². Bir dersin belli bir yöntemle işlenişi esnasında kullanılan araç-gereçler ‘öğretim materyalleri’dir. Aynı şekilde, kullanılan materyaller de dersin ve konunun içeriğine, kurumun imkânlarına, öğrencilerin ve öğretim elemanlarının özelliklerine göre değişir.³³ Bunların tamamı ‘öğretim kalitesi’ni belirleyen etkenlerdir.

II. PAKİSTAN’DA EĞİTİM-ÖĞRETİM VE DİN ÖĞRETİMİ

Pakistan’da eğitim-öğretim, pekçok sorunu içinde barındıran karmaşık bir sektördür. Öğretim sistemindeki çeşitlilik başta olmak üzere, çoklu öğretim dili, bölgesel ve cinsel ayrımlar, programın güncellenememesi, eğitimcilerin motivasyonsuzluğu, eğitilmiş öğretmen ve okul yetersizliği, mevcut okulların kötü fiziksel koşulları, zorunlu öğretim materyallerinin bulunmaması, kalabalık sınıflar, düşük okuma yazma oranı, yüksek okul bırakma oranı, eğitim politikalarının başarıyla uygulanamaması, bağımlı ve kötü yönetim, politik müdahaleler, yetersiz ödenek, özel sektör yatırımlarının kısıtlılığı ve sonuçta eğitim performans ve kalitesinin düşüklüğü bu sorunlardan bazılarıdır³⁴.

Pakistan’ın bu karmaşık sektöründe, hem geleneksel öğretim sistemini hem de modern öğretim sistemini bir arada görmek mümkündür. Sistemdeki çeşitlilik, öğretim kurumlarına ve kurumların bağlı olduğu yönetim birimlerine de yansır. Dolayısıyla geleneksel eğitim-öğretimi ve modern eğitim-öğretimi yöneten birimler de farklıdır ve bunların pekçok alt birimi mevcuttur. Birimler arasında koordinasyon sağlanmaya çalışılsa da bu her zaman mümkün olmaz. Üstelik siyasi iktidarlar değiştikçe birimlerin yetki ve sorumlulukları da değişir ki, bu durum da başlı başına bir sorun teşkil eder.

³¹ Akınoğlu ve diğerleri, s. 11; Çelikkaya, s. 75; 106.

³² İşman ve Eşikümalı, s. 85; Çelikkaya, s. 106.

³³ Fidan ve Erden, ss. 177-178.

³⁴ Ghulam Rasool Memon, “Education In Pakistan: The Key Issues, Problems and The New Challenges”, **Journal of Management and Social Sciences**, Cilt: 3, Sayı: 1, 2007, ss. 47-55; Ishrat Husain, “Education, Employment and Economic Development in Pakistan”, **Conference on Education**, Washington D.C., 2005, s. 2; Muhammad Akram ve Faheem Jehangir Khan, “Public Provision of Education and Government Spending in Pakistan”, **Pakistan Institute of Development Economics (PIDE) Working Paper 2007:40**, Islamabad, 2007, s. 24.

Literatür tarama yöntemi gereğince konunun genelden özele doğru bir sıra takip edilerek incelenecek olması, tez konusuyla doğrudan bağlantılı olmasa da tezin altyapısını oluşturan ‘Pakistan’da eğitim-öğretim ve din öğretimi’ konusunun giriş kapsamında ele alınmasını gerektirmiştir. Çalışmamızda öncelikle bu başlık altında, Pakistan’ın geleneksel ve modern öğretim sistemleri ve öğretim kurumları ayrı ayrı tanıtılacak ve bu kurumlarda yürütülen din öğretimine değinilecektir.

A. Geleneksel Eğitim-Öğretim Kurumları: Medreseler

Tarihi kökleri Pakistan’ın kuruluşundan çok öncelere dayanmakla birlikte, bölgedeki dînî ekol ve cemaatlerin himayesinde medreselerde yürütülen geleneksel öğretim sistemi Pakistan’ın kuruluşundan sonra da varlığını devam ettirmiştir. Bu ekol ve cemaatlerin bir kısmı Hindistan-Pakistan ayrışması sırasında Hindistan tarafında kalırken, bir kısmı merkezlerini ve öğretim kurumlarını Pakistan’a taşımıştır. Doğu Pakistan’ın Bangladeş olarak bağımsızlığını ilan ettiği 1971 yılına kadar faaliyetlerini burada da sürdüren dînî ekol ve cemaatler bu tarihten sonra Pakistan’a ağırlık vermişlerdir.

Deobendi, Birelvî, Ehl-i Hadis başta olmak üzere ağırlıklı olarak bugünkü Pakistan sınırları içerisinde organize olan tüm bu ekol ve cemaatler medrese öğretimini devletin öğretim sistemine adapte etmişlerdir.³⁵ Böylece, İngiliz hâkimiyeti döneminde ayakta kalma mücadelesi veren medreseler, İslâm temelleri üzerine kurulan Pakistan’da hızlı bir gelişme sürecine girmiştir. Hem eski medreseler geliştirilmiş hem de yeni medreseler açılmıştır. Kuruluş yıllarında 137 olarak tespit edilen medrese sayısı yıldan yıla katlanarak artmıştır.³⁶

³⁵ Saleem H. Ali, **Islam and Education: Conflict and Conformity in Pakistan’s Madrassahs**, Oxford University Press, Karachi, 2009, s. 35; Abdülhamit Birişik, “Medrese: Hint Altkıtasında Medrese”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 28, Ankara 2003, (Medrese), ss. 333-338.

³⁶ Tariq Rahman, “Denizens of Alien Worlds: A survey of the Education System of Pakistan”, **Journal of Islamic Studies**, Cilt: 17, Sayı: 2, (Education System), s. 11; Tariq Rahman, **Denizens of Alien Worlds: A Study of Education, Inequality and Polarization in Pakistan**, Oxford University Press, Karachi, 2006, (Inequality and Polarization), s. 78; Institute of Policy Studies, “Pakistan: Religious Education Institutions”, **Institute of Policy Studies Task Force Report**, Institute of Policy Studies Publications, Islamabad, 2002, (Report), s. 17; 18; S. H. Ali, s. 25.

Pakistan’da 2008 yılı itibariyle 12.085 (%97) adedi çeşitli dînî cemaatlere, 363 (%3) adedi devlete ait olmak üzere toplam 12.448 medrese vardır³⁷. Bu medreselerin 4.278 adedi erkek öğrencilere, 1.970 adedi kız öğrencilere, 6.200 adedi küçük yaşta hem erkek hem de kız öğrencilere eğitim-öğretim verir. Bu medreselerde 999.639 erkek, 604.317 kız olmak üzere toplam 1.603.956 öğrenci öğrenim görür.³⁸

2006 yılı tespitlerine göre medrese öğrencilerinin %77’si yarı zamanlı öğrencidir. İlk ve ortaöğretim çağındaki bu öğrencilerin %50’si aynı zamanda devlet okulu öğrencisi, %27’si de özel okul öğrencisidir. Geriye kalanlar ise genellikle bulundukları bölgede başka bir alternatif olmadığından medrese öğrenimi ile yetinmek zorundadırlar.

Geleneksel eğitim-öğretimi ideolojik nedenlerle modern eğitim-öğretime tercih eden ve tam zamanlı olarak medreseye devam eden öğrenciler Pakistan’daki tüm öğrencilerin sadece %1’lik bir kesimidir.³⁹

Çok sayıda köklü medresenin bulunduğu Karaçi ve Lahor hariç tutulursa, geleneksel din öğretimine duyulan ilginin, dolayısıyla medrese ve öğrenci sayısının, modern eğitim-öğretimin yaygınlaştığı büyük şehirlerden ziyade küçük şehirlerde ve kırsal kesimde yoğunlaştığı söylenebilir. Medreselerin büyük bir kısmı Pencab eyaletindedir. Pencap’ı, Kuzey Batı Sınır Eyaleti (NWFP), Sind ve Belucistan eyaletleri izler. Ayrıca, Pakistan kontrolündeki Azad Keşmir bölgesinde de yirmiye yakın medrese bulunur.⁴⁰

³⁷ Academy of Educational Planning and Management, **Pakistan Education Statistics 2007-2008, AEPAM Statistics Study No.226**, AEPAM, Ministry of Education Publications, Islamabad, 2009, ss. xi-xiii.

³⁸ Academy of Educational Planning and Management, s. 37.

³⁹ Tahir Andrabi ve diğerleri, “Religious School Enrollment in Pakistan: A Look at the Data”, **Comparative Education Review**, Cilt: 50, Sayı: 3, 2006, (A Look at the Data), ss. 446-477, s. 5; C. Christine Fair, **The Madrassah Challenge: Militancy and Religious Education in Pakistan**, Vanguard Books Press, Lahore, 2009, s. 33; 34; 43; 47; 93; Qandeel Siddique, “Weapons of Mass Instruction? A preliminary exploration of the link between madrassas in Pakistan and Militancy”, **FFI-Report 2008/02326**, 2008, ss. 1-62.

⁴⁰ Fazlur Rahman, **İslam ve Çağdaşlık**, çev. Alparslan Açıkgenç, M. Hayri Kırbasoğlu, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2002, (Çağdaşlık), s. 97; Birişik, Medrese, ss. 333-338; Güner ve diğerleri, ss. 146-149.

1. Geleneksel Öğretim Sisteminde Kurumsal Yapılanma

İlköğretim seviyesinden yükseköğretim seviyesine kadar her kademedeki geleneksel eğitim-öğretim hizmeti sunan kurumlar olan medreseler, ‘medrese’ genel ifadesinin yanı sıra eğitim-öğretim içeriklerine ve kapasitelerine göre çeşitli biçimlerde de isimlendirilirler.

Temel seviyede eğitim-öğretim yapan küçük geleneksel öğretim kurumlarına ‘dersgâh’ denir. Yükseköğretim seviyesinde eğitim-öğretim yapan ve bir kampüs niteliği taşıyan geleneksel öğretim kurumlarına ‘medrese’ ifadesinin yanı sıra ‘câmia’ ya da ‘dâruululûm’ da denir. Bu medreselerde ‘serperest-i a’lâ’ (rektör), ‘mühtemim’ (genel sekreter), ‘sadr-ı müderrisîn’ (başmüderris, dekan), ‘müderris’, ‘müftî’, ‘şeyhü’l-hadîs’ ve ‘şeyhü’t-tefsîr’ gibi çeşitli makamlar ve ünvanlar kullanılır ki,⁴¹ benzer ifade ve ünvanlara Selçuklu ve Osmanlı medreselerinde de rastlamak mümkündür⁴².

Pakistan’da medreseler, Diyanet İşleri Bakanlığı’na (Ministry of Religious Affairs) bağlıdır. Ancak ülkede yaşanan sistem ve yetki karmaşası nedeniyle Eğitim Bakanlığı’nın (Ministry of Education) karar ve uygulamalarının da etkisi altındadır.

Medreselerin doğrudan yönetimi, bağlantılı oldukları ekol ve cemaat mensuplarınca oluşturulan merkezî kurullar tarafından gerçekleştirilir. Diyanet İşleri Bakanlığı’na bağlı olarak görev yapan bu kurulların, medreselerdeki eğitim-öğretim standartlarını geliştirmek, öğretim programlarını hazırlamak ve öğrencilerin sınavlarını Eğitim Bakanlığı’nın yürüttüğü modern öğretim sistemindeki ilgili kurumlarla işbirliği içerisinde gerçekleştirerek diploma denkliği kazanmalarına yardımcı olmak gibi önemli işlevleri vardır.

Pakistan’da bu şekilde faaliyet yürüten beş adet merkezî kurul mevcuttur. Bunlar, kuruluş tarihleri ve kuruluş yerleri dikkate alınarak şöyle sıralanabilir:

⁴¹ Khalid Rahman ve Syed Rashad Bukhari, “Pakistan: Religious Education and Institutions”, **The Muslim World**, Sayı: 96, 2006, (Pakistan), s. 325; A. H. Nayyar, “Madrasah Education Frozen in Time”, **Education and the State: Fifty Years of Pakistan**, (Ed. Pervez Hoodbhoy), Oxford University Press, Karachi, 1998, s. 215; Uzma Anzar, “Islamic Education: A Brief History of Madrassas with Comments on Curricula and Current Pedagogical Practices”, **Draft Report**, Nashua New Hampshire, 2003, ss. 1-22; Fair, s. 25; 26; Birişik, Medrese, ss. 333-338.

⁴² Yahya Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**, 9. Baskı, Pegem Yayıncılık, Ankara, 2004, s. 43; Ziya Kazıcı, **Anahatlarıyla İslâm Eğitim Tarihi**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995, s. 52; 81; 88; Ahmed Çelebi, **İslâm’da Eğitim Öğretim Tarihi**, çev. Ali Yardım, 3. Baskı, Damla Yayınevi, İstanbul, 1998, s. 163.

- Vifâku'l- Medâris es-Selefiyye (1955 - Faysalabad):
Ehl-i Hadis medreselerinden sorumludur.
- Vifâku'l- Medâris el-Arabiyye (1959 - Multan):
Deobendi medreselerinden sorumludur.
- Vifâku'l- Medâris eş-Şia (1959 - Lahor):
Şii medreselerinden sorumludur.
- Tanzimü'l-Medâris (1960 - Lahor):
Birelvî medreselerinden sorumludur.
- Râbitatü'l-Medâris el-İslâmiyye (1983 - Lahor):
Cemaat-i İslâmî medreselerinden sorumludur.⁴³

Kurullara kayıtlı olan medreseler genellikle kendi merkezi organizasyonları tarafından kontrol edilirler. Ders programlarına, kayıt ve sınav ücretlerine bu kurullar karar verir. Sınav sorularını Urduca ve Arapça olarak medreselere gönderir, sınavları yapar ve sonuçları açıklarlar.⁴⁴

Medrese mezunları bu kurullardan diploma denkliği alarak, Eğitim Bakanlığı'nın devlet okullarında uygulanan program doğrultusunda eğitim-öğretimin çeşitli seviyeleri için yaptığı sınavlara devlet okulu öğrencileri ile eşdeğer şartlarda girebilir ve başarılı oldukları takdirde onların aldığı belgeleri alabilirler. Bu durumda İslâm Araştırmaları ve Arap Dili ve Edebiyatı fakülte ve bölümleri başta olmak üzere yükseköğretimin pekçok dalında öğrenim görme şansını da kazanmış olurlar.⁴⁵

⁴³ Nayyar, s. 227; K. Rahman ve Bukhari, Pakistan, s. 326; Institute of Policy Studies, Report, s. 19; 20; T. Rahman, Education System, s. 11; T. Rahman, Inequality and Polarization, s. 78; S. H. Ali, s. 27; Fair, s. 58.

⁴⁴ T. Rahman, Education System, s. 10; T. Rahman, Inequality and Polarization, s. 77.

⁴⁵ Fair, s. 56; Güner ve diğerleri, ss. 146-153.

2. Geleneksel Öğretim Sistemi ve Öğretim Dili

a. Öğretim Sistemi

Medreselerin, ilköğretim düzeyinden yükseköğretim düzeyine kadar tamamı 7 kademedan oluşan ve 17 yılı kapsayan eğitim-öğretim sürecinin ayrıntıları ve diploma denklik dereceleri tablo 1’de gösterildiği şekildedir⁴⁶.

Bağlı oldukları ekollerin ve kurulların kararları doğrultusunda birtakım farklı uygulamalar ve ilâveler olmakla birlikte, medreselerin bu kademelerinde okutulan dersler de tablo 2’de gösterilmiştir⁴⁷.

⁴⁶ Munawar Hussain ve Maria Qureshi, “Madrasah Education in Pakistan: Issues & Its Effects on Education System of Pakistan”, **Journal of Educational Research**, Cilt: 10, Sayı: 2, 2007, s. 69; Nayyar, s. 228; K. Rahman ve Bukhari, Pakistan, s. 327; Institute of Policy Studies, Report, s. 22; Fair, s. 24; 52.

⁴⁷ K. Rahman ve Bukhari, Pakistan, s. 327; Fair, ss. 103-105.

Tablo 1: Pakistan’da Medrese Kademeleri ve Diploma Denklik Düzeyleri

Medrese Mezuniyet derecesi	Medrese Kademe adı	Kademe Sınıfları	Kademe Süreleri	Modern Kurumlar Denklik Düzeyi
İbtidâîye	Nâzire-i Kur’an	1.-5.	5 yıl	İlkokul
Mutavassıta	Hıfz-ı Kur’an	6.-8.	3 yıl	Ortaokul
Sâneviye Âmma	Tecvid-Kıraat	9.-10.	2 yıl	İlk seviye lise
Sâneviye Hâssa	Tehtânî	11.-12.	2 yıl	İkinci seviye lise
Âliye	Mevkuf Aleyh	13.-14.	2 yıl	2 yıllık fakülte
Âlimiyye	Devre-i Hadis	15.-16.	2 yıl	4 yıllık fakülte/ Yükseklisans
Tekmil	Alan araştırması	17.	1 yıl	Yükseklisans/ Doktora

Tablo 2: Medrese Kademelerinde Yer Alan Dersler

Dersler	Kademeler					
	İbtidâîye	Mutavassıta	S. Âmma	S. Hâssa	Âliye	Âlimiyye
Arapça	X	X	X	X		
Kur’an	X	X				
Tecvid	X	X				
İslâmiyat	X					
Farsça		X				
Akaid		X				
İbadât		X				
Muamelât		X				
Ahlâk		X				
Sarf Nahv				X	X	X
Kıraat			X	X		
Tefsir			X	X	X	X
Hadis			X	X	X	X
Fıkıh			X	X	X	X
Mantık			X	X	X	X
Usûlü Fıkıh				X	X	X
Kelâm					X	X
Felsefe					X	X
Münâzara					X	X
Edebiyat					X	X
Usûlü Tefsir						X
Usûlü Hadis						X
Astronomi						X
Aritmetik						X
Tıp						X
Tarih						X

Pakistan’da zaman zaman medrese programlarını modernize etmeye yönelik reform çabaları olmuşsa da, bu çabalar genellikle sonuçsuz kalmıştır. Örneğin, 1979 Eğitim Politikası’nda vurgulanan ‘medrese programına modern sistemdeki seküler derslerin eklenmesi’ uyarısını dikkate alan bazı medrese kurulları, bu tarihten itibaren ilk ve ortaöğretim düzeyindeki sınıflarda daha önce okutulmayan bazı dersleri programlarına dahil etmişlerdir.

Bunlardan, Ehl-i Hadis medreselerinden sorumlu Vifâku’l- Medaris es-Selefiyye kurulu 12. sınıfa kadar çeşitli seviyelerde İngilizce, Sosyal Bilgiler, Fen Bilgisi, Matematik, Ekonomi, Yurttaşlık Bilgisi derslerini devlet okulu programına uygun olarak eklemiş ve bu derslerin öğretiminde devlet okullarında kullanılan ders kitaplarından yararlanılmasını önermiştir.

Aynı şekilde, Deobendi medreselerinden sorumlu Vifâku’l- Medaris el-Arabiyye kurulu 1.-8. sınıflara Urduca, Sosyal Bilgiler, Matematik derslerini devlet okulu programına uygun olarak eklemiş ve bu derslerin öğretiminde devlet okullarında kullanılan ders kitaplarından yararlanılmasını önermiştir.

Birelvî medreselerinden sorumlu Tanzimü’l-Medaris kurulu 10. sınıfa kadar çeşitli seviyelerde Tarih, Coğrafya, Fen Bilgisi, Matematik, Geometri derslerini devlet okulu programına uygun olarak eklemiştir.

Ancak bu derslerin hiçbiri gereğince ve kapsamlı olarak yapılamamış, tüm reform çalışmalarına rağmen medrese programları büyük ölçüde aynı kalmaya devam etmiştir.⁴⁸

Yine de Pakistan’da seküler derslere önem veren medreseler yok değildir. Erkek öğrencilere yönelik eğitim-öğretim hizmeti veren bazı medreseler ilköğretim ve ortaöğretim düzeyindeki sınıflarında uyguladıkları klasik medrese programına devlet okulları programının temel derslerini de ilave ederek öğrencilerini modern öğretim sisteminde lise mezuniyet derecesi elde edebilmek için girilmesi gereken ‘matriculation’ sınavına hazırlarlar⁴⁹.

Bu uygulamaya, kız öğrencilere yönelik eğitim-öğretim hizmeti veren medreselerde pek rastlanmaz. Seküler derslere yer vermeyen ve programı genellikle

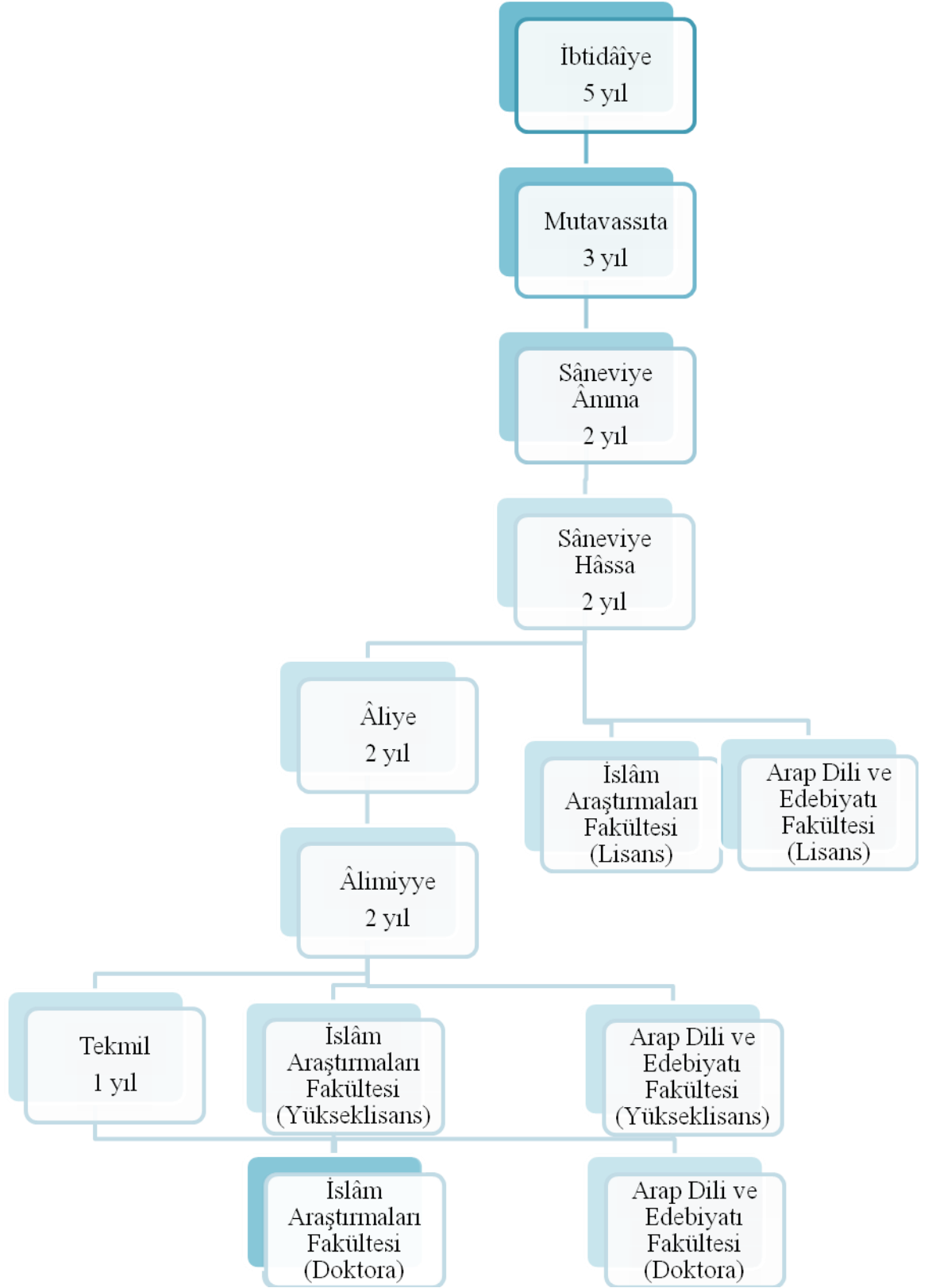
⁴⁸ Mumtaz Ahmad, “Madrasa Reforms and Perspectives: Islamic Tertiary Education in Pakistan”, **The National Bureau of Asian Research NBR Project Report**, 2009, s. 2; 5; Nayyar, s. 235; 236.

⁴⁹ Nayyar, s. 237.

Kur'an, Arapça, Tefsir, Hadis, Fıkıh, Akaid, Temel Dini Bilgiler, Siyer ve Görgü Kuralları gibi derslerden ibaret olan bu kurumların amacı, kadınların entelektüel düzeyini yükseltmekten ziyade, itaatkar eş, iyi anne ve maharetli ev hanımı yetiştirmektir. Bu nedenle kız öğrencilere yönelik eğitim-öğretim hizmeti veren medreselerin büyük bir kısmı kız Kur'an kursu olmaktan öteye gidemez ve ilköğretim ya da ortaöğretim düzeyinde son bulur.⁵⁰

⁵⁰ Muhammad Farooq, **Disciplining the Feminism: Girls' Madrasa Education in Pakistan**, <http://scholar.googleusercontent.com>, (14.08.2012), s. 73; 74; Abdülhamit Bırışık ve Saiyid Athar Abbas Rizvi, "Talim ve Terbiye: Hindistan ve Pakistan", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 39, İstanbul, 2011, ss. 538-542; F. Rahman, Çağdaşlık, s. 138.

Şekil 1: Pakistan’da Geleneksel Eğitim-Öğretim Sistemi (Medrese Sistemi)

b. Öğretim Dili

Pakistan medreselerinin yaygın öğretim dili Arapça, Farsça ve Urduca olmakla birlikte bu durum kuruma, bölgeye ve öğrenci kitlesine bağlı olarak değişebilir.

Örneğin Kuzey Batı Sınır Eyaleti'nde Peştü dili, Sind Eyaleti'nde Sindî dili kullanılır. Yabancı öğrenci kabul eden medreselerin öğretim dili İngilizce ve/veya Arapça'dır.

Durum ne olursa olsun, birer geleneksel din öğretimi kurumu olan medreselerde kullanılan ders materyallerinin orijinal dili olması nedeniyle Arapça ve Farsça hemen her medresenin ikinci ve üçüncü öğretim dili konumundadır.⁵¹ Buna rağmen öğrenciler klasik öğretim yöntemleri nedeniyle bu dilleri günlük yaşamda kullanacak biçimde öğrenemezler⁵².

B. Modern Eğitim-Öğretim Kurumları

Pakistan'da, modern öğretim kurumlarındaki eğitim-öğretim hizmetlerinin yürütülmesinden, eğitim politikalarının hazırlanmasından, planlanmasından ve uygulanmasından merkezî hükümete bağlı Eğitim Bakanlığı sorumludur. Bununla birlikte her eyalette bulunan Eyalet Eğitim Bakanlığı, her seviyedeki kurumlara ve eğitim-öğretim işlerine göre çeşitli alt birimlere ayrılır ve kimi zaman bağımsız, kimi zaman merkezî bakanlıkla koordineli olarak çalışır.

Eyaletler çeşitli bölgelere ayrılmışlardır ve her bölgesel birim Eyalet Eğitim Bakanlığı'na bağlıdır. Kız okulları Eyalet Eğitim Bakanlığı bünyesinde görev yapan kadın memurların sorumluluğundaki ayrı bir birim tarafından yönetilir.⁵³

⁵¹ Tariq Rahman, "Language, Religion and Identity in Pakistan: Language Teaching in Pakistan Madrassas", **Ethnic Studies Report**, Cilt: 16, Sayı: 2, 1998, (Religion and Identity), ss. 197-214; Tariq Rahman, "Language Policy and Education in Pakistan", **Encyclopedia of Language and Education**, 2nd Edition, 2008, (Language Policy), s. 390; Tariq Rahman, "English Teaching Institutions in Pakistan", **Journal of Multilingual and Multicultural Development**, Cilt: 22, Sayı: 3, 2001, (English Teaching), s. 254; S. H. Ali, s. 108; 109; Fair, s. 24.

⁵² Tariq Rahman, "Muslim/Islamic Language Education in Pakistan and India", **Encyclopedia of Language and Linguistic**, 2nd Edition, 2006, (Islamic Language), s. 409

⁵³ Ghulam Nabi Saqib, **Modernization of Muslim Education in Egypt, Pakistan and Turkey: A Comparative Study**, Islamic Book Service, Lahore, 1983, s. 197; Louis D. Hayes, **The Crisis of Education in Pakistan**, Vanguard Books Press, Lahore, 1987, ss. 82-90; M. Farooq, s. 12.

Bundan sonra alt başlıklar halinde Pakistan’ın modern öğretim kurumlarından öncelikle ilk ve ortaöğretim kurumları ve bu kurumlarda yürütülen eğitim-öğretim ile din öğretimi ele alınacak, daha sonra da yükseköğretim kurumları ve yükseköğretim sistemi ile yükseköğretim kurumlarında yürütülen din öğretimine değinilecektir.

1. İlk-Ortaöğretim ve Din Öğretimi

Pakistan’da ilk ve ortaöğretim kurumlarında yürütülen din öğretiminin niteliğini belirtmeden önce bu kurumların türlerine ve buna bağlı olarak değişen eğitim-öğretim koşullarına, öğretim sistemine, programa ve öğretim diline göz atmak gerekir.

a. İlk ve Ortaöğretim Kurumları ve Okullaşma

Modern öğretim sisteminin bir parçası olan ilk ve ortaöğretim okulları bağlı oldukları kişi ya da kuruluşa, sistemlerine, öğretim dillerine, hitap ettikleri kitlelerin sosyo-ekonomik sınıfına göre farklı şekillerde sınıflandırılırlar. Biz burada öğretim kurumlarını devlete bağlı ve özel sektöre bağlı biçiminde basit ve genel bir sınıflandırmayla inceleyeceğiz.

Pakistan’da 2008 yılı itibariyle devlete ait ve özel, her kategoride toplam 256.008 öğretim kurumu vardır. Bunların 182.477 (%71) adedi devlet okulu, 73.611 (%29) adedi özel sektöre bağlı okullardır.⁵⁴

Nüfus yoğunluğunun fazla olması nedeniyle ülkedeki öğretim kurumlarının hemen hemen yarısı Pencap eyaletindedir⁵⁵ ve bu eyaletteki kurumlar diğer eyaletteki kurumlara kıyasla daha kaliteli ve donanımlıdır⁵⁶. Dolayısıyla, okur-yazar oranının sadece %53 olduğu ülkede okullaşma da diğer eyaletlere oranla Pencap’ta

⁵⁴ Ministry of Education, **National Education Census**, Government of Pakistan Ministry of Education Publications, Islamabad, 2006, (Census), s. 16; Academy of Educational Planning and Management, s. x1.

⁵⁵ Ministry of Education, Census, s. 16; Academy of Educational Planning and Management, s. x1.

⁵⁶ Khalid Mahmood ve Saeed, “Status of Higher Secondary Schools Scheme in the Punjab Province of Pakistan”, **The International Journal of Educational Management**, Cilt: 14, Sayı: 6, 2000, s. 253.

daha yüksektir. Okullaşma ayrıca, kadınlara oranla erkeklerde, düşük gelirliilere oranla yüksek gelirliilerde, kırsal bölgelere oranla kentsel bölgelerde daha fazladır.⁵⁷

2007-2008 eğitim-öğretim yılında modern öğretim kurumlarında öğrenim gören öğrencilerin toplam sayısı 37.462.884 olarak tespit edilmiştir. Bu öğrencilerin 25.214 milyonu (%67) devlet okullarında, 12.249 milyonu (%33) özel sektöre bağlı okullarda öğrenim görür.⁵⁸

Devlet Okulları:

Şunu öncelikle belirtmek gerekir ki, eğitim-öğretimin ücretsiz yürütüldüğü kurumlar olan devlet okulları⁵⁹, fiziksel koşullar bakımından az ya da çok sorunludurlar.

2008 yılı istatistiklerine göre, incelenen 163.512 ilk ve ortaöğretim kurumundan 16.741 adedinin sabit bir binası dahi yoktur⁶⁰. Bunlar, geçici ya da kiralık binalarda, çoğunlukla da camilere ait mekanlarda ya da kullanılamayacak derecede eski ve hasarlı yapılarda, eğitim-öğretim için ihtiyaç duyulan en temel malzemelerden mahrum olarak hizmet sunarlar. Öyle ki, %9’unda bir yazıtahtası dahi mevcut değildir. %24’ü ders kitabından, %46’sı öğrenci sırasından yoksundur. Öğrenciler 50-60 kişilik sınıflarda sert ve soğuk zeminde oturarak ders izlerler.⁶¹

Okulların %60’tan fazlası elektrik alamamakta geri kalanı da enerji krizindeki ülkenin saatlerce süren kesintilerle ancak verebildiği elektrikle idare etmeye çalışmaktadır. Benzer sıkıntı içme suyu ve tuvalet konusunda da yaşanmaktadır. Okulların %30’dan fazlasında halen içme suyu ve tuvalet dahi yoktur. Yine aynı oranda okulun kendine ait bahçesi ve oyun alanı da bulunmaz. Bunların büyük bir

⁵⁷ G. M. Arif ve diğerleri, “Poverty, Gender and Primary School Enrolment in Pakistan”, **The Pakistan Development Review**, Cilt: 38, Sayı: 4, Bölüm: 2, 1999, s. 986; G. R. Memon, ss. 47-55.

⁵⁸ Academy of Educational Planning and Management, s. x1; Ministry of Education, Census, s. 16.

⁵⁹ Hayes, s. 21.

⁶⁰ Academy of Educational Planning and Management, s. 51; 53; 61.

⁶¹ Shahrukh Rafi Khan ve diğerleri, “A Qualitative, Comparative Institutional Analysis”, **Engaging with Basic Education in Pakistan**, (Ed. Abbas Rashid), SAHE (Society for the Advancement of Education) Education Watch Report 2000, Lahore, 2000, (Basic Education), s. 23; Tahir Andrabi ve diğerleri, “A Dime a Day: The Possibilities and Limits of Private Schooling in Pakistan”, **Comparative Education Review**, Cilt: 52, Sayı: 3, 2008, (A Dime a Day), ss. 329-355; D. Lynd, **The Education System in Pakistan: Assessment of the National Education Census**, UNESCO Publications, Islamabad, 2007, s. 31; 32; Institute of Policy Studies, Report, s. 5.

kısmı kırsal kesim okulları olsa da kentsel bölgelerde de binlerce okul aynı sıkıntıyı yaşamaktadır.⁶²

Öte yandan okul sayısının yetersizliği nedeniyle çocukların çoğu okula gidiş dönüşte her gün 2-5 km. yol katederler. Kız öğrenciler, kız okullarının azlığı nedeniyle daha fazla yol kat etmek zorunda kalır.

Sınıflar oldukça kalabalıktır. Örneğin ilköğretim okullarında her sınıfta 40 civarında kız, bir o kadar da erkek öğrenci vardır.

Okullardaki ağır disipline karşılık program tam olarak uygulanamaz ve eğitim-öğretim yetersizdir. Yapılan öğretim, öğretmenlerin ders konularını kalitesiz baskılı ders kitaplarından didaktik bir eğitim anlayışıyla ezberletmesinden ibarettir. Dolayısıyla öğrencilerin akademik başarıları düşüktür.

Bu okulların tamamı alt gelir grubundaki ailelerin çocuklarının gittikleri okullardır. Okulların az bir kısmı hariç, bu kurumlarda çalışan öğretmenlerin durumları da velilerin koşullarından farksızdır.⁶³

Tüm bu sorunların temel nedeni, ülkede eğitim-öğretime ayrılan finansal payda yapılan bütçe kısıtlamalardır. Bu kısıtlamalar nedeniyle yeni okullar açılmadığı gibi, mevcut okullarda öğretmen ve zorunlu öğretim materyalleri sıkıntısı devam eder.

Son yıllarda yapılan artışa rağmen Pakistan'da devlet bütçesinden eğitim-öğretime ayrılan ödenek miktarı %2.2'yi geçmez. Bu oran, aynı ekonomik koşullardaki ülkelerin eğitim-öğretime ayırdığı miktarın çok altındadır. Üstelik kötü yönetim nedeniyle ülke genelinde kırsal-kentsel bölge okulları, kız-erkek okulları, öğretim dili İngilizce olan ya da olmayan okullar⁶⁴ açısından eşit ödenek dağılımı da söz konusu değildir.⁶⁵

⁶² Academy of Educational Planning and Management, s. 57.

⁶³ Tariq Rahman, "Denizens of Alien Worlds: A Survey of Students and Teachers at Pakistan's Urdu and English Language Medium Schools and Madrassas", **Contemporary South Asia**, Cilt: 13, Sayı: 3, 2004, (Students and Teachers), ss. 307-326; G. M. Arif ve Najam Us Saqib, "Production of Cognitive and Life Skills in Public, Private and NGO Schools in Pakistan", **The Pakistan Development Review**, Cilt: 42, Sayı: 1, 2003, s. 7; Ashiq Hussain ve diğerleri, "An appraisal of Budget Allocations made for Illiteracy Reduction Programmes in Pakistan", **Journal of Educational Research**, Cilt: 12, Sayı: 2, 2009, s. 76; 78; T. Rahman, Education System, s. 5; 6.

⁶⁴ Pakistan'da devlet okullarının bir kısmının öğretim dili İngilizce, diğerlerinin öğretim dili Urduca ve/veya yerel dillerdir.

⁶⁵ Ashiq Hussain ve diğerleri, s. 76; 78.

Bu konuda bir karşılaştırma yapmak gerekirse, liselerin ortaokullardan, ortaokulların ilkokullardan, büyük okulların küçük okullardan, kentsel bölgelerdeki okulların kırsal bölgelerdeki okullardan, erkek okullarının kız okullarından daha iyi donanımlı ve kaliteli olduğu söylenebilir⁶⁶.

Özel Okullar:

Özel okullar, uyguladıkları öğretim sistemi, öğretim dili, öğretim amaçları, öğretim kalitesi, kurucuları ve hitap ettikleri sosyo-ekonomik sınıf bakımından çok geniş bir yelpaze içerisinde dağılım gösterirler.

Kütüphane, bilgisayar laboratuvarı, spor tesisi, donanımlı sınıfları bulunan modern binalarda kaliteli öğretim sunan özel okullar olduğu gibi, ortalama bir devlet okulu standartlarında ya da okul şartları taşımayan kiralık evlerde düşük ücretle kalitesiz öğretim sunan özel okullar da vardır. Bunların binaları eski ve sorunlu, sınıfları kalabalıktır. Çocuklar için bir oyun alanı ve temiz içme suyu dahi mevcut değildir.⁶⁷ Bu nedenle özel okulların sadece %70'i Eğitim Bakanlığı'na kayıtlıdır. Diğerleri gerekli koşulları sağlamadığından kayıtları bakanlıkça yapılmamıştır fakat gayri resmi biçimde eğitim-öğretim yapmaya devam eder.⁶⁸

Özel okul ücretleri öğretim diline ve öğretim kalitesine göre değişir. Özel okulların büyük bir kısmının öğretim dili İngilizce'dir ve ücretleri öğretim dili Urduca olan özel okulların ücretlerinin iki katından başlar.⁶⁹ Ancak bazı özel okullar başarılı, fakat yoksul öğrencilere burs imkânı sunarlar⁷⁰.

Pakistan'ın kuruluş yıllarında ülkede İngilizce öğretim yapan özel okul sayısı sınırlıydı ve bu okullara ücretlerin yüksek olmasından dolayı sadece küçük bir elit kesimin çocukları girebiliyordu. 80'li yıllardan itibaren makul fiyatlarla hizmet sunan özel okullar açıldı.

⁶⁶ Abbas Rashid, "Chasing Access and Quality", **Engaging with Basic Education in Pakistan**, (Ed. Abbas Rashid), SAHE (Society for the Advancement of Education) Education Watch Report 2000, Lahore, 2000, s. 12.

⁶⁷ Shahrukh Rafi Khan, **Basic Education in Rural Pakistan**, Oxford University Press, Karachi, 2005, s. 29; 49; Shahrukh Rafi Khan ve David Kiefer, "Educational Production Functions for Rural Pakistan: A Comparative Institutional Analysis", **Education Economics**, Cilt: 15, Sayı: 3, 2007, s. 330; S. R. Khan ve diğerleri, Basic Education, s. 24; K. Ali ve R. E. A. Khan, s. 51.

⁶⁸ K. Ali ve R. E. A. Khan, s. 48.

⁶⁹ Farhan Sami Khan ve Imran Ashraf Toor, "Changes in Returns to Education in Pakistan: 1990-2002", **The Lahore Journal of Economics**, Cilt: 8, Sayı: 2, 2003, s. 85; K. Ali ve R. E. A. Khan, s. 44; 47; 50; 57; Rashid, s. 9; Andrabi ve diğerleri, A Dime a Day, ss. 329-355.

⁷⁰ S. R. Khan ve diğerleri, Basic Education, s. 24; S. R. Khan, Education, s. 49.

Özel okullarla birlikte bu okullarda öğrenim gören öğrenci sayısı da her yıl arttı. Günümüzde, kazanımlarının yüksek olmasından dolayı Pakistan’da özel okullara talep oldukça fazladır.⁷¹

Pakistan halkı her ne kadar sömürge dili İngilizce’nin bu denli baskın olmasına gelecek nesillerin anadillerini ve kültürlerini kaybetmesi endişesiyle karşı çıksa da çocuklarını İngilizce öğretim yapan özel okullara gönderebilmek için yarışır. Çünkü bu ülkede İngilizce, elit kesimin önemli makamlardaki yerinin ve hakimiyetinin sürmesini sağlayan bir süzgeç gibidir. İngilizce’nin ülkenin resmi yazışma dili olması bir yana, İngilizce öğretim yapan özel okullardan mezun olmanın yükseköğretime giriş ve iş olanakları açısından sağladığı pekçok ayrıcalık vardır.⁷²

Pakistan’da, şahıslara ya da ticârî kuruluşlara ait özel okullar olduğu gibi, askeri ve idari personel çocuklarına uygun ücretle ilk ve ortaöğretim düzeyinde İngilizce öğretim yapan kaliteli özel okullar (Cadet schools) da vardır.⁷³ Gümrük, su ve elektrik, telekomünikasyon, ulaşım, emniyet gibi devlete bağlı diğer birimler ve teşkilatlar tarafından açılan ve İngilizce öğretim yapan özel okullar da bulunur. Ancak bu okulların öğretim standartları ve kalitesi çeşitlilik arz etmektedir.⁷⁴

Ayrıca, sivil toplum kuruluşları ve vakıflar tarafından Eğitim Bakanlığı’nın yönetmelikleri ve standartları doğrultusunda açılan ve yönetilen ilk ve ortaöğretim okulları, özellikle temel öğretim okulları oldukça yaygındır. Tüm öğretim

⁷¹ Özel kurumlara verilen destek sayesinde Pakistan’daki ilk ve ortaöğretim kurumlarının sayısı 2000 yılına ulaşıldığında 10 kat artmıştı. Öyle ki, bu artış okul çağındaki çocuk nüfusunun artış oranının dahi üzerindeydi. Örneğin 1983 yılında 3.200 olarak kayda geçen özel ilk ve ortaöğretim kurumu sayısı 2000 yılında 32.000’e ulaşmıştı. 2002 yılına ulaşıldığında ilköğretim çağı çocuklarının %27’si özel kurum öğrencisiydi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Usman Ali Isani ve Mohammad Latif Virk, **Higher Education in Pakistan**, National Book Foundation, Islamabad, 2005, ss. 30-32; Munir Ahmad, s. 1; Institute of Policy Studies, **Education and The Muslim World**, Institute of Policy Studies Publications, Islamabad, 1995, (Education), s. 102; Emmanuel Jimenez ve Jee Peng Tan, “Decentralised and Private Education: The Case of Pakistan”, **Comparative Education**, Cilt: 23, Sayı: 2, 1987, ss. 173-190; I. Husain, s. 5; K. Ali ve R. E. A. Khan, s. 43; 44.

⁷² Tariq Rahman, “Reasons for Rage: Reflections on The Education System of Pakistan with Special Reference to English”, **Education Reform in Pakistan**, (Ed. Robert M. Hathaway), Woodrow Wilson International Center for Scholars Press, Washington DC, 2005, (Reasons for Rage), s. 94; Brian Harlech-Jones ve diğerleri, “Private Schooling in the Northern Areas of Pakistan: A decade of Rapid Expansion”, **International Journal of Educational Development**, Sayı: 25, 2005, s. 563; 565; K. Ali ve R. E. A. Khan, ss. 41-67.

⁷³ T. Rahman, Education System, ss. 20-24; T. Rahman, Inequality and Polarization, s. 25; 35; 55; T. Rahman, Students and Teachers, ss. 307-326; T. Rahman, Reasons for Rage, s. 92; T. Rahman, Language Policy, s. 386; 387; Fair, s. 23.

⁷⁴ Fair, s. 23.

kurumlarının %7'si, ortaöğretim kurumlarının %10'u, ilköğretim kurumlarının %25'i bunlara aittir⁷⁵.

Öte yandan, İngiliz hakimiyetinden itibaren bölgede sayıları hızla çoğalan katolik ve protestan gruplara ait özel okullar da halen varlığını ve etkinliğini sürdürmektedir.⁷⁶

b. İlk ve Ortaöğretim Sistemi ve Öğretim Dili

Pakistan, öğretim sistemi çeşitliliğine sahip bir ülkedir. Daha önce değindiğimiz gibi, geleneksel öğretim sistemi ile modern öğretim sistemi birarada yürür. Modern öğretim sisteminde de ülke içinde genel bir bütünlük söz konusu değildir.

Öğretim sistemindeki bu çeşitlilik öğretim dili için de söz konusudur. Hint altkıtası çok sayıda etnik köken barındıran bir bölgedir ve bir o kadar da dil ve lehçeye ev sahipliği yapmıştır.⁷⁷ Dolayısıyla bu durum kurumların öğretim diline de yansımıştır.

Öğretim Sistemi:

Pakistan'da devlet okullarında ilk ve ortaöğretim düzeyinde uygulanan öğretim sistemi, İngiltere'nin öğretim sistemini, programını ve ders kitaplarını ülkeye adapte etmek suretiyle düzenlenmiştir⁷⁸. Bu sistem günümüze değin eğitim politikaları doğrultusunda birkaç kez revize edilmiş olsa da devlet okullarında halen geçerlidir. Bu okulların ilk ve ortaöğretim düzeyinde uygulanan öğretim sisteminin kademeleri şöyledir:

⁷⁵ Ahsan Saleem, "Against the Tide: Role of Citizens Foundation in Pakistan Education", **Education Reform in Pakistan**, (Ed. Robert M. Hathaway), Woodrow Wilson International Center for Scholars Press, Washington DC, 2005, s. 77; Shahruxh Rafi Khan ve diğerleri, "A Comparative Institutional Analysis of Government, NGO and Private Rural Primary Schooling in Pakistan", **The European Journal of Development Research**, Cilt: 17, Sayı: 2, 2005, (Institutional Analysis), s. 204; Rashid, s. 8; S. R. Khan ve Kiefer, s. 331.

⁷⁶ T. Rahman, English Teaching, s. 244; 245; T. Rahman, Inequality and Polarization, ss. 42; 45; 60-70; T. Rahman, Education System, s. 23; Fair, s. 15.

⁷⁷ Korhan Kaya, **Hindistan'da Diller**, İmge Kitabevi, 2005, s. 18.

⁷⁸ R. A. Farooq, **Education System in Pakistan**, ASPIRE Press, Islamabad, 1997, s. 91.

- 1 ya da 2 yıl isteğe bağlı okulöncesi (Preprimary School)
- 5 yıl ilkokul (Primary School)
- 3 yıl ortaokul (Middle School / Elementary School / Lower Secondary School)

Ortaokulu bitiren öğrenciler ya 2 yıl süren ‘ilk seviye lise’ ya da 2 yıl süren ‘ilk seviye meslek lisesi’ öğrenimine başlarlar.

- 2 yıl ilk seviye lise (Matriculation / Matric / Upper Secondary School / Ordinary Level - O Level)

Bu seviyeyi tamamlayan öğrenciler, ‘matric’ sınavına girer ve ‘Secondary School Certificate’ (SSC) adı verilen mezuniyet belgesini alırlar. Bu belge ile öğrenciler 2 yıl süren ‘ikinci seviye lise’lere ya da meslek yüksekokullarına devam ederler.

- 2 yıl ilk seviye meslek lisesi (Trade or Vocational Course)

Bu seviye sonrası öğrenciler, 3 yıllık teknik liselere (Polytechnics) giderek herhangi bir teknik branşta öğrenim görür ve doğrudan mesleğe atılırlar ya da meslek yüksekokullarına devam ederler.

- 2 yıl ikinci seviye lise (Higher Secondary School / High School / Intermediate School / Intermediate College / Advanced Level - A Level)

Öğrenciler, bu seviye sonrası girdikleri sınavda başarılı oldukları takdirde ‘Higher Secondary School Certificate’ (HSSC) adı verilen mezuniyet belgesini alırlar. Bu belge ile yükseköğretimin her bölümüne girebilirler.⁷⁹

⁷⁹ Ministry of Education, **Pakistan Education Statistics, 2005-2006 AEPAM/NEMIS Statistics Study No.215**, Ministry of Education Publications, Islamabad, 2007, (Statistics), Table No.0.1; Abdul Ghafoor, “Non-Formal Education in Pakistan”, EAPAM/M/O Education Occasional Paper No.98, **World Conference on Education for All**, Bangkok, 1990, s. 4; 6; Muhammad Saeed, “Education System of Pakistan and the UK: Comparisons in Context to Inter-provincial and Inter-countries Reflections”, **Bulletin of Education & Research**, Cilt: 29, Sayı: 2, 2007, ss. 43-57; Dawood Shah, “Monitoring the Quality of Secondary Education in the Context of Decentralization in Pakistan”, **Bulletin of Education & Research**, Cilt: 31, Sayı: 1, 2009, s. 3; P.A. Shami ve Sabir Hussain, **Development of Education in Pakistan, AEPAM Research Study No.183**, Academy of Educational Planning and Management Ministry of Education Publications, Islamabad, 2005 s. 2; Adam Curle, **Planning for Education in Pakistan**, Tavistock Publications, London, 1966, s. 59; Jacob Bregman ve Nadeem Mohammad, “Primary and Secondary Education: Structural Issues”, **Education and the State: Fifty Years of Pakistan**, (Ed. Pervez Hoodbhoy), Oxford University Press, Karachi, 1998, s. 80; 92; Vincent

Pakistan’da ilk ve ortaöğretime yönelik programın düzenlenmesinden ve uygulanmasından federal hükümetin Eğitim Bakanlığı sorumludur⁸⁰. Bakanlığın, ‘Cambridge’ üniversitesinin İngiliz öğretim sistemi doğrultusunda Pakistan için hazırladığı programı esas alarak devlete bağlı ilk ve ortaöğretim okullarında yürürlüğe koyduğu programda yer alan temel dersler tablo 3’te gösterildiği gibidir.⁸¹

Devlete bağlı ilk ve ortaöğretim okullarında bu program izlense de özel statüdeki ilk ve ortaöğretim okulları öğretim sistemi, program ve ders kitabı seçimi gibi konularda büyük ölçüde bağımsızdır⁸². Bu nedenle İslâmiyat, Pakistan Araştırmaları ve Urduca dersleri hariç, Eğitim Bakanlığı’nın programını olduğu şekliyle uygulamaz⁸³. Birkısmı ‘International’ ya da ‘Model Schools’ denilen, ABD’de ve Türkiye’de uygulanan sisteme benzer bir öğretim sistemini ve programını takip eder. Ancak bunlar sayıca çok azdır. Diğerleri ise devlet okullarında yürürlükte olan İngiliz öğretim sistemini ve programını kendilerince birtakım değişiklikler yaptıktan sonra uygulamayı tercih eder.⁸⁴

Greaney ve Parween Hasan, “Public Examinations in Pakistan: A System in Need of Reform”, **Education and the State: Fifty Years of Pakistan**, (Ed. Pervez Hoodbhoy), Oxford University Press, Karachi, 1998, s. 146; 149; Sabiha Mansoor, **Language Planning in Higher Education**, Oxford University Press, Karachi, 2005, (Language Planning), s. 32; 370; Lynd, s. 11; T. Rahman, Education System, s. 5; 6; Mumtaz Ahmad, s. 2; S. R. Khan ve Kiefer, s. 329; Isani ve Virk, s. 172; 173; R. A. Farooq, s. 17; Fair, s. 15; Hayes, s. 87; 112; 148.

⁸⁰ Saeed, ss. 43-57; Curle, s. 60; Fair, s. 17.

⁸¹ P. A. Shami ve Hussain, s. 2; Bregman ve Mohammad, s. 96.

⁸² Saeed, ss. 43-57; Curle, s. 60; Fair, s. 17.

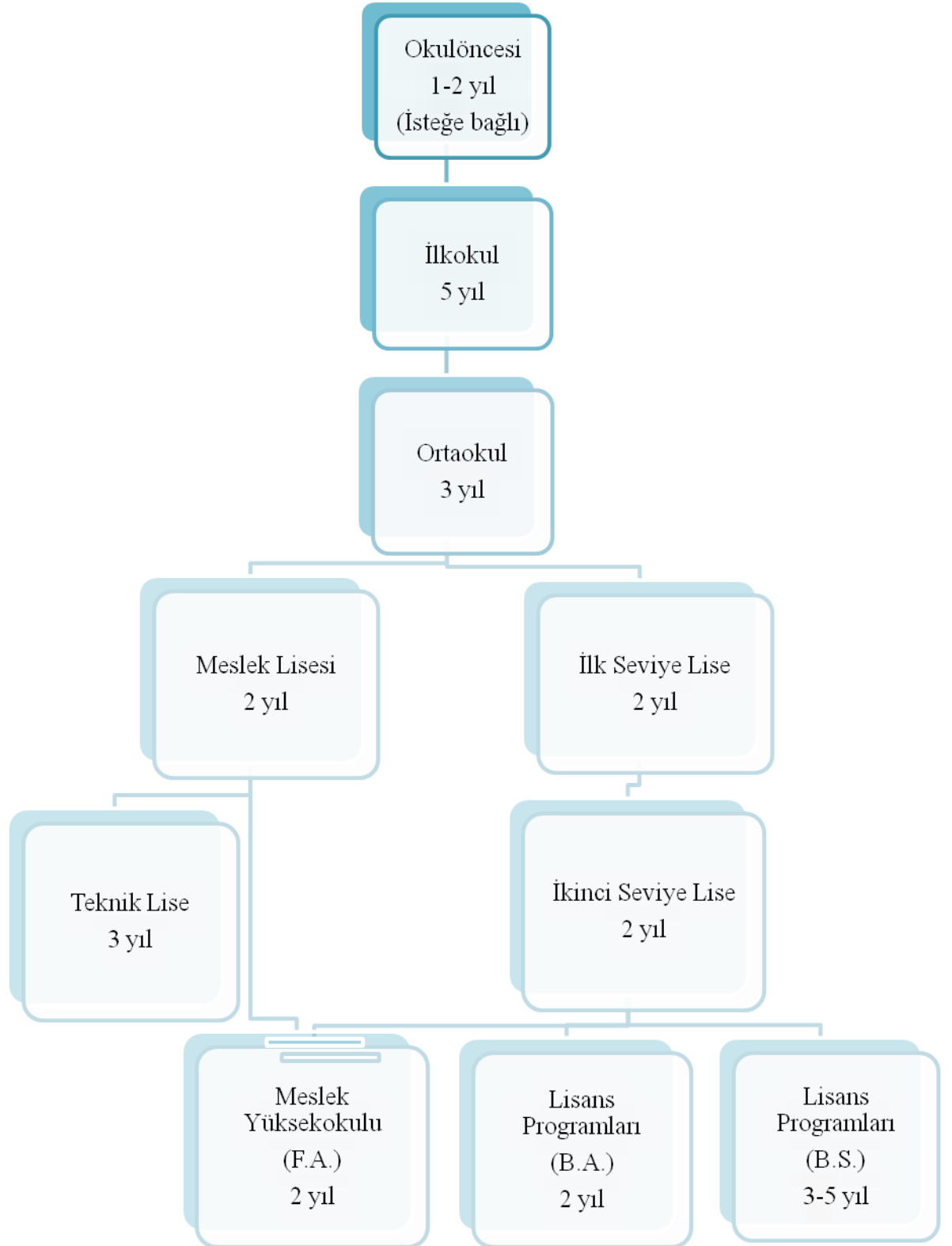
⁸³ T. Rahman, Reasons for Rage, s. 94.

⁸⁴ Munir Ahmad, “On Fifty Years of University and Pre-University Teaching of Statistics in Pakistan”, **International Statistical Institute 53rd Session**, 2001, s. 2; Ghafoor, s. 4; 6; M. Saeed, ss. 43-57; D. Shah, s. 3; S. R. Khan ve Kiefer, s. 329; A. Shami ve S. Hussain, s. 2; Curle, s. 59; Bregman ve N. Mohammad, s. 80; 92; Greaney ve Hasan, s. 146; 149; Lynd, s. 11; T. Rahman, Education System, s. 5; 6; Isani ve Virk, s. 172; 173; Mansoor, Language Planning, s. 32; 370; R. A. Farooq, s. 17; Fair, s. 15; Hayes, s. 87; 112; 148.

Tablo 3: İlk ve Ortaöğretim Okullarının Kademelerinde Yer Alan Dersler

Dersler	Kademeler		
	İlkokul	Ortaokul	Lise
Urduca/ Yerel Dil	X	X	X
İngilizce	X	X	X
Arapça		X	
İslâmiyat	X	X	
Matematik	X	X	X
Pakistan Araştırmaları	X	X	X
Fen Bilgisi	X	X	
Resim	X		
Resim/Teknik Resim/Ev ekonomisi/Tarım		X	
Kur'an		X	
İslâmiyat/Ahlâk			X
Fizik			X
Kimya			X
Biyoloji/Bilgisayar			X

Şekil 2: Pakistan’da Modern Eğitim-Öğretim Sistemi (İlk ve Ortaöğretim)

Öğretim Dili:

Pakistan'ın yer aldığı Hint altkıtasında etnik köken çeşitliliğine bağlı olarak 179 dil, 544 lehçe kullanılır.⁸⁵ Bu dillerden biri olan Urduca'nın, Müslümanlar'ın bölgeye gelişiyle birlikte yarımadanın en eski dili olan Prakrit'in pekçok kolundan birisine Arapça, Farsça ve Türkçe kelimelerin karışmasıyla oluştuğu konusunda herhangi bir şüphe yoktur.

Müslümanlar'ın Arapça ve Farsça'yla beraber Urduca'yı da kullanmalarıyla bu dil zaman içinde gelişmiştir. İngilizlerin bölgeye hakimiyeti ve Müslümanlar'la birlikte Urduca'nın da baskılanmak istenmesi sûfî kesimin bu dili daha çok sahiplenmesine neden olmuştur. Hint altkıtasında en çok konuşulan dil olmasa da Müslüman kesimin ortak anlaşma dili olması istenmiştir. Aslında bölge halkı için bir çeşit 'yabancı dil' konumunda olan dil, zamanla Hint Müslümanlığının en önemli sembolüne dönüşmüştür.⁸⁶

İngiliz hükümetinin yüzyıllarca bölgede yürüttüğü sömürgeleştirme politikasının bir sonucu olarak İngilizce Hint altkıtasının resmi yazışma, anlaşma ve öğretim dili haline gelmiş, bu durum Pakistan'ın kuruluşundan sonra da değişmemiştir.⁸⁷

Aslında İngiliz okullarında öğrenim görenlerden oluşan bürokrat kesimin gerçekte değişiklik yapmak gibi bir arzusu da olmamıştır. Ayrıca bu şartlarda mevcut durumu sürdürmek yeni politika ve plan hazırlamaktan, yeni uygulamaları hayata geçirmekten daha kolaydır. Bu nedenle, Urduca'nın statüsünü yükseltmeye, ülkenin resmî dili ve öğretim dili haline getirmeye yönelik olarak halktan gelen tüm girişimler dirençle karşılanmıştır.

Dahası, İngilizce eğitim-öğretim yapan yüksek ücretli özel okullar ülkenin liderlerini yetiştiren seçkin kurumlar olarak görülmüştür. Bürokratlar, bu okullar sayesinde çocuklarının birer İngiliz ve Amerikalı gibi yetişmesini ve batı ülkeleriyle yakın ilişkiler içerisinde olmasını teşvik etmişlerdir. Sonuçta bu okullar, kendi ana

⁸⁵ Kaya, s. 18.

⁸⁶ Durmuş Bulgur, "Tarihsel Gelişim Süreci İçerisinde Urduca", **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 16, 2006, ss. 169-184; Nuriye Bilik ve Nuray Özenç, **Urdu Dili Grameri**, Literatürk Yayınları, 2007, ss. 19-25; Kaya, s. 28; 139; Hayes, s. 158.

⁸⁷ Tariq Rahman, "The Medium of Instruction Controversy in Pakistan", **Journal of Multilingual and Multicultural Development**, Cilt: 18, Sayı: 2, 1997, (Medium of Instruction), s. 147; 148; Salim Mansur Khalid ve M. Fayyaz Khan, "Pakistan: The State of Education", **The Muslim World**, Sayı: 96, 2006, s. 312; Institute of Policy Studies, Education, s. 100.

dili de dahil olmak üzere İngilizce'den başka hiçbir dilde konuşup yazamayan, ülke kültürüne ve gerçeklerine duyarsız zengin bir elit tabakanın oluşumuna hizmet etmiştir.⁸⁸ Böylece, okullardaki kültür taşıyıcı rolüyle yeni nesillerin dejenerasyonuna neden olan İngilizce, ülkenin ağırlıklı ve yaygın öğretim dili haline gelmiştir.⁸⁹

Zaman zaman bazı devlet adamları tarafından Urduca'yı ön plana çıkarma ve Urduca ders materyalleri üretme fikri ortaya atılsa da bu fikir uygulamaya geçirilememiştir.⁹⁰ Öğretim dili konusundaki tartışmalar sürüncemede kalmış ve bu karmaşık durum hazırlanan anayasalara da yansımıştır. 1956, 1962 ve 1973 anayasalarında Pakistan'ın milli dilinin Urduca, resmi dilinin İngilizce olduğu belirtilmiş, Urduca İngilizcenin yerini alıncaya kadar resmi kurumlarda ve resmi yazışmalarda İngilizcenin kullanılmasına devam edilebileceği vurgulanmıştır.⁹¹

Günümüz Pakistan'ında Arapça İslâmî kimliğin, Urduca ulusal kimliğin, yerel diller etnik kimliğin, İngilizce ise eğitilmiş ve üst sınıf kimliğinin sembolü kabul edilir.⁹² Ülkenin modern öğretim sisteminde, ilk ve ortaöğretim İngilizce, Urduca ya da yerel dilde yapılır.⁹³

Pakistan'ın sayılı dilbilimcilerinden olan Sabiha Mansoor ve Tariq Rahman'ın çeşitli etnik kökene mensup ve anadili farklı öğrenciler ile aileleri üzerinde yaptıkları araştırmalar öğretimde tercih edilen dilin İngilizce olduğunu ortaya çıkarmıştır.

Bunun nedeni Urduca ya da yerel dilde öğretim yapan devlet okullarından mezun olan öğrencilerin en büyük eksiğinin İngilizce'de yetersizlik oluşudur. Bu

⁸⁸ Ishtiaq Husain Qureshi, **Education in Pakistan**, Maaref Press, Karachi, 1975, s. 169; 170.

⁸⁹ S. M. Khalid ve M. F. Khan, s. 312; Institute of Policy Studies, Education, s. 100.

⁹⁰ T. Rahman, Language and Education, s. 290; T. Rahman, Inequality and Polarization, s. 10; Mansoor, Language Planning, s. xxiii.

⁹¹ Federal Law House, **Constitution of Pakistan 1973**, Second Revised Edition, Federal Law House, Rawalpindi-Lahore, 2010, s. 182; Sabiha Mansoor, "The Status and Role of Regional Languages in Higher Education in Pakistan", **Journal of Multilingual and Multicultural Development**, Cilt: 25, Sayı: 4, 2004, (Regional Languages), ss. 333-353; Tariq Rahman, **Language and Education**, National Institute of Pakistan Studies QAU Press, Islamabad, 2004, (Language and Education), s. 433; 459; 464; 477; 546; T. Rahman, Language Policy, s. 383; T. Rahman, Inequality and Polarization, s. 18; 51; Mansoor, Language Planning, s. 21; 45; 339; Hayes, s. 15; Ardel, s. 499; Güner ve diğerleri, ss. 146-153; Birişik ve Rizvi, ss. 538-542.

⁹² T. Rahman, Islamic Language, s. 414.

⁹³ T. Rahman, Language Policy, s. 385; Bregman ve Mohammad, s. 70.

okullarda her ne kadar İngilizce zorunlu ders olarak okutulsa da, öğrenciler özel okul öğrencileri kadar akıcı ve düzgün İngilizce konuşamazlar.

Oysa ülkede resmi yazışmalarda, bürokraside, yargıda, askeriyede, ekonomik sektörde, medyada, yükseköğretimde yaygın olarak İngilizce kullanılır ve bu alanlarda görev almak ileri derece İngilizce bilmeyi gerektirir. İngilizce en iyi iş ve gelir imkânı demektir. İngilizce bilenler hem Pakistan’da hem de yurtdışında önemli birimlerde görev yapabilirler. Bu durum öğrencileri İngilizce öğrenim görmeye özendirirken, aileler de çocuklarını bu dilde öğretim yapan özel okullara ya da İngilizce dil kurslarına göndermeye çabalarlar.⁹⁴

c. İlk ve Orta Öğretimde Din Öğretimi

Pakistan’da ilk ve ortaöğretimde din öğretimi konusu ilk kez 1959’da Eyüp Han hükümeti döneminde oluşturulan ‘Milli Eğitim Komisyonu’nun, 1947 Eğitim Konferansı’nda ortaya konan din öğretimi felsefesi doğrultusunda hazırladığı raporda yer almıştır. Din öğretimine duyulan ihtiyacın ne kadar büyük ve önemli olduğunun vurgulandığı raporda şu ifadelerle yer verilmiştir:

Din öğretimi 1.-7. sınıflar için zorunlu, 9.-12. sınıflar için seçmeli olacak şekilde düzenlenmelidir. Din dersi Hristiyan okullarındaki Müslüman çocukları için de zorunludur ve bu uygulama konusunda Misyoner otoritelerle anlaşma sağlanmıştır.

*Din derslerinin öğretim programlarında yer almasındaki temel politika çocuğa dini bir temel ve ahlâk kazandırmak, farklı inançlara karşı hoşgörülü yaklaşmasını, liberal dünya görüşü geliştirmesini sağlamak olmalıdır.*⁹⁵

⁹⁴ Karamat Ali ve Rana Ejaz Ali Khan, “Private Schooling - A Quality Puzzle”, **The Lahore Journal of Economics**, Cilt: 7, Sayı: 2, s. 45; Akhtar Hasan Khan, “Education in Pakistan: Fifty Years of Neglect”, **The Pakistan Development Review**, Cilt: 36, Sayı: 4, 1997, ss. 647-667; M. Hamiuddin Khan, **History of Muslim Education**, Sayı: 2, Academy of Educational Research Press, Karaçi, 1973, s. 131; Ikram Azam, **Educational Planning: Pakistan**, Manza Press, Islamabad, 1994, s. 36; Harlech-Jones ve diğerleri, ss. 557-568; T. Rahman, Education System, s. 10; 20; T. Rahman, Medium of Instruction, s. 145; T. Rahman, Inequality and Polarization, s. 25; Mansoor, Language Planning, s. 13; Mansoor, Regional Languages, ss. 333-353; Fair, s. 16; 42.

⁹⁵ Ministry of Education, **Achievement in Education: 1958-1964**, Ministry of Education Publications, Islamabad, 1964, (Achievement), s. 16; Muhammad Ahsan, “An Analytical Review of Pakistan’s Educational Policies and Plans”, **Research Papers in Education**, Cilt: 18, Sayı: 3, 2003, (Educational Policies), ss. 259-280; Alan Peshkin, “The Shaping of Secondary Education in Pakistan”, **History of Education Quarterly**, Cilt: 3, Sayı: 1, 1963, ss. 259-280; Allah Bakhsh Malik, **The Higher Education in Pakistan**, Makbul Academy Press, Lahor, 2003,

Daha sonra, Butto hükümeti döneminde hazırlanan 1973 Anayasası'nın ikinci bölümünde, 'İslâm din derslerinin Müslüman öğrenciler için 10. sınıfa kadar zorunlu olması, Müslüman olmayan öğrencilerin bunun yerine Pakistan kültür ve tarihine yönelik sosyal bilimler dersleri alması, İslâm dinine ait konuların diğer ders müfredatlarına da entegre edilmesi' gibi kararlar yer almıştır.⁹⁶

1974'te bir adım daha atılmış ve ilk-orta dereceli okulların tüm kademelerine zorunlu din dersi konulması ve yeni ders kitaplarında Pakistan'ın kuruluş ideolojisini oluşturan İslâmî kimlik vurgusunun ön plana çıkarılması kararlaştırılmıştır.⁹⁷

Ancak Butto'nun bu kararlarının uygulamaya yansımaması tepkilere neden olmuştur. General Ziya'ül Hak 1977'de askeri darbe yapmış ve 1973 anayasasını askıya almıştır.⁹⁸ Pakistan'ın, tüm kurumlarıyla İslâmîleşme sürecine girdiği bu dönemde ilk ve ortaöğretimin her kademesinde din öğretiminin zorunluluğu uygulamasına geçilmiştir.

Bu durum günümüz Pakistan'ında hâlen devam etmektedir. İster devlete ister özel sektöre bağlı kurum olsun, ilk ve ortaöğretimin her kademesinin programında zorunlu 'İslâmiyat' dersi vardır.⁹⁹

İnanç, ibadet ve muamelât öğrenme alanlarına yönelik temel dini bilgiler içeren bu derse gayri müslim öğrencilerin girme zorunluluğu yoktur. Ancak genellikle öğrenciler not ortalamalarını yükseltmek amacıyla derse katılırlar.¹⁰⁰

Urduca ve Pakistan Araştırmaları ders programlarında da Hint altkıtasına İslâm'ın yayılışı, Pakistan'ın İslâm ideolojisiyle kuruluşu ve İslâm dini ile ilgili bazı konular yer alır¹⁰¹.

s. 41; Aziz Ahmed, **Hindistan ve Pakistan'da Modernizm ve İslam**, çev. Ahmet Küskün, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1990, s. 302; 303; A. H. Khan, ss. 647-667; G. N. Saqib, s. 215.

⁹⁶ Federal Law House, s. 20; 32; 37; 162; 163; S. Jamal Malik, "Islamization in Pakistan 1977-1985 The Ulama and Their Places of Learning", **Islamic Studies**, Cilt: 28, Sayı: 1, 1989, s. 8; Ashutosh Misra, "Rise of religious parties in Pakistan: Causes and prospects", **Strategic Analysis**, Cilt: 27, Sayı: 2, 2003, s. 188; S. H. Ali, s. 29; 30; Isani ve Virk, s. 24; 25; Hayes, s. 101; Güner ve diğerleri, ss. 146-153; Bırışık ve Rizvi, ss. 538-542; Saeed, s. 80; 81.

⁹⁷ Ahmad Salim, "Education and Ideological Crossroads in Pakistan", **History and Education in South Asia**, (Ed. Imtiaz Alam), SAPANA Press, Lahore, 2006, s. 130; A. Khan, s. 179; Saeed, ss. 80-82; Güner ve diğerleri, ss. 146-153.

⁹⁸ Güner ve diğerleri, ss. 146-153.

⁹⁹ Hamid H. Kizilbash, "Teaching Teachers to Teach", **Education and the State: Fifty Years of Pakistan**, (Ed. Pervez Hoodbhoy), Oxford University Press, Karachi, 1998, s. 103; T. Rahman, Inequality and Polarization, ss. 42; 45; 60-70; T. Rahman, Education System, s. 23; Fair, s. 15, 17; Güner ve diğerleri, s.151.

¹⁰⁰ Oddbjorn Leirvik, "Religion in School, Interreligious Relations and Citizenship: The Case of Pakistan", **British Journal of Religious Education**, Cilt: 30, Sayı: 2, 2008, ss. 143-154.

İlk ve ortaöğretim kurumlarında İslâmî konulara yapılan vurgular bu derslerle sınırlı değildir. Diğer ders müfredatlarında da konular elverdikçe âyet ve hadislerle birlikte İslâm ulemâsının görüşlerine yer verilir. Ancak hem İslâmiyat derslerinde hem de diğer derslerde konuların ele alınış biçimi İslâmî gruplar ile lâik kesimler arasında ciddi bir tartışma konusudur.

‘Cambridge’ üniversitesi müsteşriklerinden David Thomas’ın Pakistan için hazırladığı İslâmiyat dersi müfredatı doğrultusunda yazılan ve birinci sınıftan 10. sınıfa kadar okutulması istenen ders kitabı Farkhanda Noor Muhammad’ın ‘Islamiyat for Students’ adlı kitabıdır¹⁰².

İngiltere’nin yaptığı uluslararası sınavların İslâmiyat dersi soru ve cevaplarının hazırlanmasında esas alınan bu kitap, İslâmî terimleri ve konuları tamamen müsteşriklerin bakış açısıyla ele alırken İslâm anlayışıyla bağdaşmayan hatalı bilgi ve yorumlara yer vermekte, öğrencilerin zihinlerinde dine karşı birtakım şüpheler uyandırmaktadır. Durumu açıklığa kavuşturmak için birkaç örnek vermek gerekirse şunlar söylenebilir:

9. ve 10 sınıf programında yer alan ‘İslâm’ı Tebliğ’ (Proclamation of Islam - Da’wa) ünitesi ele alınırken tebliğ gereken ve gerekmeyen hususlar şu şekilde irdelenir:

*Yemek, içmek ve uyumak gibi şeyleri öğrenmekte insanın kendi tabiatında var olan kabiliyetler yeterlidir. Bu tür şeylerin insana tebliğ yoluyla öğretilmesine ihtiyaç yoktur. Ancak diğer bazı konular da vardır ki insanın sadece bilim ve gözlem yoluyla onlar hakkında bir şeyler öğrenmesi, sorularına cevap bulması mümkün değildir. Örneğin, evrenin bir yaratıcısı var mıdır, ölümden sonra hayat var mıdır?*¹⁰³

Kitapta, mantıklı bir seyir izler gibi görünen bu ifadelerle ulaşılan sonuç ‘Allah’ın varlığının ve birliğinin ispatlanabilecek bir kesinlikte olmadığı’ fikridir.

¹⁰¹ Saeeduddin Ahmad Dar ve Sarfraz Hussain Ansari, “Pakistan Studies: State of The Discipline in Pakistan”, **The State of Social Sciences in Pakistan**, (Ed. S. H. Hashmi), Council of Social Sciences Press, Islamabad, 2001, s. 251; Matthew J. Nelson, “Religious Education in Non-Religious Schools: A Comparative Study of Pakistan and Bangladesh”, **Commonwealth & Comparative Politics**, Cilt: 46, Sayı: 3, 2008, ss. 271-295; Fair, s. 15; Güner ve diğerleri, ss. 146-153.

¹⁰² Farkhanda Noor Muhammad, **Islamiyat for Students**, Revised Edition, Ferozsons Press, Lahore, 2002.

¹⁰³ F. N. Muhammad, s. 193.

Aynı şekilde, Hazreti Peygamber'in hayatını içeren konularda, Duha Sûresi'nin 7. âyetinde geçen **وَجَدَكَ ضَالًّا فَهْدَى** ifadesi 'Onun nübüvvetten önce bir sapkınlık içinde yaşadığı' biçiminde açıklanır.

Kitapta hadislerle getirilen açıklamalar da bundan farklı değildir. Örneğin, **الحياء لا يأتي إلا بخير** hadisinde geçen 'haya' kelimesi İngilizce'ye 'shame' (ayıp, utanç) olarak çevrilir ki bu çevirinin hadisin ifade ettiği anlam ile örtüşmediği ortadadır.

İslâmiyat dersi kitaplarından bunlara benzer pekçok örnek vermek mümkündür. Burada yapılmak istenen şeyin Pakistan'lı öğrencilerin uluslararası sınavlarda başarılı olmaları için gereken bakış açısını yakalamalarını sağlamak olduğu düşünülebilir ya da bunlar sıradan hatalar gibi algılanabilir. Ancak durum bu kadar basit değildir. Zira diğer derslere yönelik olarak hazırlanan kitaplara da aynı anlayış hâkimdir.

Örneğin, 9. Sınıf Biyoloji ders kitaplarında Hayatın Başlangıcı (Origin of Life) konusu ele alınırken özellikle 'Darwin'in Evrim Teorisi' üzerinde durulur ve dört sayfa boyunca bu teoriyle ilgili olduğu iddia edilen âyetler birtakım yanlış çevirilerle konunun açıklamalarına eklenir ki, bunlardan birisi de Nur Sûresi'nin 45. âyetidir: 'Allah bütün canlıları sudan yaratmıştır. Kimi karnı üzerinde sürünür, kimi iki ayakla yürür, kimi dört ayakla yürür. Allah dilediğini yaratır, Allah şüphesiz herşeye kâdir'dir.'

Bu ilavelerin ardından özetle şu açıklama yapılır: "Yukarıdaki âyetlerden de anlaşıldığı üzere Kur'an da, Darwin'in Evrim teorisinin ifade ettiği hakîkate işâret eder." Konu, öylesine inandırıcı biçimde aktarılır ki, Pakistan'ın modern öğretim kurumlarında yetişmiş ve bunun dışında herhangi bir kurumdan din öğretimi desteği almamış olanlar Darwin'in Evrim teorisini, genellikle bir teoriden çok, Kur'an'ın ikrar ettiği bir gerçek olarak kabul ederler.

Öte yandan, Pakistan'da yükseköğretimin herhangi bir bölümünde okurken haftada iki saat 'İslâm Araştırmaları' (Islamic Studies) dersi almış olanlar bazı üniversitelerde açılan öğretmenlik formasyon kurslarından sertifika aldıktan sonra ilk ve ortaöğretimin her kademesindeki İslâmiyat derslerini vermeye ehil kabul edilir ve atanırlar. Oysa bu öğretmenler İslâmiyat ders programlarının ve ders kitaplarının hatalarını düzeltmek şöyle dursun öğrencileri dînî konularda bilgilendirecek yeterlikte değildir.

Pakistan’da İngiliz sömürge döneminin devamı niteliğindeki modern öğretim sisteminin İslâm dışı telkinlerinden rahatsız olan, İslâmiyat dersini ve bu derse giren öğretmenlerin düzeylerini yeterli bulmayan aileler din öğretimi konusunda modern öğretim kurumlarının yanısıra geleneksel öğretim kurumlarından da yararlanırlar. Böylece bir tür ‘modern-geleneksel eğitim-öğretim kombinasyonu’ uygulanmış olur.

Örneğin, ilkokul çağındaki çocuklara öncelikle medreselerde çeşitli düzeylerde Kur’an ezberletilmesi, özellikle çocukların ‘hâfız’ olarak yetiştirilmesi ve daha sonra okula gönderilmesi oldukça yaygın bir uygulamadır. Bunun yanısıra öğleye kadar okula gönderilen çocukların öğleden sonra din öğretimi almak üzere camilere ve medreselere gönderilmesi de bir başka tercihtir. Bununla yetinmek istemeyen sosyo-ekonomik düzeyi yüksek aileler, çocuklarının eve gelen bir din öğreticisinden düzenli olarak özel ders almasını sağlarlar.¹⁰⁴

2. Yükseköğretim ve Din Öğretimi

Pakistan’da modern yükseköğretim konusunu genel hatlarıyla ele aldığımız bu kısımda, öncelikle yükseköğretimin kurumsal yapılanma biçimi, temel sorunları ve mevcut yükseköğretim kurumları irdelenecek, ardından, yükseköğretimde eğitim-öğretim ve din öğretimi konusuna değinilecektir.

a. Yükseköğretimde Kurumsal Yapılanma

Yükseköğretimde üniversiteler, ülkemizdeki YÖK benzeri bir kurum olan ve çalışmalarını Federal Eğitim Bakanlığı (Federal Ministry of Education) ile koordineli olarak yürüten Yükseköğretim Kurulu’na (Higher Education Commission - HEC) bağlıdır. Yüksekokullar ise eyalet yönetimlerine bağlıdır ve bu yönetimlerce finanse edilir, ancak HEC’e bağlı üniversitelerin programlarını uygular.¹⁰⁵

¹⁰⁴ Nayyar, s. 234; Fair, s. 16; Nelson, ss. 271-295.

¹⁰⁵ Tanveer Hussain, “Dilemma of Higher Education in Pakistan and Role of World Bank”, **Participatory Learning, Citizenship and Identity Education Report**, Roskilde University, Denmark, 2008, s. 7; Rizwan Akram Rana ve Norman Reid, “Dimensions of Quality Assurance in Higher Education: Challenges for Future”, **2. International Conference on Assessing Quality in Higher Education**, Lahore, 2008, s. 3; Z. S. Siddiqui, “Faculty Development: A Step towards Quality and Excellence”, **Journal of Quality and Technology Management**, Cilt: 5, Sayı: 2,

Devlet ile üniversiteler arasında köprü konumunda bulunan HEC, akademik programların düzenlenmesi, yükseköğretim kurumlarının problemlerinin ve finansal ihtiyaçlarının hükümete iletilmesi gibi konular üzerinde çalışır.

Kurum, devlet üniversitelerinin ödeneklerini tahsis etmek, kaynakların verimli kullanımını sağlamak, üniversiteleri geliştirmek, programlarını ve diplomalarını onaylamak, kurumlar arasında diploma denkliğini değerlendirmek, eğitim kalitesini yükseltmek, personel kalitesini arttırmak amacıyla çeşitli programlar düzenlemek, yükseköğretimi geliştirmeye yönelik yeni bilgi paylaşımını sağlamak gibi işlerden sorumludur.

Kurumun, yükseköğretim politikalarını belirlemek; ülkenin sosyo-ekonomik gelişimine yönelik olarak yükseköğretim kurumlarına rehberlik etmek; yükseköğretim kurumlarının bilimsel alanlardaki gelişmesine katkıda bulunmak; bilimsel araştırmaları desteklemek ve bu amaçla yükseköğretim kurumları ile diğer devlet kurumları, endüstriyel kurumlar, ulusal ve uluslararası organizasyonlar arasındaki bağı ve iletişimi güçlendirmek; özel sektörü yükseköğretime yatırım yapma konusunda yönlendirmek gibi önemli işlevleri de vardır.¹⁰⁶

HEC'in, özellikle akademik standartları yükseltmek amacıyla oluşturulan Öğretim Programı ve Eğitim Bölümü (Curriculum and Training Section), üniversite programlarının geliştirilmesine ve öğretim elemanlarının ihtiyaçlarına yönelik çeşitli alanlarda kurs, seminer, konferans, sempozyum gibi aktiviteler düzenler. Tercih edilen aktivite konuları genellikle 'akademik öğretim, müfredat temelli öğretim, İngilizce öğretim, hizmetiçi eğitim, bilgisayar programları' gibi alanlardadır.¹⁰⁷

HEC, organize ettiği bu aktivitelerde, görev alanları doğrultusunda oluşturulan komisyonlardan destek alır ki, bunlardan en önemlisi ülkemizdeki Üniversiteler Arası Kurul benzeri bir yapılanması olan 'Rektörler Komisyonu'dur. Komisyonun, üniversitelerin ihtiyaç ve sorunlarını tartışmaya açarak bulunan çözüm

2009, s. 17; 18; 25; Zia Batool ve Riaz Hussain Qureshi, **Quality Assurance Manual for Higher Education in Pakistan**, Higher Education Commission Publication, Islamabad, 2004, s. 11; 24; Isani ve Virk, s. 359; G. N. Saqib, s. 197; R. A. Farooq, s. 12; Hayes, ss. 82-91.

¹⁰⁶ Jamsheer Talati ve diğerleri (Ed.), **Higher Education: A Pathway to Development**, Aga Han University and Oxford University Presss, Karachi, 1998, s. 38; Isani ve Virk, s. 359; Rana ve Reid, s. 3; T. Hussain, s. 7; Siddiqui, s. 17; 18; 25; Batool ve Qureshi, s. 11; 24; Hayes, s. 90; 91; A. B. Malik, ss. 108-111.

¹⁰⁷ Sajid Rehman ve diğerleri, "Quality of Teaching Faculty in Public Sector Universities of Pakistan", **International Online Journal of Educational Sciences**, Cilt: 1, Sayı: 1, 2009, ss. 48-63.

yolları üzerinde konsensus sağlamak ve bunu HEC'e iletmek gibi önemli bir işlevi vardır. Ancak Federal Eğitim Bakanlığı ile koordineli çalışmak ve hükümet politikalarını takip etmek zorunda olması bağımsız hareket etmesini de engeller.¹⁰⁸

Üniversiteler her ne kadar akademik ve idari âmir olan rektör başkanlığında toplanan üniversite senatosunun aldığı kararlar doğrultusunda yönetilir gibi görünse de senatonun ve rektörün üzerinde Federal Eğitim Bakanı vardır.

Ayrıca Eyalet Eğitim Bakanı, üniversiteden dört akademisyen, üniversite dışından iki akademisyen, üniversite dışından dört sivil, bir mezun, bir hükümet temsilcisi ve bir HEC temsilcisi de üniversite senatosunun üyesidir.¹⁰⁹

Pakistan üniversitelerinin resmi karar ve yürütme mekanizmasına Federal Eğitim Bakanı ve Eyalet Eğitim Bakanı ile birlikte diğer bakanlar, bürokratlar, siyasetçiler, bağışçılar, sivil toplum kuruluşları gibi pekçok kanaldan müdahale olduğundan yönetim kademeleri arasında daima bir çekişme ya da anlaşmazlık söz konusudur¹¹⁰. Buna bağlı olarak üniversitelerde bağımsız bir karar mekanizmasından söz etmek neredeyse imkânsızdır. Üniversiteler bürokratik kargaşa içerisindedir.

Bu tür bürokratik engellerin kaldırılmasına yönelik zaman zaman çalışmalar olsa da, siyasi iktidarların güç ve yetkiyi kurumlara bırakmamak konusundaki direnci bu çabaların sonuçsuz kalmasına neden olur.¹¹¹

Ülkede sisteme kendini bıraktığı ve sadece diploma sattığı iddia edilen üniversiteler olduğu gibi, hem devlet üniversiteleri hem de özel üniversiteler arasında kaliteli ve başarılı olanlar da vardır.¹¹²

¹⁰⁸ Talati ve diğerleri (Ed.), s. 38; Hayes, s. 90; 91.

¹⁰⁹ M. Islam Sheikh, "Status of Higher Education in Pakistan", **Rectors Conference, 7-11 January 1974**, Tehran, Iran, s. 4; T. Rahman, *Inequality and Polarization*, s. 112; R. A. Farooq, s. 12.

¹¹⁰ Zia Obaid, **Reforming Political Universities: An Organizational Analysis of University of Peshawar**, Master Thesis, University of Bergen Department of Administration and Organization, 2006, s. 9.

¹¹¹ A. R. Jafri, "The State of Public Administration in Pakistan", **The State of Social Sciences in Pakistan**, (Ed. S. H. Hashmi), Council of Social Sciences Press, Islamabad, 2001, ss. 164-167; M. Nadeem Anwar ve diğerleri, "Decision Making Practices in Universities of Pakistan", **Journal of Diversity Management**, Cilt: 3, Sayı: 4, 2008, s. 24; Tariq Rahman, "Transforming the Colonial Legacy: The Future of Pakistani University", **Futures**, Cilt: 30, Sayı: 7, Great Britain, 1998, (Colonial Legacy), s. 673; T. Rahman, *Inequality and Polarization*, s. 110; A. B. Malik, s. 108; Sheikh, s. 4; Rana ve Reid, s. 3.

¹¹² Pervez Hoodbhoy, "Pakistani Universities: Which Way Out?", **Education and the State: Fifty Years of Pakistan**, (Ed. Pervez Hoodbhoy), Oxford University Press, Karachi, 1998, s. 255; Obaid, s. 37.

b. Bazı Yükseköğretim Kurumları

Pakistan'ın en eski yükseköğretim kurumu 1864 yılında Lahor'da İngiliz idareciler tarafından kurulan ve yönetilen 'Government College'tır. 2002 yılında 'Government College University'ye dönüştürülen kurumun günümüzde binlerce öğrencisi vardır.

1882 yılında Lahor'da kurulan ve Bombay, Madras ve Kalküta'dan sonra Hint altkıtasında İngiliz idareciler tarafından kurulan dördüncü üniversite olma özelliği taşıyan 'Pencap Üniversitesi' Pakistan'ın kuruluş tarihinde ülkede bulunan iki üniversiteden biridir. Günümüzde, dört ayrı kampüste eğitim-öğretim yapan Pencap Üniversitesi ülkenin en büyük üniversitesi konumundadır.

1913 yılında Peşaver'de kurulan 'Islamia College', günümüzde 'Peşaver Üniversitesi'ne bağlı olarak eğitim veren önemli bir kurumdur. 1921 yılında Lahor'da kurulan 'Mughalpura Technical College', 1961 yılında 'University of Engineering and Technology'ye dönüştürülmüştür.

Pakistan'ın kuruluşundan itibaren sayıları hızla artan devlet üniversitelerinin önde gelenleri şunlardır:

Sind Üniversitesi (1947 - Camşor)

Peşaver Üniversitesi (1950 - Peşaver)

Karaçi Üniversitesi (1951 - Karaçi)

Mühendislik ve Teknoloji Üniversitesi (1961 - Lahor)

Ziraat Üniversitesi (1961 - Faysalabad)

Kâid-i A'zam Üniversitesi (1965 - İslamabad)

Belucistan Üniversitesi (1970 - Kuetta)

Allame İkbâl Açık Üniversitesi (1974 - İslamabad)

Gomal Üniversitesi (1974 - Dera İsmail Han)

Şah Abdullatif Üniversitesi (1974 - Hayrpur)

Bahauddin Zekeriya Üniversitesi (1975 - Multan)

İslâm Üniversitesi (1975 - Bahavalpur)

Sind Ziraat Üniversitesi (1977 - Tandocam)

Mehran Mühendislik ve Teknoloji Üniversitesi (1977 - Camşor)

N.E.D. Mühendislik ve Teknoloji Üniversitesi (1977 - Karaçi)
Uluslararası İslâm Üniversitesi (1980 - İslamabad)
Azad Cammu Keşmir Üniversitesi (1980 - Muzafferabad)
N.W.F.P. Mühendislik ve Teknoloji Üniversitesi (1980 - Peşaver)
N.W.F.P. Ziraat Üniversitesi (1981 - Peşaver)
Ulusal Bilim ve Teknoloji Üniversitesi (1992 - Ravalpindi)
Mühendislik ve Teknoloji Üniversitesi (1993 - Taksila)
Belucistan Mühendislik ve Teknoloji Üniversitesi (1994 - Kuzdar)
Ziraat Üniversitesi (1994 - Ravalpindi)
Kâid-i A'zam Üniversitesi (1996 - Nevabşah) ¹¹³

1983 yılından itibaren kurulmaya başlayan özel üniversitelerin önde gelenleri ise şunlardır:

Ağa Han Üniversitesi (1983 - Karaçi)
Yönetim Bilimleri Üniversitesi (1985 - Lahor)
Hamdard Üniversitesi (1991 - Karaçi)
Gulam İshak Han Bilim ve Teknoloji Üniversitesi (1992 - Topi)
Hayr Üniversitesi (1994 - Keşmir)
Sör Seyyid Mühendislik ve Teknoloji Üniversitesi (1995 - Karaçi)
Şehid Zülfikâr Ali Butto Üniversitesi (1995 - Karaçi)
Bakai Tıp Üniversitesi (1995 - Karaçi)
Ziyaüddin Tıp Üniversitesi (1995 - Karaçi)
Bahriye Üniversitesi (2001 - Karaçi ve İslamabad)
Uluslararası Riphah Üniversitesi (2002 - İslamabad) ¹¹⁴

¹¹³ H. L. O. Garrett ve Abdul Hamid, **A History of Government College Lahore 1864-1964**, Ripon Printing Press, Lahore, 1964, s. 1; The University of the Punjab, **The University of the Punjab**, The University of the Punjab Publications, Lahore, 2001, s. 2; Isani ve Virk, s. 162; Sheikh, s. 2; Talati ve diğerleri (Ed.), s. 34; 35; Güner ve diğerleri, s. 151.

¹¹⁴ Garrett ve Hamid, s. 1; The University of the Punjab, s. 2; Isani ve Virk, s. 162; Sheikh, s. 2; Talati ve diğerleri (Ed.), s. 34; 35; Güner ve diğerleri, s. 151.

Bu üniversiteler arasında, İslamabad'daki Kâid-i A'zam Üniversitesi (Quaid-i Âzam University) sadece lisansüstü eğitim-öğretim ve araştırma yapılan seçkin bir kurum özelliği taşır.

Pakistan'da yükseköğretime yapılan belki de en önemli katkı açıköğretime yönelik üniversitenin kuruluşudur. 1972 Eğitim Politikası'nda yükseköğretime devam etme imkânı olmayanlar için açık üniversite oluşturulmasına dair alınan karar üzerine, İngiltere Milton'daki Birleşik Krallık Açık Üniversitesi (United Kingdom Open University) örnek alınarak 1974'de İslamabad'da kurulan bu üniversitenin Halk Açık Üniversitesi (People Open University) olan adı 1977'de Allâme İkbâl Açık Üniversitesi (Allama Iqbal Open University) biçiminde değiştirilmiştir.

Ülke genelinde organize olan üniversite, 40 civarında kampüs ve 400 merkez aracılığıyla, yaş ve cinsiyet farkı gözetmeksizin yüzbinlerce öğrenciye, 4 fakülte ve 39 bölümde lisanstan doktora kadar Urduca, İngilizce ve Arapça olmak üzere üç dilde uzaktan öğrenim görme imkânı sunar. Ayrıca, çeşitli alanlarda halka yönelik kurslar, seminerler, konferanslar, sempozyumlar düzenler ve bilimsel dergiler yayınlr.

Programlarını TV, radyo, internet, ders kitapları, sesli ve görüntülü materyaller aracılığıyla yürütmenin yanı sıra, kentlerdeki birimlerinin ve devlet okullarının imkânlarını kullanarak öğrencilerine herbiri 18 haftadan oluşan iki dönem sonunda ikişer haftalık kurslar düzenler. Böylece öğrenciler birbirleri ile kaynaşma ve uzmanlardan bizzat ders alma imkânı bulurlar.

Bu kurslar sonunda öğrencilerden kendilerine verilen konu hakkında araştırma ve sunum yapmaları istenir. Öğrenciler, dönem sonu ders notlarının %10'unu kurs çalışmalarından, %20'sini hazırladıkları sunumdan, %70'ini ülke genelinde yapılan final sınavlarından alırlar.

Çeşitli nedenlerle yükseköğretime devam edemeyen gençlerin yoğun ilgi gösterdiği kurum,¹¹⁵ özellikle kadınların sosyal statülerinin düşük olduğu,

¹¹⁵ Allama Iqbal Open University, **Faculty of Arabic and Islamic Studies Prospectus**, Allama Iqbal Open University Publications, Islamabad, 2010, s. 1; Sufiana K. Malik, "Role of Distance Education in the Expansion of Female Education Higher Level in Pakistan a Review", **Turkish Online Journal of Distance Education**, Cilt: 11, Sayı: 4, 2010, s. 168; 169; Irshad Hussain, "Role of Distance Education in Promoting Access in Pakistan", **Asian Journal of Distance Education**, Cilt: 6, Sayı: 2, 2008, s. 44; 45; Sohaib Rabbani Khan, "Role of Mass Media in Quality Assurance of Higher Education in Pakistan", **Business Review**, Cilt: 4, Sayı: 2, 2009, ss.

okullaşmalarının zaman ve para kaybı olarak görüldüğü kırsal kesimdeki kızların aileleriyle herhangi bir problem yaşamaksızın yükseköğretime katılımını arttırmıştır¹¹⁶. 2005-2006 yılı verilerine göre 704.502 AIOU öğrencisinin %64'ünü kırsal kesimde yaşayan gençler, %52'sini de kız öğrenciler oluşturur¹¹⁷.

2008 yılı itibariyle Pakistan'da 68'i devlete ait (%55), 56'sı özel sektöre ait (%45) olmak üzere toplam 124 üniversite; 826'sı devlete ait (%69), 376'sı özel sektöre ait (%31) olmak üzere toplam 1.202 yüksekokul vardır¹¹⁸.

Sayıda fazla olan ve her sosyal sınıftan öğrenci çeken bu yüksekokulların bazılarında lisansüstü eğitim-öğretim dahi vardır. 'Government College', 'Government Degree College', 'Constituent College', 'Affiliated Institution' olarak isimlendirilen bu kurumlar herhangi bir üniversiteyle işbirliği içerisinde eğitim-öğretim yaparlar ve diplomalarını bu üniversite sağlar.¹¹⁹

Bu yüksekokulların bir kısmı zamanla gelişerek üniversiteye dönüşür ki, Pakistan'daki çoğu üniversite bu tür yüksekokulların geliştirilmesiyle kurulmuştur. Özellikle 2000'li yıllar Pakistan tarihinin bu alandaki en hızlı büyümesine şahit olmuştur.¹²⁰

Bu üniversite ve yüksekokullarda 398.967'si kız, 342.125'i erkek olmak üzere 741.092 öğrenci öğrenim görmektedir¹²¹. Öğretim elemanı-öğrenci oranlarına bakıldığında 1 öğretim elemanına yüksekokullarda 25, üniversitelerde 17 öğrenci düştüğü görülür. Küçük üniversitelerde bu sayı 5'e kadar düşer.¹²²

Üniversitelerdeki kız öğrencilerin oranı toplam öğrenci sayısının %54'ünü bulur. Hemen her alanda kız öğrenciye rastlamak mümkünse de öğrenimi çeşitli nedenlerle yarıda bırakma oranı kız öğrencilerde yüksektir. Kızların yükseköğretime katılımını arttırmak amacıyla kadın çalışan istihdam eden yüksekokullar açılmıştır.

69-86; Nabi Bux Jumani ve Shahinshah Babar Khan, "Higher Education Through Distance Learning in Pakistan", **Asian Journal of Distance Education**, Cilt: 7, Sayı: 1, 2009, ss. 5-13; Talati ve diğerleri (Ed.), ss. 51-55; R. A. Farooq, s. 10; Ghafoor, s. 20.

¹¹⁶ S. K. Malik, s. 162; 166.

¹¹⁷ Irshad Hussain, s. 44.

¹¹⁸ Academy of Educational Planning and Management, s. 35.

¹¹⁹ Isani ve Virk, s. 163; T. Rahman, Inequality and Polarization, ss. 99-102; Talati ve diğerleri (Ed.), s. 35; Güner ve diğerleri, s. 150.

¹²⁰ T. Rahman, Colonial Legacy, s. 674; T. Rahman, Inequality and Polarization, s. 102; 112.

¹²¹ Academy of Educational Planning and Management, s. 36.

¹²² Shahid Kardar, "The Economics of Education", **Education and the State: Fifty Years of Pakistan**, (Ed. Pervez Hoodbhoy), Oxford University Press, Karachi, 1998, s. 56.

Önemli bir ayrıcalık olarak bu kurumlara diğer kurumlara uygulanan bürokratik engeller ve kontroller uygulanmaz.¹²³

c. Yükseköğretimde Eğitim-Öğretim

Üniversite ve yüksekokullarda yürütülen eğitim-öğretime değinmeden önce, Pakistan’da yükseköğretimden beklenenin ne olduğuna, yani yükseköğretim için belirlenen vizyona ve misyona göz atmak gerekir.

Yükseköğretili geliştirmeyi hedefleyen Pakistan hükümetinin açıkladığı 2002 yılı eğitim raporunda yükseköğretimin vizyonu şöyle ifade edilir:

“Yükseköğretim kurumlarımızı, Pakistan’ın kültürel temellerine dayalı hoşgörölü ve çoğulcu bir toplum oluşturmak üzere, güçlü ahlaki değerlere sahip aydınlanmış vatandaşlar yetiştirecek biçimde kaliteli donanımıyla dünya çapında öğretim ve araştırma sunan kurumlara dönüştürmek.”¹²⁴

Pakistan yükseköğretiminin geleceğe dönük misyonu ise şu şekilde özetlenebilir: ‘Eğitim için gerekli finansmanı oluşturmak ve verimli kullanmak; kaynakları kullanmada ve ulusal öğretim sisteminin etkinliğinde optimum verime ulaşmak; özel sektörün eğitim-öğretime katkısını desteklemek; öğretim kurumları ile hükümet, endüstri ve iş dünyası arasındaki bağlantıları pekiştirmek; Pakistan’da verimli, başarılı ve ilerlemiş bir yükseköğretim organize etmeye yönelik olarak Eğitim Bakanlığı ile HEC arasındaki kurumsal ilişkileri arttırmak; bilginin gelişimine ve ülkenin refahına katkıda bulunmak; kaliteli eğitim-öğretili ülke geneline yaymak ve öğretim kurumlarındaki çeşitliliği arttırmak; bölge, sınıf, kast, din ya da cinsiyet ayrımı yapmaksızın kaliteli yükseköğrenim görme fırsatlarını arttırmak; ülkenin 21. yüzyılda ihtiyaç duyacağı kalifiye elemanları yetiştirmek; öğretim kurumları çalışanlarında ve öğrencilerde sorumluluk bilinci oluşturmak.’¹²⁵

Pakistan’ın bu vizyon ve misyon ile idealize ederek ifade ettiğı, çoğulcu ve demokratik anlayış temelli yükseköğretim hedeflerine ulaşp ulaşamayacağını zaman gösterecektir. Biz burada, Pakistan yükseköğretiminde hâlihazırda uygulanan öğretim sistemini, öğretim dilini ve öğretim yöntemlerini inceleyeceğiz.

¹²³ Hayes, ss. 115-117.

¹²⁴ Isani ve Virk, s. 17; 18; A. B. Malik, s. 24.

¹²⁵ A. B. Malik, s. 25.

Öğretim Sistemi:

İlk ve ortaöğretimde olduğu gibi yükseköğretimini de İngiltere'nin öğretim sistemini model alarak yapılandıran Pakistan'da¹²⁶, diploma veren yükseköğretim kurumları konumundaki üniversiteler (Degree Awarding Instituities) ile kendileri diploma veremeyen ancak diploma veren kurumlara bağlı olarak öğretim yapabilen afiliye yüksekokullar (Affiliated Colleges) biçiminde iki türlü yükseköğretim kurumu vardır.

Hem öğretim hem de akademik araştırma yapılan bu üniversite ve yüksekokullarda uygulanan yükseköğretim sistemini (Postsecondary) belirtmeden önce yükseköğretim kurumlarına geçişin nasıl gerçekleştiğine değinmek gerekir.

Lisenin her iki kademesi sonrası yapılan ve öğrencilerin bir üst seviyeye geçmesini sağlayan mezuniyet sınavlarını ülke genelindeki sekiz adet ortaöğretim kurulu (Boards of Secondary & Intermediate Education) organize eder. Sınav soruları Sind eyaletinde Sind dilinde, diğer eyaletlerde Urduca ve İngilizce hazırlanır. Öğrenciler mezun oldukları okulun bağlı olduğu bölgesel kurulun sınavına girerler.

Sınavlara dışarıdan 'özel aday' olarak başvurmak da mümkündür. Ülkede gayri resmi öğretimin ve geleneksel öğretimin yaygın olması nedeniyle sınav müracaatlarının yarısı bu statüdedir.

İlk seviye lise öğrenimini tamamlayarak bu sınavlarda başarı gösteren ve SSC belgesi (Secondary School Certificate / Matric marks / O Level) alan öğrenciler lise mezunu sayılsa ve birkısım meslek yüksekokullarına devam edebilse de üniversiteye giriş için genellikle HSSC belgesi (Higher Secondary School Certificate / A Level) istenir. Bazı üniversiteler bu belgenin yanı sıra kendi yaptıkları giriş sınavlarının sonuçlarını da değişen yüzdelerle dikkate alırlar.¹²⁷

¹²⁶ Muhammad Bashir ve Marie Stowell, "Quality Processes in Higher Education in Pakistan and the UK: A Comparative Perspective", **University of Worcester Research Focus Conference: Leadership and Management**, 2009, ss. 1-12; Raza Ullah ve diğerleri, "Approaches to Studying and Perceptions of the Academic Environment Among University Students in Pakistan", **Compare: A Journal of Comparative and International Education**, Sayı: 1, 2010, s. 3.

¹²⁷ Ministry of Education, Statistics, Table No.0.1; Ghafoor, s. 4; 6; M. Saeed, ss. 43-57; D. Shah, s. 3; S. R. Khan ve Kiefer, s. 329; A. Shami ve S. Hussain, s. 2; Curle, s. 59; Bregman ve N. Mohammad, s. 80; 92; Greaney ve Hasan, s. 146; 149; Lynd, s. 11; T. Rahman, Education System, s. 5; 6; Mumtaz Ahmad, s. 2; Isani ve Virk, s. 172; 173; Mansoor, Language Planning, s. 32; 370; R. A. Farooq, s. 17; Fair, s. 15; Hayes, s. 87; 112; 148.

İkinci seviye lise öğrenimini tamamlayarak bu sınavlarda başarı gösteren ve HSSC belgesi alan öğrencilerin bu belge ile devam edebilecekleri yükseköğretim kurumlarının seviyeleri ve bu seviyeleri tamamlamada elde edilen mezuniyet dereceleri şunlardır:

- 2 yıllık meslek yüksekokulu
'Model College', 'Degree College' ya da 'Intermediate College' olarak anılan meslek yüksekokullarından mezun olan öğrenciler 'Fellow of Arts' (F.A.) derecesi elde eder ve meslek hayatına atılırlar.
- 2 yıllık fakülte ya da yüksekokul
2 yıllık fakülte ya da yüksekokul mezunları 'Bachelor / Bachelor Degree' (B.A.) derecesi elde ederler. Bu derece ile 2 yıllık bir yüksek lisans programına girebilir ve 'Master of Arts' (M.A.) derecesi elde ederler. M.A. aslında bir çeşit lisans tamamlamadır ve 4 yıllık fakülte derecesi B.S. ile eşdeğerdir.
M.A. derecesi alanlar doktora programına devam etmek isterlerse öncesinde 2 yıllık ikinci bir yüksek lisans programına devam etmek ve bu programdan mezuniyeti ifade eden 'Master of Philosophy' (M.Phil.) derecesini almak zorundadırlar. M.Phil. derecesini aldıktan sonra 3 - 4 yıllık bir doktora programına (Ph.D.) girebilirler.
- 3-5 yıllık fakülte
3-5 yıllık fakülte mezunları 'Bachelor of Science' (B.S.) derecesi elde ederler. Bu derece ile 2 yıllık bir yüksek lisans programına girebilir ve 'Master of Science' (M.S.) derecesi elde ederler. M.S. derecesi alan öğrenciler 3 - 4 yıllık bir doktora programına (Ph.D.) girebilirler.

Ayrıca, HSSC belgesi (Higher Secondary School Certificate / A Level) mezuniyet belgesi almış olan öğrenciler 'Cambridge' üniversitesinin çeşitli alanlara yönelik olarak yaptığı uluslararası sınavlara (International General Certificate of Secondary Education - IGCSE) girebilir ve bu sınavlarda elde ettikleri puanlara ve

puan türlerine bağlı olarak yurtdışında öğrenim görmeye yönelebilir, uluslararası üniversitelere müracat edebilirler.¹²⁸

Pakistan üniversitelerinde akademik takvim Eylül ayında başlar, Haziran ayında sona erer. Ancak üniversitelerin %70'i yaz döneminde de ders açarak üç sömestir boyunca eğitim-öğretimi sürdürür. Diğer %30'u ise eski sistem olan yıllık sisteme devam eder ya da iki sömestir sistemi uygular. Yıllık sistemden sömestir sistemine geçen üniversitelerde öğretim programının düzenlenmesi ve uygulanması konusunda genellikle adaptasyon sorunu yaşanır.¹²⁹

Pakistan'da yükseköğretim programları üniversite ve yüksekokullarda hazırlanır. Bu nedenle dersler ve ders içerikleri kuruma, bölüme ve hatta dersi verecek öğretim elemanına bağlı olarak değişiklik gösterir.¹³⁰

Akademik programların ve müfredatın bu denli değişmesi ve gerektiği kadar gözden geçirilip yenilenememesi, yoğunlaşmış sömestir ve sınav sisteminin öğrenciyi geleceğe hazırlanmaktan ziyade ders geçmeye yönlendirmesi yükseköğretim kurumlarında yürütülen eğitim-öğretim kalitesini olumsuz etkileyen önemli unsurlardır.¹³¹

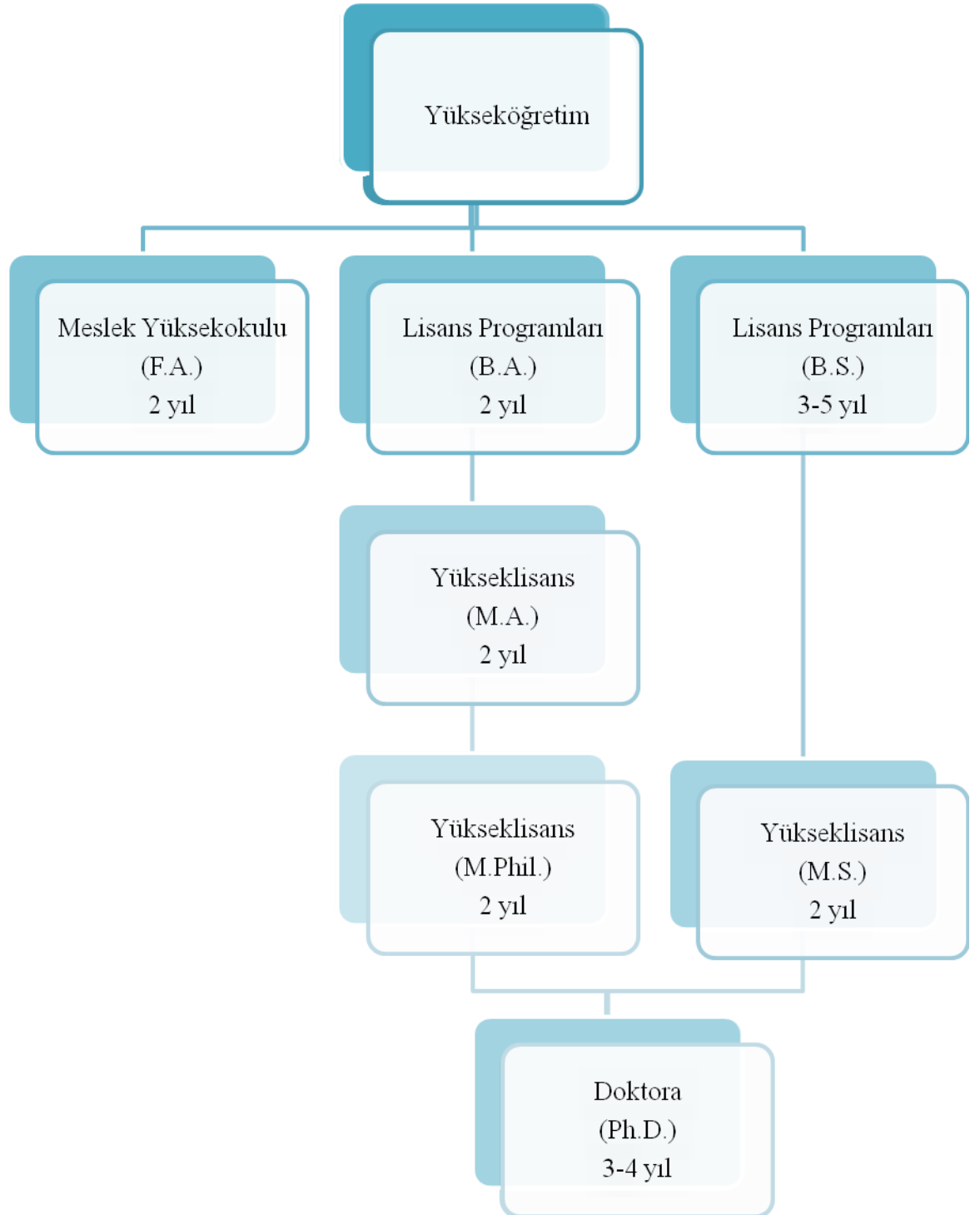
¹²⁸ Ministry of Education, Statistics, Table 0.1; Mumtaz Ahmad, s. 2; Isani ve Virk, s. 172; 173; Mansoor, Language Planning, s. 32; 370; Saeed, ss. 43-57; R. A. Farooq, s. 9; A. Shami ve Hussain, s. 3; Fair, s. 15; Curle, s. 59; Lynd, s. 11; Hayes, s. 87; 112; 148.

¹²⁹ Shakeel Sarwar, "Hindering Factors of Beginning Teachers' High Performance in Higher Education Pakistan", **International Journal of Education**, Cilt: 2, Sayı: 1, 2010, ss. 1-12; Isani ve Virk, s. 172; Niazi ve Mace, ss. 17-42.

¹³⁰ Saeed, ss. 43-57.

¹³¹ Khalid Mahmood ve Farzana Shafique, "Changing Research Scenario in Pakistan ve Demand for Research Qualified LIS Professionals", **Library Review**, Cilt: 59, Sayı: 4, 2010, ss. 291-303; M. Husain, ss. 129-132; A. M. Khan, Higher Education in Private Sector, ss. 2-27; A. M. Khan, Private Sector of Higher Education, ss. 33-41; Isani ve Virk, s. 141; 220; T. Rahman, Colonial Legacy, s. 675; Talati ve diğerleri (Ed.), s. 44; S. M. Khalid ve M. F. Khan, s. 316; A. B. Malik, ss. 27-29; 131-134; Haider, ss. 1-12; Hoodbhoy, s. 255; 265.

Şekil 3: Pakistan’da Modern Eğitim-Öğretim Sistemi (Yükseköğretim)

Öğretim Dili:

Pakistan’da yükseköğretim kurumlarının öğretim dili İngilizce’dir. Ancak sosyal bölümlerde alana göre zaman zaman yerel dillerin, Urduca’nın ve Arapça’nın kullanıldığı da olur.¹³²

1947’den itibaren eğitim-öğretime yönelik olarak hazırlanan tüm rapor, politika, plan ve programlarda yükseköğretim dilinin İngilizce olduğu vurgulanmıştır¹³³. Pakistan’ın ulusal, kültürel, sembolik ve ideolojik lisanı Urduca olmasına karşın Urduca’yı resmi dil olan İngilizcenin yerine geçirme projeleri ve denemeleri başarısız olmuş, İngilizce önemini korumuştur.

Bunun temel nedeni İngilizcenin sömürge döneminden itibaren bölgede hem en yaygın ve baskın dil konumunda olması, hem de bilim, teknoloji ve ticaret dili kabul edilmesidir. İngilizce, ülkenin bürokratik, siyasî, resmî, askerî ve ticarî dilidir.

Pakistanlılar, özellikle de yeni nesiller, İngilizce’yi eskisi gibi emperyalizmin dili olarak kabul etmekten uzaklaşmışlar, ülkenin gelişmesi ve modern bir ülke olması için bu dilin bilinmesi ve kullanılması gerektiğini düşünür olmuşlardır. Onlara göre İngilizce 21. yy. dilidir ve uluslarla iletişim kurmak, yarışmak, ekonomiyi geliştirmek için zaruridir. Araştırmalara göre, halkın %93’ü, öğrencilerin ise %97’si kazandıracağı bu imkânlardan dolayı yükseköğretim dilinin İngilizce olması gerektiği konusunda hemfikirdir.¹³⁴

Öğrenciler, iyi bir iş hayatına ve kaliteli bir yaşama kavuşmak, sosyal statüyü yükseltmek için bunu ön koşul olarak görürler. Ayrıca, Urduca hazırlanmış ders materyallerinin içeriği yetersiz ve baskı kalitesi düşük olduğundan öğrenciler kendilerini geliştirmek için İngilizce kaynaklardan faydalanmayı tercih ederler.¹³⁵

Üniversitelerin büyük bir kısmının öğretim programında yüksek lisans düzeyine kadar ileri seviyede İngilizce dersleri yer alır. İngiliz ve Amerikan

¹³² T. Rahman, Language Policy, s. 385; Bregman ve Mohammad, s. 70.

¹³³ Sabiha Mansoor, “Language Planning in Higher Education Issues of Access and Equity”, The Lahore Journal of Economics, Cilt: 8, Sayı: 2, 2003, (Access and Equity), s. 17; 26.

¹³⁴ Mansoor, Language Planning, ss. 49; 66; 236; 291; 313; 341-357; Mansoor, Regional Languages, ss. 333-353; T. Rahman, Medium of Instruction, s. 146; T. Rahman, Language and Education, s. 424; 478; 548; T. Rahman, Inequality and Polarization, s. 100; Curle, s. 66; Bregman ve Mohammad, s. 71; I. H. Qureshi, s. 172.

¹³⁵ Mansoor, Language Planning, ss. 49; 66; 236; 291; 313; 341-357; Mansoor, Regional Languages, ss. 333-353; T. Rahman, Medium of Instruction, s. 146; T. Rahman, Language and Education, s. 424; 478; 548; T. Rahman, Inequality and Polarization, s. 100; Curle, s. 66; Bregman ve Mohammad, s. 71; I. H. Qureshi, s. 172.

edebiyatının, klasik eserlerin incelendiği bu derslerde öğrenciler İngilizce'yi ilerletme imkânı bulurlar. Bunun yanı sıra, seviye olarak yetersiz olan öğrenciler için kurum bünyesinde ilâve İngilizce kursları verilir.¹³⁶

Urduca ya da yerel dilde öğretim yapan ortaöğretim kurumlarından mezun olan öğrenciler yükseköğretimde verilen dersleri, ders metinlerini anlama ve sınavlarda başarılı olma konusunda yaşadıkları sıkıntılara rağmen bu dili öğrenmeğe gayret ederler.¹³⁷ Ancak İngilizce temel bilgisinden yoksun oldukları için sınavlarda zorlanan bu öğrencilerden bazıları zaman zaman sınav salonunu terkeder ve diğer öğrencileri de kışkırtarak olay çıkarırlar ki, bu durum hemen her sene üniversite kampüslerinde yaşanan sıradanlaşmış olaylardandır. Ancak buna rağmen, öğretim sisteminin ülke ideolojisiyle bağdaşmayan öğretim dili tercihi nedeniyle kimse bu öğrencileri yargılamaz.¹³⁸

Öğretim Yöntemleri:

Pakistan'da yükseköğretim kurumlarda uygulanan öğretim yöntemleri kişilere ve kurumlara göre değişir. Devlet üniversitelerinin üst düzey öğretim elemanları ve onların izinden gidenler genellikle yeni öğretim yöntemleri konusunda dirençlidirler. Bu nedenle dersler için herhangi bir kaynak ya da kitap önermez, 20-30 yıl önceki öğrencilik dönemlerinden kalma bilgi ve ders notlarını öğrencilere dikte ederler.¹³⁹

Buna bağlı olarak, metin ve hafıza merkezli klasik pasif metotlardan takrir (anlatma) yönteminin¹⁴⁰ kullanıldığı devlet üniversitelerinin öğretim sisteminde öğrenciler genelde dinleyici konumunda bulunurlar. Öğretim elemanının ders metinlerine yönelik açıklamalarını sessizce dinler, nadiren soru yöneltir, nadiren

¹³⁶ T. Rahman, English Teaching, s. 257.

¹³⁷ Mansoor, Language Planning, ss. 49; 66; 236; 291; 313; 341-357; Mansoor, Regional Languages, ss. 333-353; T. Rahman, Medium of Instruction, s. 146; T. Rahman, Language and Education, s. 424; 478; 548; T. Rahman, Inequality and Polarization, s. 100; Curle, s. 66; Bregman ve Mohammad, s. 71; I. H. Qureshi, s. 172.

¹³⁸ I. H. Qureshi, s. 172.

¹³⁹ Aleem Iqbal, **Problems and Prospects of Higher Education in Pakistan**, Ph.D. Thesis, University of Arid Agriculture Institute of Education and Research, Rawalpindi, 2004, s. 95; Hoodbhoy, s. 272.

¹⁴⁰ Mehmet Zeki Aydın, **Din Öğretiminde Yöntemler**, 2. Baskı, Nobel Yayınları, Ankara, 2005, s. 83; Mustafa Öcal, **Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1999, s. 202; Çelikkaya, s. 80; Cebeci, s.59; İşman ve Eskicumalı, s. 86.

öğretim elemanlarıyla ya da birbirleriyle konu üzerinde tartışmaya girerler.¹⁴¹ Tartışma, grup çalışması, dramatizasyon, örnek olay inceleme, gösteri (demonstrasyon), problem çözme, gösterip yaptırma, gözlem, soru-cevap, buldurma (sokrates) gibi modern ve aktif öğretim yöntem ve tekniklerinin¹⁴² kullanılmadığı bu kurumlarda genel olarak eğitim-öğretim kalitesi ve seviyesi düşüktür.¹⁴³

Son yıllarda, bazı devlet üniversitelerinde, yeni nesil öğretim elemanlarının çabaları sonucu modern öğretim yöntemlerinin yaygınlaşmasıyla birlikte öğrencilerin aktif olarak derslere katılmaya, konuları karşılıklı olarak müzakere etmeye, grup çalışmaları yapmaya, araştırma ve öğrenme yeteneklerini geliştirmeye yönelik çeşitli aktiviteler içerisinde yer almaya, farklı ya da teknolojik ders materyalleri kullanmaya ve hatta bu materyalleri üretmeye başladıkları ifade edilmektedir. Böylece hem öğrenci-öğretim elemanı ilişkilerinin geliştiği ve hem de öğrencilerin akademik başarılarının arttığı dile getirilmektedir.¹⁴⁴

Konuyla ilgili olarak devlet üniversiteleri ve özel üniversiteler arasında bir karşılaştırma yapmak gerekirse, özel üniversitelerin birçoğunun öğretim yöntemleri bakımından devlet üniversitelerinden önde olduğunu belirtmek gerekir.

Bu üniversiteler verdikleri yüksek ücretle, iyi yetişmiş öğretim elemanlarını kendilerine çeker, devlet kurumlarından bağımsız olarak hazırladıkları modern öğretim programlarını uygular ve uluslararası standartlarda eğitim-öğretim hizmeti sunarlar. Öğrencilerine konforlu fiziksel mekanlar, teknolojik donanımlı laboratuvar ve kütüphanelerde araştırma imkânları, özgür düşünce ortamı hazırlarlar.

Bu olanaklara bağlı olarak özel üniversitelerde görev yapan öğretim elemanları oldukça yetkindirler. Mezunlarının ise iş olanakları geniştir. Dolayısıyla

¹⁴¹ Rafique Memon ve Richard Badger, "Purposeful Change? Changing the Teaching of Reading in a Regional University in Pakistan" **System**, Sayı: 35, 2007, ss. 551-565.

¹⁴² Aydın, s. 83; Öcal, s. 202; Çelikkaya, s. 80; Cebeci, s. 59; İşman ve Eskicumalı, s. 83.

¹⁴³ Abdul Majeed Khan, "Assessing the Quality of Infrastructure in Private Sector of Higher Education in Pakistan", **Journal of Educational Research**, Cilt: 9, Sayı: 2, 2006, (Private Sector of Higher Education), ss. 33-41; Abdul Majeed Khan, "Quality of Various Aspects of Higher Education in Private Sector of Pakistan as Viewed by Administrator, Teacher and Students", **Bulletin of Education and Research**, Cilt: 30, Sayı: 2, 2008, (Higher Education in Private Sector), ss. 2-27; Syed Zubair Haider, "Challenges in Higher Education: Special reference to Pakistan and South Asian Developing Countries", **Nonpartisan Education Review/Essays**, Cilt: 4, Sayı: 2, 2008, ss. 1-12; Mahmud Husain, **Education and Culture**, National Book Foundation, Karachi, 1976, ss. 129-132; Isani ve Virk, s. 141; 220; T. Rahman, *Colonial Legacy*, s. 675; Talati ve diğerleri (Ed.), s. 44; S. M. Khalid ve M. F. Khan, s. 316; A. B. Malik, ss. 27-29; 131-134; Mahmood ve Shafique, ss. 291-303; Hoodbhoy, s. 255; 265.

¹⁴⁴ Memon ve Badger, ss. 551-565.

kaliteli özel üniversiteler, devlet üniversitelerine her konuda olduğu gibi modern öğretim yöntem ve tekniklerinin uygulanması konusunda da örneklik teşkil ederler.¹⁴⁵

d. Yükseköğretimde Din Öğretimi

Pakistan'ın kuruluş yıllarında, mevcut üniversite ve yüksekokullarda doğrudan İslâmî ilimlere yönelik dersler yer almıyor, Arap Kültürü (Arab Culture), Batı Asya Araştırmaları (West Asian Studies), Orta Doğu Araştırmaları (Middle Eastern Studies), Din Araştırmaları (Religious Studies), Karşılaştırmalı Dinler (Comparative Religion), Arapça (Arabic), Farsça (Persian), Urduca (Urdu) gibi bölümlerin derslerinde yeri geldikçe kısmen İslâm dini hakkında bilgi veriliyordu¹⁴⁶.

Bu yıllarda sadece Lahor'daki Pencap Üniversitesi'ne bağlı yüksekokullarda genel içerikli din dersleri vardı. Örneğin, bu üniversiteye bağlı olarak öğretim yürüten 'Oriental College'ın bazı bölümlerinde İslâm ve Hinduizm ile ilgili eserler orijinal dillerinde okutuluyordu. Bu yüksekokul, bazı İngiliz yöneticilerin İslâm ve Hindu kültürleri ile ilgili kaynakları yaşatma arzularının bir sonucu olarak kurulmuştu. Doğal olarak da buradaki derslerde dinlerden ziyade kültürler üzerinde duruluyordu.¹⁴⁷

Daha sonra, yine Pencap Üniversitesi'nde 1950 yılında açılan İslâmiyât bölümünü,¹⁴⁸ Sind, Peşaver ve Karaçi Üniversiteleri'nde açılan 'İslâm Tarihi ve Kültürü' bölümleri izledi¹⁴⁹. Yıllar geçtikte mesafe kat eden yükseköğretimde bu alana yönelik dersler yer almaya, fakülte ve bölümler açılmaya başladı.

1979 yılında, yükseköğretimde din öğretimi açısından önemli bir adım atıldı ve İslâm din dersi (İslâmiyat), yükseköğretimin tüm seviyelerindeki Müslüman

¹⁴⁵ Salman Shah, "Challenges in the Education Sector in Pakistan", **Education Reform in Pakistan**, (Ed. Robert M. Hathaway), Woodrow Wilson International Center for Scholars Press, Washington DC, 2005, s. 51; A. M. Khan, Higher Education in Private Sector, ss. 2-27; A. M. Khan, Private Sector of Higher Education, ss. 33-41; Niazi ve Mace, ss. 17-42.

¹⁴⁶ Abdülhamit Birişik, "Hindistan: VI. Hindistan'da İslâm Araştırmaları", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 18, İstanbul, 1998, (Hindistan'da İslâm), ss. 94-101; Abdülhamit Birişik, "Hint Altı kıtasında İslâm Araştırmalarının Dünü Bugünü: Kurumlar, İlmî Faaliyetler, Şahıslar, Eserler", **Dîvân İlmî Araştırmalar Dergisi**, Cilt: 17, Sayı: 2, İstanbul, 2004, (İslâm Araştırmaları), s. 42.

¹⁴⁷ F. Rahman, Çağdaşlık, s. 183; 184.

¹⁴⁸ F. Rahman, Çağdaşlık, s. 183; 184.

¹⁴⁹ F. Rahman, Çağdaşlık, s. 184.

öğrenciler için zorunlu hale getirildi. Müslüman olmayan öğrencilerin bunun yerine Ahlâk dersi alması istendi. Gerçi bu dersler için ne bir müfredat, ne ders kitabı ne de deneyimli öğretim elemanı mevcut değildi. Ancak tüm bu eksiklerin giderilebilmesi için ciddi bir akademik efor harcandı.¹⁵⁰

Sovyetlerin Afganistan'ı işgaliyle başlayan ve Pakistan'ı etkisi altına alan savaş döneminde (1979-1988) eğitim-öğretimin her kademesiyle birlikte, yükseköğretimde kullanılmak üzere hazırlanan ders kitaplarında İslâmî kimlik vurgusunun yanısıra düşmanlardan ve provakasyonlardan korunmaya yönelik uyarılar öne çıkarıldı¹⁵¹.

Sadece İslâmiyat derslerinde değil, dil ve sosyal bilimler alanlarındaki derslerin müfredatlarında da mâneviyat ve cihat temaları işlenerek, örnek şahsiyetler olmaları bakımından peygamberlerin, hulefa-i râşidînin, Hint altkıtası fâtihterinin ve ulemânın hayatına geniş yer verildi.

Bu derslerde ayrıca, 711-1707 tarihleri arasında İslâm'ın bölgedeki yayılışı, Hindu-Müslüman ayrışması, Pakistan'ın İslâm ülkesi ideolojisiyle kuruluşu, İslâm ve Pakistan sevgisi, Tevhid inancı, dînî değerlere saygı, İslâm kardeşliği, İslâmî uygulamalar, tebliğ ve cihad gibi konular işlendi.

Yeni nesillerin İslâmî kültür ve değerler doğrultusunda yetişmesi uğruna, seküler kişiliğe sahip olan Kâid-i A'zam Muhammed Ali Cinnah, ders kitaplarında öğrencilere 'teokratik ülke idealiyle hareket eden dindar bir Müslüman' olarak tanıtıldı. Böylece, hem Pakistan'ın siyasi ideolojisi pekiştirilmiş, hem de devlete yönelik iç tehditler engellenmiş oldu ki, bu ders kitapları yükseköğretimde halen kullanılmaktadır.¹⁵²

Günümüz Pakistan yükseköğretiminde din öğretimi, üniversitelerin 'İslâm Araştırmaları' (Islamic Studies) fakülte ya da bölümlerinde yapılmakta, diğer fakülte ya da bölümlerde ise hâlen zorunlu ve seçmeli kategorilerde bazı din dersleri

¹⁵⁰ Hayes, s. 101.

¹⁵¹ İftikhar Ahmad, "Islam, Democracy and Citizenship Education: An Examination of the Social Studies Curriculum in Pakistan", **Current Issues in Comparative Education**, Cilt: 7, Sayı: 1, Columbia, 2004, (Citizenship Education), ss. 39-49; İftikhar Ahmad, "The Anatomy of an Islamic Model: Citizenship Education in Pakistan", **Citizenship Curriculum in Asia and the Pacific**, (Ed. D. L. Grossman), Comparative Education Research Centre Publications, 2008, (Islamic Model), s. 103; Salim, ss. 131; 138-144; 153.

¹⁵² I. Ahmad, Citizenship Education, ss. 39-49; I. Ahmad, Islamic Model, s. 103; Salim, ss. 131; 138-144; 153.

bulunmaktadır. Bu derslerden biri olan İslâmiyat derslerinin müfredatı da oldukça kapsamlıdır. Hükümet bu dersleri ‘demokratik, hoşgörölü ve Pakistan’ın ideolojik amaçlarına uygun bir toplum oluşturmak için gerekli’ görür.

Üniversitelerin ‘Pakistan Araştırmaları’ (Pakistan Studies) bölümlerinde de İslâm tarihine, Hint altkıtasının İslâmlaşma sonrası tarihine, Pakistan’ın İslâm ideolojisi ile kuruluş tarihine ve günümüz Pakistan’ı ve İslâm dünyası konularına geniş yer verilir.

Bunun yanı sıra ülkede gerek dini gerek ekonomik nedenlerle Arapça eğitimi özendirilmekte ve zorunlu ya da seçmeli olarak öğretim programlarına alınmaktadır.¹⁵³

¹⁵³ T. Rahman, Inequality and Polarization, ss. 42; 45; 60-70; T. Rahman, Education System, s. 23; Kizilbash, s. 103; Dar ve Ansari, s. 251; Fair, s. 15; 17; Nelson, ss. 271-295; Güner ve diğerleri, s. 151.

BİRİNCİ BÖLÜM

PAKİSTAN'DA YÜKSEK DİN ÖĞRETİMİ KURUMLARININ TARİHİ VE HUKUKİ TEMELLERİ

1.1. YÜKSEK DİN ÖĞRETİMİ KURUMLARININ TARİHİ TEMELLERİ

Pakistan'ın karmaşık ve çoklu din öğretimi sisteminin derinlere uzanan tarihsel köklerinin mevcudiyeti, günümüz yüksek din öğretimi kurumlarının tarihi temellerinin anlaşılabilmesi açısından, bölgesel öğretim kurumlarının tarihsel oluşum ve yapılanma sürecinin bilinmesini zorunlu kılar. Ancak Pakistan'ın kuruluş tarihi olan 1947 öncesini Hindistan'dan ayrı ele almak neredeyse imkansızdır. Bu nedenle, Pakistan yüksek din öğretimi kurumlarının 1947 öncesini tarihi temellerinin Hint altkıtası yüksek din öğretimi kurumları tarihi biçiminde ele alınması uygun olacaktır.

Bu bağlamda, Hint altkıtası yüksek din öğretimi kurumları oluşum ve yapılanma süreci 'kurumsal altyapı oluşumu' (711-980), 'program gelişimi ve kurumsallaşma' (980-1857), 'yeniden yapılanma ve ekolleşme' (1857-1947) dönemleri esas alınarak incelenecek, 1947 sonrasında Pakistan yüksek din öğretimi kurumlarının ülkenin kuruluş ideolojisi doğrultusunda yapılanma ve kurumsallaşma çalışmaları ise 'modernleşme' dönemi olarak ele alınacaktır.

1.1.1. Kurumsal Altyapı Oluşumu Dönemi (711-980)

Muhammed b. Kasım es-Sekafi (ö. 717) komutasındaki Emevi ordusunun bölgeye girişinden Gazneliler'in (963-1187) bölgenin tamamına hâkim oluşuna kadar süren dönemdir. Bu dönemin temel özelliği İslâm dini öğretiminin ilmî ve kurumsal alt yapısının oluşturulmasıdır.

VIII. yy.'da yapılan ilk fetihlerin hemen ardından Sind ve Pencap'ın muhtelif şehirlerinde Kur'an ve Hadis eğitime yönelik bazı merkezler kuruldu ve Müslümanlar'la birlikte İslâmî ilimler de (Tefsir, Hadis, Fıkıh, Kelam) Hint

altkıtasına girmiş oldu. Bu merkezlerde ders verenler arasında Muhammed b. Kasım ile birlikte Hindistan seferine katılan tâbiîn ve tebei tâbiîn de vardı.¹⁵⁴

Bu dönemin eğitim merkezlerinde verilen derslerde izlenen önceden belirlenmiş herhangi bir program ve müfredat yoktu. Bu nedenle dersler ve okutulacak kitaplar dersi veren şahıslara göre farklılık arz ediyordu.¹⁵⁵

Ayrıca, cami ve mescit bağlantılı olarak yürütülen dini faaliyetler ve oluşturulan ders halkaları vasıtasıyla da hem din öğretimi yapıldı, hem de yerli halk İslâm'a kazandırıldı. Bu dersler vasıtasıyla İslâmî ilimlerin, özellikle de hadislerin yayılmasından dolayı halk arasında hadisle amel ederek sünnete tâbî olma ve eski inanışlara dayalı bid'atları reddetme eğilimi arttı.¹⁵⁶

1.1.2. Program Gelişimi ve Kurumsallaşma Dönemi (980-1857)

Hint altkıtasına Gazneliler'in hakim oluşundan İngiliz yönetiminin başlamasına kadar süren bu dönem İslâm dini eğitiminde kurumsallaşma ve program gelişimi süreci olması bakımından önem arzeder.

1.1.2.1. Program Gelişimi

Bu dönemde din öğretimi sistemleşip kurumsallaşırken buna paralel olarak medrese programları da gelişmiştir ki, bu gelişimi dört safhada ele almak mümkündür:

Birinci safha:

XV. yy. başına kadar Hint altkıtası medreselerinde öğrencilere önce temel Kur'an dersleri verilirdi. Yükseköğretim düzeyindeki medreselerde okutulan Fıkıh, Usûl-ü Fıkıh, Tefsir, Hadis, Kelam, Mantık, Tasavvuf, Sarf-Nahiv ve Arap Edebiyatı'ndan oluşan dokuz derste toplam 20 kitap okutulurdu. "Nisâb" veya

¹⁵⁴ Birişik ve Rizvi, ss. 538-542; F. Rahman, Çağdaşlık, s. 94; Daudî, s. 40; 76; 77; Birişik, Medrese, ss. 333-338; Erinc ve diğerleri, s. 76.

¹⁵⁵ T. Rahman, Inequality and Polarization, s. 83; T. Rahman, Education System, s. 12.

¹⁵⁶ Erinc ve diğerleri, s.76; Birişik, Medrese, ss. 333-338; Birişik ve Rizvi, ss. 538-542; Daudî, s. 40; 76; 77; F. Rahman, Çağdaşlık, s. 94.

“Nisâb-ı Ta’lîm” olarak adlandırılan ve diğer İslâmî ilimlerin gerektiği kadar yer bulamadığı bu programda, kadılık ve diğer memurluklarda görev alacak elemanlara duyulan ihtiyaç nedeniyle, asıl ağırlık Fıkıh ve Usûl-ü Fıkıh dersleri üzerineydi.

İkinci safha:

1489 tarihinde, ulemâdan Şeyh Abdullah ve Şeyh Azîzullah programdaki Fıkıh, Kelam, Mantık ve Sarf-Nahiv derslerine bazı kitaplar eklediler. Yükseköğretim düzeyindeki medreselerde okutulan dokuz derse Belâğat da eklendi ve bu on derste okunan kitap sayısı 28’e çıkarıldı.

Ulemâdan Şeyh Abdülhak medreselere temel hadis kaynaklarını tanıtmaya ve Hadis dersinin programdaki ağırlığını arttırmaya çalışsa da yeterince etkili olamadı.

Üçüncü safha:

Felsefenin ve aklî ilimlerin öne çıktığı Ekber Şâh (1542-1605) dönemine tekabül eden 1583 tarinde, Mîr Fethullah Şîrâzî’nin (ö. 1589) Hindistana gelişiyle birlikte medrese programı üzerinde bazı çalışmalar yapıldı.

Yükseköğretim düzeyindeki medrese programları İlâhî (İlâhiyat), Riyâdî (Matematik, Astronomi, Mekanik, Müzik vs.), Tabîî (Fen Bilimleri) şeklinde üç bölüme ayrıldı. Böylece ilk kez dînî öğretim - seküler öğretim ayrışması ortaya çıktı ve ilk kez Hindular ile Müslümanlar aynı yükseköğretim kurumlarında birlikte öğrenim görmeye başladılar.¹⁵⁷

Medreselerin İlâhî (İlâhiyat) bölümlerindeki ders sayısı 10’dan 12’ye çıkarıldı. Edebiyatla ilgili dersler program dışı kalırken Tıp, Astronomi, Matematik ve Felsefe programa eklendi. Bazı ders kitapları çıkarıldığı için kitap sayısı bir önceki medrese programlarına göre üç eksildi ve toplam 25 kitap okutulması kararlaştırıldı.

Bu yıllarda bölgede Hadis ilminin önem kazanmasıyla birlikte Hadis dersinin ağırlığı arttı ve Kütüb-ü Sitte ilk defa programa alındı. Oldukça zenginleştirilen

¹⁵⁷ Sadiq Ali Khan, **Educational Institutions and Library Development in Pakistan**, Khurshid Nishan Publication, Karachi, 1994, s. 38; N. A. Baloch, “Objectives of Education in the Pakistani Society before Colonial Rule”, **Educational Developments in Muslim World**, (Ed. Mohamed Taher), Anmol Publications, New Delhi, 1997, (Objectives of Education), s. 26; 28; N. A. Baloch, **A National System of Education and Education of Teachers**, Sindh Institute of Policy Studies Publications, Larkana, 2003, (System of Education), s. 32; Nayyar, s. 220; 222.

programdaki tüm bu dersleri okutmaları için ülkeye pekçok yabancı ilim adamı davet edildi.¹⁵⁸

Bu dönemin yükseköğretim düzeyindeki medreselerinde yaygın olarak tercih edilen diller kullanılan kaynaklar doğrultusunda Arapça, Farsça ve Sanskritçe idi. Ancak Farsça öğretim yapan kurumlar daha fazla seküler ders içermesi nedeniyle daha revaçtaydı.¹⁵⁹

Dördüncü safha:

Ulemâdan Molla Nizâmeddin Sihelvî (ö. 1748) ve Şâh Veliyyullah Dihlevî (1703-1762) Mîr Fethullah Şîrâzînin geliştirdiği programa bazı yenilikler kattılar.

Özellikle Molla Nizâmeddin'in hazırladığı ve Firengî Mahal Medresesi'nde uyguladığı, daha sonra altkıtadaki tüm medreselere yayılan bu yeni programda Mantık, Felsefe (Hikmet), Astronomi (Hey'et), Aritmetik (Hisab) gibi 'makûlât' ilimlerine büyük önem verildi.¹⁶⁰

Molla Nizameddin'in 'Ders-i Nizâmî' olarak bilinen bu programı, 16 ayrı dersi ve bu derslerde okutulan 84 kitabı içeriyordu. Programda esas alınan 84 kitabın derslere dağılımı şöyleydi:

Arapça: 12 kitap

Arap Edebiyatı: 7 kitap

İlm-i Aruz: 1 kitap

Tefsir ve Tefsir Usûlü: Tefsir 4 kitap, Tefsir Usûlü 1 kitap

Hadis ve Hadis Usûlü: Hadis 10 kitap, Hadis Usûlü 1 kitap

Fıkıh ve Fıkıh Usûlü: Fıkıh 8 kitap, Fıkıh Usûlü 6 kitap

Miras Hukuku: 1 kitap

İslâm Tarihi: 3 kitap

Kelam: 5 kitap

Felsefe (Hikmet): 4 kitap

¹⁵⁸ S. H. Ali, s. 19; Institute of Policy Studies, Report, s. 20; T. Rahman, Inequality and Polarization, s. 81; Nayyar, s. 219; Birişik, Medrese, ss. 333-338.

¹⁵⁹ S. A. Khan, s. 38; N. A. Baloch, Objectives of Education, s. 26; 28; N. A. Baloch, System of Education, s. 32; Nayyar, s. 220; 222.

¹⁶⁰ Adeel Khan, "Ethnicity, Islam and National Identity in Pakistan", **South Asia: Journal of South Asian Studies**, Cilt: 22, Sayı: 1, 1999, s. 75; S. H. Ali, s. 20; Institute of Policy Studies, Report, s. 20; Rahman, Inequality and Polarization, s. 83; Nayyar, s. 220; 223; Birişik, Medrese, ss. 333-338.

Mantık: 10 kitap
Münâzara (Cedel): 1 kitap
Hitabet: 3 kitap
Astronomi (Hey'et): 2 kitap
Aritmetik (Hisab) ve Geometri: 1 kitap
Tıp (Tıbb): 4 kitap¹⁶¹

Ders-i Nizâmî'nin uygulanmasında genellikle kaynak eserlerin dili olması nedeniyle Arapça öğretimine ve temel kabul edilen bazı derslere ya da konulara öncelik verilerek şöyle bir sıra izlenirdi: Arapça dilbilgisi ve Arapça, Arap Edebiyatı, Aritmetik, Mantık, Felsefe, Fıkıh, Fıkıh Usulü, Kelam, Tefsir, Hadis. Bir dersi ya da konuyu bitirip sıradaki derse ya da konuya başlamak suretiyle bir dereceden diğerine geçilmiş olurdu ki bu sistem her derse ya da konuya yeterince zaman ayırmaya izin vermezdi.

Uygulanan bir metot da şuydu: Talebe ilk aşamada konunun muhtasarı ile öğrenime başlar, üst dereceye geçince de aynı konuyu daha derinlemesine ve şerhleriyle birlikte öğrenirdi. Öğretim elemanı hem metni hem de şerhleri konu ile ilgili herhangi bir açıklamada bulunmaksızın ele alır, öğrenimi yeterli görülen ve sözlü sınavda başarılı olan öğrenciye mezuniyet belgesi verilirdi.¹⁶²

Programda çok derse ve kitaba yer verilmesinin eğitim-öğretim yılını ve yoğunluğunu artırdığını, öğrenmeye karşı ilgiyi ve araştırma için gereken zamanı daralttığını fark eden Şah Veliyyullah, öğrencinin ömrünün alet ilimleriyle zayi edilmemesi gerektiğini savunarak geleneksel İslâmî ilimlerin öğretim sistemine bazı yenilikler getirdi.

Bu bağlamda öncelikle Ders-i Nizâmî'yi aynen uygulamak yerine daha basit bir program hazırlamayı tercih etti. Molla Nizameddin'in ders programı 'makûlât'a, yani aklî ilimlere ağırlık verirken Şah Veliyyullah bu ilimleri program dışı bırakmamakla birlikte önemlerini azalttı ve ağırlıklı olarak 'menkûlât'ı, yani naklî ilimleri esas aldı. Programının son kısmına sûfîlerin eserlerini eklemeyi de ihmal etmedi.

¹⁶¹ F. Rahman, Çağdaşlık, s. 95; Baloch, Objectives of Education, s. 27.

¹⁶² Fazlur Rahman, **İslam**, çev. M. Dağ ve M. Aydın, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2004, (İslâm), s. 264; F. Rahman, Çağdaşlık, s. 95; Nayyar, s. 225; Birşık, Medrese, ss. 333-338.

Şah Veliyyullah'ın uygulamaya koyduğu bir diğer yenilik bu derslerin öğretim yöntemleri üzerinedir. Medreselerin genel uygulamalarında Arap Edebiyatı, Mantık, Felsefe, Fıkıh, Kelam gibi dersler tamamlanmadan Tefsir ve Hadis derslerine geçilmiyor, talebenin yetişme dönemi bu ilimlerle geçtiğinden Tefsir ve Hadis öğretimine yeterince zaman kalmıyordu.¹⁶³

Şah Veliyyullah, Arapça öğretiminin hemen ardından talebelerine diğer hadis kaynaklarından daha ziyade önem verdiği Muvatta'yı okutmaya başlardı ki, bu hususa vasiyetnamesinde şöyle yer vermişti:

“Öncelikle, Arapçayı geliştirmek için muhtasar bir sarf ve nahiv dersinden sonra sözlük kullanımı öğretilerek tarih ve ahlâk üzerine Arapça bazı eserler okutulmalıdır. Daha sonra Muvatta dersine geçilmelidir.”¹⁶⁴

Şah Veliyyullah'ın, Hadis dersleri için önerdiği ve kendisinin de bizzat takip ettiği yöntem ise şuydu: Talebelerin derse konuyu önceden okumuş olarak gelmelerini ister, sabah namazından sonra başlayan ve öğleye kadar süren Hadis derslerinde konuyu onlarla müzakere ederdi.

Fıkhi konular müzakere edilirken dört mezhep arasındaki ihtilafların özellikle de Hanefî ve Şafî mezhepleri arasındaki ihtilafların önemsiz olduğunu vurgular, hiçbir mezhebin diğerinden üstün olmadığı tezini savunur ve hakkında ihtilaf olmayan konuları nazara vermeye çalışırdı. Bununla, imam ve mezheplere karşı saygı hissi uyandırmayı ve talebelerinin düşünce ufkunu açmayı hedeflerdi.¹⁶⁵

Şah Veliyyullah Tefsir derslerinin ise mümkün olduğunca hiçbir tefsire başvurmadan sadece metin esas alınarak yapılmasını, ihtiyaç hasıl olduğunda âyetleri gramer ve sebep-i nüzul açısından açıklayan muhtasar tefsirlere müracaat edilmesini tavsiye ederdi¹⁶⁶. Çünkü Şah Veliyyullah'a göre, eski dönemlere ait Kur'an tefsir ve şerhlerini mütalaa etmek Kur'an eğitimi değildi. Her tefsir kendi döneminin ihtiyaçlarına göre ve belli bir disiplin açısından, genellikle de hadis, fıkıh, dil, edebiyat, kıraat ve tasavvuf bakış açısından yazılıyordu. Halbuki Kur'an'ın ilim

¹⁶³ Abdülhamit Birişik, **Hint Altkıtası Düşünce ve Tefsir Ekolleri**, İnsan Yayınları, İstanbul, 2001, (Ekoller), s. 42; Birişik, Medrese, ss. 333-338; T. Rahman, Inequality and Polarization, s. 83; F. Rahman, Çağdaşlık, s. 95; 96; Daudî, s. 111.

¹⁶⁴ Daudî, s. 111.

¹⁶⁵ Daudî, s. 110; 117.

¹⁶⁶ Birişik, Ekoller, s. 42.

hazineleri sınırsız ve bâkîydi. Öte yandan bu tefsirlerdeki ihtilaflı birkısım açıklamalar zihin karışıklığına yol açabiliyordu.¹⁶⁷

Molla Nizameddin ile Şah Veliyyullah'ın hazırladığı bu iki ders programı, medrese kurucularının ya da mensuplarının eğilimine göre yapılan birtakım değişikliklerle, Hint altkıtası medreselerinde uygulanan programların özünü teşkil etti. Bu değişiklikler genellikle aklî ilimlerin azaltılması ya da kaldırılması ve İslâmî ilimlerin daha fazla ön plana çıkarılması biçiminde oldu.

Yaygın olarak kullanılan Ders-i Nizâmî üzerinde yapılan değişikliklerdeki eğilim programın sadeleştirilmesi yönündeydi. Bu bağlamda, bazı kitaplar ile Felsefe dersi ve fen bilimleri program dışı bırakıldı, Tefsir, Hadis ve Fıkıh gibi dersler muhtasar tutularak birkısım örneklerle yetinildi.

Tüm değişikliklere rağmen program üzerine yürütülen tartışmaların ardı arkası kesilmedi. Programda Sarf ve Nahiv kitapların sayısındaki fazlalığın zaman kaybına yol açtığı, bunun yerine Edebiyat ve Semantik'e yer verilmesi gerektiği ileri sürüldü. Özellikle Hint altkıtasının İslâmî eğitim-öğretim geleneğine damgasını vuran Tasavvuf ve Ahlâk ilimlerine ait herhangi bir kitabın yer almaması öylesine tenkit edildi ki bu programın Molla Nizameddin gibi sûfî meşrep bir insana mal edilemeyeceği dahi söylendi.

Ders-i Nizâmî'yi eleştirenlerden biri de Hint altkıtasının büyük eğitim teorisyenlerinden Şiblî Nu'mânî (1857-1914) idi. Şiblî, hem Luknov'daki Dârululûm-u Nedvetü'l-Ulemâ'da hem de Medresetü'l-İslâh'ta bu programı bir hayli değiştirerek uyguladı.¹⁶⁸

1.1.2.2. Kurumsallaşma

İlme, âlime önem veren ve düzenli medrese eğitimini Selçuklular'dan (XI.-XIV. yy.) önce başlatan Gazneliler bu dönemde Hint altkıtasını cami ve medreselerle

¹⁶⁷ Birişik, Ekoller, s. 43.

¹⁶⁸ Khalid Rahman ve Syed Rashad Bukhari, "Religious Education Institutions: Present Situation and the Future Strategy", **Policy Perspectives**, Cilt: 2, Sayı: 1, 2005, (Religious Education), s. 64; F. Rahman, Çağdaşlık, s. 95; 96; F. Rahman, İslam, s. 264; Birişik, Medrese, ss. 333-338.

donattılar.¹⁶⁹ Bu kurumlarda hem sınıf düzeni uyguladılar hem de belli bir program doğrultusunda ders yürüttüler.

Gazneliler'den yönetimi devralan Gurlular (1206-1526) da yeni medreseler açmanın yanısıra bu kurumların öğretimini daha kaliteli ve sistemli hale getirdiler. Geliri, gideri, kapasitesi ve hedefleri belli olan bir yapılanma oluşturdular. Eğitim-öğretimin yaygınlaşmasına ve seviyenin yükselişine bağlı olarak elde edilen kazanımlar zamanla tıp, mimari ve sanat gibi diğer alanlara da yansdı.

Cengiz Han'ın (1162-1227) ve Hülagu'nun (1217-1265) zulmünden kaçan âlimler sığındıkları bu topraklara değer kattılar. İran, Horasan ve Maverâünnehir'den gelen ulemâ-i fıkıh ve ulemâ-i ma'kûlât akını ile medreselerde bu derslerin öğretimi yaygınlaştı. Özellikle Lahor ve Delhi önemli birer ilim merkezine dönüştü.¹⁷⁰

Medrese inşası ve eğitim-öğretim alanındaki gelişmeler Tuğluklar ve Seyyidler zamanında da artarak devam etti. Medrese hocalarına saray hazinesinden maaş bağlandı. Âlimler uzak yerlerden Hindistan'a davet edildi ve kendilerine değerli topraklar verildi. Hem müspet ilimlerin hem de İslâmî ilimlerin okutulduğu bu medreselere muhtelif bölgelerden talebeler gelir, Mezun olan talebeler köy ve kasabalardaki mekteplerde muallim olarak görevlendirilirdi.¹⁷¹

Babürlüler eğitim-öğretimi daha da sistemli hale getirdi. İran yöneticilerinden rahatsız olan pek çok âlim bu bölgeye gelerek medreseleri güçlendirdi. Bu dönemde mescit-medrese birlikteliğinin öne çıkarılmasının yanı sıra mescitlerin etrafına müderrisler ve talebeler için odalar inşa edildi. Medreseler yavaş yavaş birer külliyeye dönüştürülürken burada ders veren müderrislerin maaşları ve öğrenim gören talebelerin bursları herhangi bir ayırım yapılmaksızın düzenli olarak ödendi.¹⁷²

Bu medreselerde talebenin bilgiye ulaşması ve kurum tercihi konusunda geniş çaplı bir esneklik söz konusuydu. Talebe temel dînî eğitimden sonra İslâmî ilimler

¹⁶⁹ Gazneli Mahmut (971-1030) döneminde kurulmaya başlayan Hint altkıtası medreseleri, Selçuklu veziri Nizâmü'l-Mülk Tûsî tarafından 1067'de kurulan Bağdat Nizamiye Medreseleri ile bağlantılı olarak gelişti. Bu nedenle mekânlar ve şahıslar farklı olsa da kurumların temel yapıları öğretim sistemleri ve programları büyük ölçüde benzerlik gösterir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Nayyar, s. 216; K. Rahman ve S. R. Bukhari, Pakistan, s. 326; Akyüz, s. 42; Çelebi, s. 85; 295.

¹⁷⁰ Birişik, İslâm Araştırmaları, s. 2; 3; Erinç ve diğerleri, s. 94; Arnold ve Mujeeb, s. 528; Daudî, s. 49; 51; F. Rahman, Çağdaşlık, s. 94; Birişik ve Rizvi, ss. 538-542; Birişik, Medrese, ss. 333-338.

¹⁷¹ Arnold ve Mujeeb, s. 528; Durmuş Bulgur, **1850-1900 Yılları Arasında Hint Yarımadasında İslami Fikir Akımları**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1999, (Fikir Akımları), s. 71; 72.

¹⁷² Birişik, Medrese, ss. 333-338; Birişik, İslâm Araştırmaları, s. 4.

alanında uzmanlaşmak amacıyla yükseköğretim düzeyindeki herhangi bir medreseye kaydolabilir, gerekli gördüğünde de kurumunu değiştirebilirdi. Eğer sûfilîğe yönelmek isterse geleneksel yükseköğretim kurumlarından mezun olduktan sonra bir zaviyeye giderek rûhânî tekamül eğitimi alabilirdi.

Dönemin öğretim sistemi İslâmî ilimler alanında bu denli esnek bir yapıya sahip olsa da aynı imkânlar yeterli düzeyde kurum ve öğretici eleman bulabilmenin sorun olduğu aklî ilimler için söz konusu olamıyordu. Bu açmazla birlikte, aklî ilimleri medrese dışı eğitim-öğretim vasıtalarına başvurarak ya da özel dersler olarak edinmeye çalışan talebeler¹⁷³ dikkate alındığında medreselerin, dönemin öğretim sisteminin bütününe temsil etmediği de görülür.¹⁷⁴ Yine de medreseler, İslâm kültürünün Hindistan'a yerleşmesine ve her dönem ihtiyaç duyulan din görevlisi, ilim adamı, memur, öğretmen, kadı ve bürokrat gibi elemanların yetişmelerine büyük katkı sağlamıştır.¹⁷⁵

Şunu belirtmek gerekir ki, bu dönemde kızların eğitime yönelik hizmet veren kurumlarla ilgili olarak kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlamak oldukça zordur.

Bu konudaki en eski bilgi Fas'lı gezgin İbni Batuta'nın (1304-1369) Hindistan seyahatine dair açıklamalarında yer alır. Sultan Muhammed (1325-1351) döneminde Delhi'de 7 yıl kalan İbni Batuta'nın izlenimlerini içeren seyahatnâmede, küçük bir yerleşim biriminde Müslüman yerel yöneticiler tarafından kız öğrenciler için 13, erkek öğrenciler için 22 okul açıldığı nakledilir.¹⁷⁶

Bazı resmi kayıtlarda, XIX. yy. başlarında Lahor'da kızların eğitim-öğretime yönelik 129 mektep, Ambala'da 23 mektep olduğundan söz edilir. Ancak kızların eğitim-öğretime yönelik yükseköğretim düzeyinde medreseler olduğuna dair herhangi bir kayıt mevcut değildir.¹⁷⁷

Diğer bazı kaynaklar ise kızların eğitim-öğretiminin daha ziyade evlerde yapıldığını ve bu ev-okulların kadınlar tarafından organize edildiğini bildirir. Öte yandan, üst yöneticilerin kızları için saraylarda açılan okullarda pekçok bilim insanı,

¹⁷³ Şah Veliyyullah ve Muhammed Ali Tahânevî de bu talebelerdendir.

¹⁷⁴ F. Rahman, İslâm, s. 265; 266.

¹⁷⁵ Nayyar, s. 216.

¹⁷⁶ Baloch, System of Education, s. 34; 35.

¹⁷⁷ M. Farooq, s. 72.

yazar, şair, müzisyen hatta yönetici ve subay yetiştiği bilinir ki, kimileri bölgede oldukça meşhurdur.

Örneğin, Raziye sultan hem ülkeyi yönetmiş hem de komutanlığını yaptığı bir savaşı kazanmıştır. Çend sultan da aynı şekilde yönetici, komutan, dilbilimci ve müzisyen olarak tanınmıştır. Gül Beden Banu Begüm bölgenin ünlü tarihçilerindendir. Nur Cihan sultan Şah Cihangir dönemi politikalarının belirleyicisi olmuştur. Evrengzib'in kızı Zebu'n-Nisa bilim insanı, edebiyatçı ve şair olarak bilinir. Aynı şekilde, Selma sultan da önemli bir edebiyatçı ve şairdir.¹⁷⁸

1.1.2.3. Dönemin Geleneksel Yüksek Din Öğretimi Kurumları: Medreseler

Program geliştirme çalışmalarının ve kurumsallaşmanın hızlandığı bu dönemin yükseköğretim düzeyindeki önemli medreselerine örnek vermek gerekirse, kuruluş tarihi dikkate alınarak şunlar sıralanabilir:

- Medrese-i Beyhakiyye (XI. yy. - Gazne)
- Medrese-i Saidiyye (XI. yy. - Gazne)
- Medrese-i Ebu Sa'd el-Esterâbâdî (XI. yy. - Gazne)
- Medrese-i Ebu İshak el-İsferâyînî (XI. yy. - Gazne)
- Medrese-i Kubbetü'l-İslâm (XII. yy. - Multan)
- Medrese-i Muizzî (XIII. yy. - Delhi, Bedâyun)
- Medrese-i Firûzî (1226 - Multan)
- Medrese-i Nâsiriye (1237 - Delhi)
- Medrese-i Firuzâbâd (1352 - Delhi)
- Medrese-i Bibi Racey Beyğam (1456 - Conpur)
- Medrese-i Mahmud-i Gavân (XV. yy. - Bîdâr)
- Medrese-i Hayru'l-Menâzil (1561 - Delhi)
- Medrese-i Mescid-i Fethpûrî (1650 - Delhi)
- Medrese-i Mescid-i Ekberâbâdî (1650 - Delhi)
- Medrese-i Dâru'l-Bekâ (1650 - Delhi)

¹⁷⁸ Baloch, System of Education, s. 34; 35.

Medrese-i Abdulkhakim Siyalkotî (1650 - Siyalkot)

Medrese-i Rahimiye (1660 - Delhi)

Medrese-i Dârululûm-u Firengî Mahal / Medrese-i Aliye-i Nizamiye
(1693 - Luknov)

Medrese-i Gaziü'd-Din Han (1700 - Delhi)

Medrese-i Âliye (1774 - Rampûr)

Medrese-i Âliye (1781 - Kalkûta)

Medrese-i Hayrâbâdî (XVIII. yy. - Luknov)

Medrese-i Dârululûm (1856 - Haydarabad Dekken)¹⁷⁹

Bunlardan ‘Medrese-i Dârululûm-u Firengî Mahal’ ya da ‘Medrese-i Âliye-i Nizamiye’ olarak adlandırılan medreseye, ‘Medrese-i Rahimiye’ye, ‘Medrese-i Gaziü'd-Din’e ve İngilizler tarafından açılan ‘Medrese-i Âliye’ye özellikle değinmek gerekir.

Dârululûm-u Firengî Mahal ya da Medrese-i Âliye-i Nizamiye:

Firengî Mahal hanedanı kurucusu Kutbuddin Sahalvi ya da Kutb-i Şehid olarak da anılan Molla Kutbuddin Ensari'nin (ö. 1691) Luknov'da kurduğu ‘Dârululûm-u Firengî Mahal’ ya da ‘Medrese-i Aliye-i Nizamiye’ olarak adlandırılan medrese, 1693'te, Molla Kutbuddin'in oğlu Molla Nizameddin (ö. 1748) döneminde gelişti. ‘Ders-i Nizami’ ilk kez burada Molla Nizameddin tarafından hazırlanıp uygulamaya kondu.

1791 yılında yapılan kısmî program değişikliğinde Fizik, Fıkıh, Astronomi, Aritmetik, Mantık, Belağat ve Nahiv zorunlu ders yapıldı. Bölgede İngiliz tesirinin artmasının eğitim-öğretim alanına yansımalarının sonuçları bu medrese de görüldü ve 1820 yılından itibaren yazılı imtihan sistemi uygulamaya başlandı, 1826 yılında da programa İngilizce dersi eklendi.

Ortaçağın rasyonalist mirasını koruyan, gelenekçilerle modernistler arasında süregelen tartışmalardan uzak duran, dönemin tüm zorluklarına rağmen eğitim-

¹⁷⁹ S. H. Ali, s. 19; Birişik, Medrese, ss. 333-338; Birişik ve Rizvi, ss. 538-542; Birişik, İslâm Araştırmaları, s. 5; F. Rahman, Çağdaşlık, s. 133.

öğretimi sürdürmeye çalışan bu önemli kurum 1980’li yıllarda finansal sıkıntılar nedeniyle kapandı.¹⁸⁰

Medrese-i Rahimiye:

1660 yılında Delhi’de kurulan ve Şah Veliyyullah Kutbuddin Ahmed Dıhlevî’nin (1703-1762) babası Şah Abdurrahim (1644-1718) tarafından geliştirilen medrese, 1857’ye kadar devam eden eğitim-öğretim faaliyetleriyle Hindistan’ın en önemli ilim ve araştırma merkezi oldu.

Bu medresede öğrenim gördükten sonra, Hicazla kurulan etkileşimlerle Hindistan’a transfer edilen Hadis çalışmalarının ve anlayışlarının tesirinde kalarak bir müddet de Hicaz bölgesinde öğrenim gören Şah Veliyyullah Dıhlevî, medreseye dönüşünde Kur’an ve Hadis ilimlerinin yayılması için çalıştı.

İslâm güç ve ahlâkının çözülmeye başladığını farkedene ve Hint altkıtasında sünni inancı yeniden eski gücüne kavuşturmayı hedefleyen Şah Veliyyullah’ın çalışmaları İslâm’ın asıl kaynakları olan Kur’an ve sünnet üzerine temelleniyordu. Bu nedenle Kur’an ve sünnetin yeni bir çehreyle takdim edilmesi ve gelenek içerisine sızmış bid’atların ayrıştırılması üzerine yaptığı vurguyla Hint dîmî düşüncesinin gelişimine katkıda bulundu.¹⁸¹

Sahih hadis’in fikhî mezheplerin hükümlerine göre öncelikli olduğu tezini savunan ve fikhî mutlak surette sünnete dayandırmaya çalışan Şah Veliyyullah, yanlış içtihatlarla engel olmak için taklidin varlığını da gerekli görüyordu. Ancak onun fikhî hükümler ve uygulamalar konusundaki kişisel tavrı ‘Tüm mezheplere göre doğru olan hükmü almak, mezheplerin ihtilaf ettiği konularda delili sağlam olan ve sahih hadise uygun hüküm veren mezhebe göre amel etmek’ biçimindeydi.

Nakşibendi Tarikatının Müceddidi koluna mensup olan Şah Veliyyullah, bir yandan da katı ve durağan tarikat anlayışlarını sünnilik içinde eritmeye, sûfilerle fikhîçileri uzlaştırmaya, tarikat ve şeriat uyumunu tesis etmeye çalıştı.

¹⁸⁰ A. Ahmed, s. 129; 139; 140; Birişik, Hindistan’da İslâm, ss. 94-101; Birişik, Ekoller, s. 77; Birişik, Medrese, ss. 333-338; Birişik, İslâm Araştırmaları, s. 4; Erinç ve diğerleri, s. 94; F. Rahman, Çağdaşlık, s. 95; F. Rahman, İslam, s. 264; T. Rahman, Inequality and Polarization, s. 81; S. H. Ali, s. 22.

¹⁸¹ İbrahim Hatiboğlu, **İslam Dünyasının Çağdaşlaşma Serüveni**, Hadisevi Yayınları, İstanbul, 2004, s. 82; Fığlalı, Hindistan, s. 19; Fığlalı, Kadiyanîlik, s. 25; A. Ahmed, s. 16; Birişik, İslâm Araştırmaları, s. 4; Daudî, s. 144; 146.

Aynı birleştirici çabayı tüm Müslümanlar için gösteren Şah Veliyyullah, onları farklı düşüncelere saygılı olmaya, toplum üzerindeki sorumluluklarını bilmeye ve yerine getirmeye davet etti.¹⁸²

Görüşlerinde kendisinden sonraki dönemlerde ortaya çıkan Vehhabilik akımıyla benzeşen yönler bulunsa da onların aksine Şah Veliyyullah sûfliği sadece muhafaza etmekle kalmadı, aynı zamanda düşünce sisteminin bir parçası haline getirdi. Bunun sonucunda sûfî temayüller de onun düşünce sistemini kendilerine yabancı görmediler.¹⁸³

Şah Veliyyullah ve oğulları Şah Abdu'l-Aziz, Şah Rafi'ud-Din, Şah Abdu'l-Gani, bu görüşler doğrultusunda Tefsir ve Hadis ağırlıklı olarak uyguladıkları programla Rahimiye Medresesi'nin Hint yarımadasındaki ilk Dârulhadis olmasına vesile oldular.

Burada yetişen öğrenciler çeşitli bölgelerde açtıkları medreseler aracılığıyla başta Tefsir ve Hadis olmak üzere İslâmî ilimler konusunda eğitim-öğretime büyük katkıda bulundular ve Şah Veliyyullah'ın görüşlerini Hint altkıtasına yaydılar. Bu nedenle, bölgede ortaya çıkan fikir ekollerinin büyük bir kısmı, ulemâ ve halk nezdinde kabul görebilmek amacıyla kendilerini bu medresenin temsil ettiği düşünceye nispet etme gereği duydular.¹⁸⁴

Dahası, liberalist ve akılcı temayüllere sahip kesimler de Şah Veliyyullah'ın öğretim yöntemleri konusundaki yenilikçi tutumunu örnek alarak Hint İslâm düşüncesindeki modernist eğilimlere zemin hazırladılar.¹⁸⁵ Sonuçta, hem gelenekçiler hem de modernistler kendilerini ona nispet ettiler ve Şah Veliyyullah XIX.-XX. yy. Hint Müslümanlığındaki dînî akımların kaynağı oldu.

Medrese-i Gâziü'd-Din:

XVIII. yy. başlarında I. Gâziü'd-Din Firuz'un kurduğu 'Medrese-i Gâziü'd-Din', Veliyyullah ekolü üzerine temellenen ve Kur'an tefsiri ile hadis öğretisi ağırlıklı eğitim-öğretim sunan bir medreseydi.

¹⁸² Daudî, s. 144; 146; Fığlalı, Hindistan, s. 19; Fığlalı, Kadiyanîlik, s. 25; A. Ahmed, s. 16.

¹⁸³ F. Rahman, İslam, s. 280.

¹⁸⁴ Erinc ve diğerleri, 94; Arnold ve Mujeeb, s. 529; Daudî, ss. 106-110; 127; 138; 141; 144; A. Ahmed, s. 16; 140; F. Rahman, Çağdaşlık, s. 96; Bırışık, Medrese, ss. 333-338.

¹⁸⁵ Hatiboğlu, s. 82.

1792'den itibaren Arapça ve Farsça olarak öğretim yapan medrese 1825'te İngilizler tarafından yüksekokula (Delhi Anglo Oriental College) dönüştürüldü. Öğretim dili İngilizce ve Urduca olarak değiştirildi, programa müspet ilimler eklendi, modern öğretim ve araştırma tekniklerine geçildi.

Bu yıllarda ilmî standartları oldukça yükselen ve pek çok saygın ilim adamı yetiştiren kurum, 1857 ayaklanmasına destek verdiği gerekçesiyle bu tarihte İngilizler tarafından kapatıldı.¹⁸⁶ Bir süre sonra tekrar açılarak eski ve yeni programla eğitim-öğretim yapan iki ayrı bölüm halinde varlığını kısmen sürdürmeye çalışan kurum, daha sonra Pencap Üniversitesi'ne bağlandı.¹⁸⁷

Medrese-i Âliye:

Bölge Müslümanları üzerindeki hâkimiyetini ve baskılarını arttıran İngiltere, Müslümanlara ait vakıf arazilerine el koyarak bu vakıflarla ayakta kalan geleneksel öğretim kurumlarına ve kurum çalışanlarına darbe vurdu¹⁸⁸.

İngilizlerin medreselere yönelik bu tür olumsuz tutumlarına karşı gösterilen tepkiler zamanla çoğaldı. İyi bir politikacı olan Hindistan valisi Warren Hastings Müslüman halkı sakinleştirmek ve sempatilerini kazanmak amacıyla 1781'de Kalküta'da yükseköğretim düzeyinde geleneksel eğitim-öğretim yapmak üzere '*Medrese-i Âliye*'yi açtı.

Medresenin öğretim dili Arapçaydı ve öğretim süresi yedi yıldı. İslâmî ilimlerin yanı sıra Astronomi, Matematik, Geometri, Hukuk, Mantık, Felsefe gibi derslerin ortaçağ düzeyinde işlendiği ve öğretiminin sistematik olmaktan uzak bir biçimde yapıldığı kurumun başarısızlığı kaçınılmazdı. Nitekim, bölgenin dînî

¹⁸⁶ Bu kurumu dikkat çekici kılan en önemli husus şudur: 1857 ayaklanması sonrasında ard arda ortaya çıkan dini ekollerden Deobend'in ve Aligarh'ın kurucuları Delhi Anglo Oriental College mezunudur. Deobend lideri Muhammed Kasım Nanevtevi (1832-1880) kurumun Arapça öğretim yapan bölümünün programını Deobend'e, Aligarh lideri Seyyid Ahmet Han (1817-1898) ise kurumun İngilizce öğretim yapan bölümünün programını Aligarh'a kopyaladı. Deobend'in vurgusu Veliyyullah ekolünün geleneksel dînî düşünce unsurları üzerine, Aligarh'ın vurgusu ise aynı ekolün öğretim yöntemlerindeki yenilikçi unsurlar üzerine oldu. Ayrıntılı bilgi için bkz. A. Ahmed, s. 129; 130; Daudî, s. 292; Erinc ve diğerleri, s. 87.

¹⁸⁷ A. Ahmed, s. 129; Birişik ve Rizvi, ss. 538-542; Birişik, Medrese, ss. 333-338; Birişik, Hindistan'da İslâm, ss. 94-101; Birişik, İslâm Araştırmaları, s. 5.

¹⁸⁸ Bulgur, Fikir Akımları, s. 44.

düşüncesi üzerine olumlu bir etkisi gözlenmeyen bu ve benzeri okullardan mezun olanlar doğu-batı arasında bocalamaktan kurtulamadı.¹⁸⁹

1.1.2.4. Dönemin Modern Yüksek Din Öğretimi Kurumları

Program gelişimi ve kurumsallaşma döneminin eğitim-öğretimi irdelerken, bölgeye İngilizlerle gelen ve Hint altkıtası eğitim-öğretiminde köklü ve kalıcı etkiler bırakan batı tipi modern öğretim kurumlarına da kısaca değinmek gerekir.

Çeşitli Avrupa ülkelerinden Hristiyan misyonerlerin Hint altkıtasına gelişi 1540 yılından itibaren başlamış olsa da, bölgede bu alandaki en köklü faaliyetler İngilizler tarafından gerçekleştirildi¹⁹⁰.

İngiltere'nin Hint altkıtasına girişini meşrulaştırmaya yönelik olarak İngiltere yönetimince 1600 yılında kurulan 'Doğu Hindistan Şirketi' 1659 yılından itibaren propoganda faaliyetlerini yürütmek üzere bölgeye Hristiyan misyonerler (Protestanlar ve Anglikanlar) göndermeye başladı¹⁹¹.

Misyoner faaliyetleri ve bu faaliyetler çerçevesinde açılan okullar önceleri medreselere alternatif olacak düzeyde değildi. Ancak sonraları, Doğu Hindistan Şirketi imtiyaz sözleşmesindeki bazı maddelerde yaptığı değişikliklere istinaden misyonerlik faaliyetlerini ve misyonerlerin kontrolünde açtığı okulların sayısını belirgin ölçüde arttırdı.¹⁹²

Açılan okullar Hristiyanlık dini eğitim-öğretimin yapıldığı birer manastırdan farksızdı. Bu okullarda öğretmen olarak görev yapan misyonerler, öğretimden ziyade bir yandan bölge halkının Hristiyanlaştırılması üzerine faaliyetler yürütürken,¹⁹³ diğer yandan da aynı millete mensup topluluklar olarak yüzyıllardır barış içerisinde

¹⁸⁹ M. H. Khan, ss. 28-31; 176; S. H. Ali, s. 21; F. Rahman, Çağdaşlık, s. 133.

¹⁹⁰ Birişik, İslâm Araştırmaları, s. 5.

¹⁹¹ M. H. Khan, s. 14; I. H. Qureshi, s. 100.

¹⁹² I. H. Qureshi, s. 101; Birişik ve Rizvi, ss. 538-542.

¹⁹³ İlk etapta Hinduların yoğun olduğu bölgelerde açılan ve oldukça rağbet gören misyoner okullarında eğitim gören öğrencilerin birçoğu zamanla aileleriyle birlikte Hristiyanlığa geçtiler. Öyle ki, 1850'li yıllarda Hindistan'daki yerli Hristiyan nüfusu 100 bine ulaştı. O yıllarda sadece Uttar Pradeş eyaletinin batı yakasındaki okul sayısı 4 bini, bu okullardaki öğrenci sayısı 53 bini buluyordu. Ayrıntılı bilgi için bkz. M. H. Khan, s. 140; Birişik, Ekoller, s. 77.

yaşayan Müslümanları ve Hinduları din ayrımı üzerinden provoke etmekten kaçınmadılar.¹⁹⁴

Doğu Hindistan Şirketi, İngiliz yönetimine sadık bir toplum oluşturma hedefinin yanısıra çeşitli kurumlarda istihdam edilecek asker, muhafız, memur gibi eğitilmiş eleman ihtiyacını karşılamaya yönelik olarak, özellikle Hindu gençlere hitap eden ve manastır hüviyetinde olan modern yükseköğretim kurumları da açtı. Böylece, İngiliz sistemine dayalı yüksekokul eğitimi XIX. yy.'ın ilk yarısında Bombay, Madras ve Kalküta'dan başlayarak Hint altkıtasına hızla yayıldı.

Önce Bombay'da 'Elphinstone College' ve 'Wilson College'; Kalküta'da 'Indian College' ve 'Scottish Church College' açıldı. Daha sonra yine Kalküta'da 1800'de 'Fort William College', 1806'da 'Haileybury College', 1816'da 'Anglo Indian College', Pona'da 1821'de 'Hindu College', 1823'de 'Agra College' kuruldu ve bunları diğerleri izledi.¹⁹⁵

Öte yandan, bazı medreselerin programları İngilizce dersi ağırlıklı olacak biçimde değiştirildi ve bu derslerde İngiltere'deki muadil okullardan çok daha yoğun biçimde İncil öğretimi yapıldı.¹⁹⁶

1835'te bir adım daha atılarak İngilizce'nin resmi yazışma, ticaret, hukuk ve öğretim dili olması kararlaştırıldı. Bu karara dayanarak, İslâmî kimliği öne çıkaran ve geleneksel eğitim-öğretim yapan kurumlara bürokratik güçlükler çıkarılırken İngiliz dilinde ve sisteminde eğitim-öğretim yapan yükseköğretim kurumlarının açılması desteklendi. Dahası, bu kurumlardan mezun olmak 1844'te devlet memurluğunun ön şartı haline getirildi.¹⁹⁷

Hint altkıtasında İngilizcenin önemi ve popülaritesi gün geçtikçe arttı. Müslümanlar, İngilizce'yi ve modern bilimleri öğrenmeden toplumda herhangi bir statü elde edemeyeceklerini kavramaya başladılar.

Bununla birlikte ortada İngilizcenin ve modern öğretim sisteminin yaygınlaşmasının getirdiği sosyal ve kültürel şoktan çok daha ciddi bir sorun vardı

¹⁹⁴ I. H. Qureshi, s. 101.

¹⁹⁵ Norman Reid, "Quality Assurance in Higher Education in Pakistan", **2. International Conference on Assessing Quality in Higher Education**, Lahore, 2008, s. 2; Kulke ve Rothermund, s. 359; M. H. Khan, s. 28; T. Rahman, Inequality and Polarization, s. 44; Birişik, Ekoller, s. 77; Birişik ve Rizvi, ss. 538-542.

¹⁹⁶ Bulgur, Fikir Akımları, s. 53.

¹⁹⁷ S. M. Khalid ve M. F. Khan, s. 307; M. H. Khan, ss. 47; 120-132; 166; 167.

ki, o da şuydu: Öğrenim görme ve yönetimde söz sahibi olma konusunda Hindular lehine gelişen hak ve eşitlik ilkelerine aykırı uygulamalardan kaçınmak Müslümanlar için neredeyse imkânsızdı.

Her ikisi de İngiliz yönetimince açılmasına rağmen Müslümanlara hitap eden Kalküta'daki Medrese-i Âliye mezunları ile Hindulara hitap eden Pona'daki Hindu Koleji mezunları arasında bilgi ve iş olanakları açısından küçümsenemeyecek farklar vardı. Medrese-i Âliye mezunlarının yetersiz bilgi ve beceri donanımına karşın Hindu Koleji mezunları modern bilimlerde ileri düzeyde başarı sergiliyor, akıcı İngilizceleriyle en iyi yazarların eserlerini takip edebiliyorlardı.

Müslümanlarda kendileri için tek eğitim-öğretim alternatifi olan medreselerin kapatılması endişesinin artmasına yol açan bu durum, Hindularda İngiliz eğitim-öğretimi alma isteğini daha da kamçılıyordu. Sonuçta Hindular bölgede baskın bir konuma doğru ilerlerken Müslümanlar eğitim-öğretimden başlayarak her alanda geri kalmaya mahkum ediliyordu.¹⁹⁸

1.1.3. Yeniden Yapılanma ve Ekolleşme Dönemi (1857-1947)

1857'de İngilizler'in son Hint-Türk devleti olan Babürlü Devleti'ni ortadan kaldırıp halk ayaklanmasını bastırarak Hint altkıtasına tamamen hakim olmasıyla başlayan ve 1947'de kazanılan bağımsızlıkla birlikte Hindistan ve Pakistan adıyla iki ayrı devletin kurulmasına kadar süren bu dönemde bölge eğitim-öğretim sistemine vurulan darbeler artarak devam etti.

1857'den itibaren 'London University' örneğinden hareketle kurulan Bombay, Kalküta, Madras, Allahabad ve Pencap üniversitelerini diğerleri izledi ve 1947'ye kadar bölgede açılan üniversite sayısı 20'ye ulaştı. Ancak sömürgeci İngiliz yönetimine memur yetiştirmek üzere açılan bu modern yükseköğretim kurumlarındaki bölümler, programlar tamamen bu amaca yönelik olarak hazırlanmıştı ve bölgenin siyasal, ekonomik, bilimsel, ya da sosyal kalkınmasını hedefler nitelikte değildi.

¹⁹⁸ S. A. Khan, s. 80; M. H. Khan, ss. 125; 126; 168; 183-185.

İngiliz kültürünün bölgeye transferinde etkin rol alan, sınıf ayrımına dayalı politikaların herhangi bir çekince olmaksızın uygulandığı ve daha ziyade Hindu topluluğa hitap eden bu üniversiteler Müslüman halk tarafından rağbet görmedi.¹⁹⁹

Endüstriyel yatırımın yapılmadığı ülkede gençlerin fen bilimlerine ilgisiz kalması bir yana, kapıları Müslümanlara açık olan yükseköğretim kurumlarında sunulan eğitim-öğretim de zaten dil, tarih, felsefe, edebiyat, sanat gibi sosyal bilimlere yönelik alanlardaydı ve düşük seviyeliydi.

Müslümanlar için memurluk imkânı bulunmayan ülkede eğitilmiş gençlerin dahi yardıma muhtaç duruma düşmesi kaçınılmaz oldu. Öyle ki, sosyal bilimlerde lisansüstü mezuniyeti bulunan birçok Müslüman gencin Lahor'un sokaklarında ayakkabı boyacılığı yaparken görülmesi sıradanlaştı.²⁰⁰

Mezunlarının durumu bundan farklı olmayan ve devlet desteğinden mahrum kalmak bir yana, 1858'den itibaren 'dînî karakterli binalara yakın olmaması, dînî içerikli kitaplar bulundurmaması, eğitim-öğretimde dînî kitap kullanmaması' konusunda yapılan resmi direktifle ironik bir şekilde baskıya maruz kalan medreseler, alternatif modern yükseköğretim kurumları karşısında ayakta kalma mücadelesi vermek zorunda kaldı. Bu şartlar karşısında işsiz kalan ulemâ bölgeyi terketmeye başladı ve öğrencilerin bir kısmı onları izledi.²⁰¹

Öte yandan, statü kaygısıyla İngiliz okullarında öğrenim gören Müslümanlar'ın sayıca arttığı oranda Hristiyanlaştırılamamış olması, İngiliz hükümetini yeni tedbirler almaya yöneltti. Bu tedbirlerin başında, İngiliz okullarında eğitim-öğretim almayı ve öğretmenlik yapmayı zorlaştırmak ve böylece Müslümanları geleneksel öğretim kurumlarına yönlendirmek geliyordu.

1860'tan itibaren uygulamaya konan bu tedbirlerin sonucu olarak 1883-1890 yılları arasında İngiliz okullarındaki öğretmenlerin ve devlet kademelerindeki görevlilerin tamamı, öğrencilerinse büyük çoğunluğu Hindulardan oluştu.

¹⁹⁹ Akhtar Ali, A Study of the Academic Functioning of the Universities in Pakistan, **Ph.D. Thesis in Education**, University of Sargodha, 2005, (Academic Functioning), s. 16; 17; Akhtar Ali, "A Study of the Quality of Teaching at University Level in Pakistan", **Journal of Social Sciences and Humanities**, Cilt: 3, Sayı: 1, 2005, (Teaching at University); S. M. Khalid ve M. F. Khan, s. 308; Ullah ve diğerleri, ss. 1-15, F. Rahman, Çağdaşlık, s. 132.

²⁰⁰ S. M. Khalid ve M. F. Khan, s. 308; F. Rahman, Çağdaşlık, s. 132.

²⁰¹ K. Rahman ve S. R. Bukhari, Pakistan, s. 329; S. H. Ali, s. 22; T. Rahman, Inequality and Polarization, s. 84; Birışık, Medrese, ss. 333-338.

Bu sonuçla yetinmek istemeyen Lord Curzon 1902’de bir eğitim komisyonu oluşturarak modern yükseköğretim kurumlarının öğrenim harçlarını arttırdı ve yerli halk tarafından özel öğretim kurumu açılmasını zorlaştırdı.²⁰²

İngilizler, Hindistan’da sayıları hızla artan misyonerleri İslâm hakkında bilgilendirmek, Hıristiyanlaştırma faaliyetlerini arttırmak ve Hıristiyanlığa geçenleri eğitmek amacıyla yüksekokullar açmayı da ihmal etmediler. Misyoner papaz Henry Martyn adına 1930’da Lahor’da açılan ‘Henry Martyn School of Islamic Studies’ bu amaçla kurulan yüksekokullardan sadece birisidir.²⁰³

1857 bağımsızlık ayaklanmasından itibaren siyasi, kültürel ve dînî emperyalizmin ağır baskılarına maruz kalan Müslümanlar ciddi bir fikrî bunalım sürecine girdiler. Hint altkıtasını baştan başa saran Hıristiyan misyonerler Müslümanları kendi dinlerine çekmek, hiç olmazsa şüpheyi düşürmek ya da gelişmiş kültürleri karşısında onları aşağılık duygusuna sürükleyebilmek için uğraşıyorlardı.

Bu amaçla özellikle öğretim kurumlarında yürütülen çalışmalara halk arasında İngiliz takipçiliğinin ve taklitçiliğinin yaygınlaşması da eklenince eski-yeni çatışması kaçınılmaz oldu. Sonuçta, günlük çekişmelerle birbirine düşen Müslümanlar her türlü propoganda ve yönlendirmeye açık hale geldiler.²⁰⁴

İngiliz hükümetinin uyguladığı olumsuz politikaların ağır sonuçları Müslüman ulemâyı İslâmî kimliği koruma ve dînî hayata yön verme konusunda faaliyete geçmeye sevketti. Buna bağlı olarak gelişen fikrî hareketlilik neticesinde²⁰⁵ Hint Müslümanları çeşitli görüşler ve bu görüşler çerçevesinde oluşan ekoller doğrultusunda ‘yeniden yapılanma’ sürecine girdiler.

Bu yapılanmaların eğitim-öğretim alanındaki yansımalarının sonucu olarak birkısım Müslümanlar medreselerde yürütülen geleneksel öğretime ağırlık vermeyi tercih ederken, diğer birkısmı da modern öğretim kurumlarına yönelerek üniversiteler, yüksekokullar, araştırma merkezleri açtılar.²⁰⁶

²⁰² S. A. Khan, s. 82; Arnold ve Mujeeb, s. 529; Bulgur, Fikir Akımları, s. 48; 50.

²⁰³ Erinç ve diğerleri, s. 99.

²⁰⁴ Anis Ahmad, “Educational and Cultural Cooperation: The Ethical Foundations”, **Policy Perspectives**, Cilt: 2, Sayı: 1, 2005, s. 10; Fırlalı, Hindistan, s. 23; Kulke ve Rothermund, s. 373.

²⁰⁵ Birişik, Ekoller, s. 77.

²⁰⁶ Erinç ve diğerleri, s. 95; Birişik, Hindistan’da İslâm, ss. 94-101.

Faaliyetleriyle Hint altkıtasının eğitim-öğretim hayatına ciddi katkılar sağlayan bu ekoller ‘gelenekçiler’, ‘yenilikçiler’, ‘uzlaşmacılar’ olmak üzere üç kategoride değerlendirilir ki, bu ekollerin en önemlileri şunlardır:

1.1.3.1. Gelenekçiler: Ehl-i Hadis, Deobendi, Birelvî

Yeniden yapılanmayı İslâm’ın klasik değerlerinin ışığında yapmak gerektiğe inanan Ehl-i Hadis, Deobendi ve Birelvî ekollerinin temsil ettiği gelenek yanlıları klasik din öğretimini teşvik ederken batı düşüncesine ve eğitim-öğretimine şüphe ile yaklaştılar.

Hint altkıtasına İngilizlerle gelen modern anlayışların bölgeye getiri ve götürüleri değerlendirildiğinde halkın bir kısmının batı tipi modern öğretim sistemine gösterdiği ihtiyatlı yaklaşım ve bu yaklaşım sonucunda ortaya çıkan kendi din ve kültür geleneğine sahip çıkma refleksi doğru anlaşılabilir.

Bu hassasiyetin dikkate alınması ön koşuluyla gelenek yanlısı ekollerin temel görüşleri ve bu görüşleri yaydıkları birer mekân konumundaki öğretim kurumları hakkında kısaca şunlar söylenebilir:

Ehl-i Hadis:

Seyyid Nezir Hüseyin Dihlevî (1805-1902) öncülüğünde oluşan ve görüşlerinde İbni Teymiyye’nin (1263-1328), Muhammed bin Abdulvehhab’ın (1703-1792) tesirinin açıkça görüldüğü ekol mensupları bid’at ve hurafeyle beraber tasavvufî anlayışlara karşı takındıkları sert tavır nedeniyle vehhabilere benzetilerek tepkiyle karşılandılar. Bu tepkilerden kurtulmak amacıyla kendilerini ‘Ehl-i Hadis’ olarak tanıtmaya yoluna gittiler.²⁰⁷ Bu tanıtım onlara Halk arasında nispeten saygınlık kazandırdı ve selefî olarak algılanıp kabul görmelerinde etkili oldu. Ekolün temel olarak bu çerçevede ifade edilebilecek görüşleri Ehl-i Hadis medreselerinde yetiştirilen talebeler yoluyla Hint altkıtasına yayıldı.

Ehl-i Hadis cemaatinin, Ders-i Nizâmî esas alınmakla birlikte Hadis dersleri ağırlıklı bir program yürüten meşhur yükseköğretim kurumları şunlardır:

²⁰⁷ S. H. Ali, s. 37; T. Rahman, *Inequality and Polarization*, s. 82; Erinç ve diğerleri, s. 87; Daudî, ss. 197; 251-255; Bırışık, *Ekoller*, s. 82; Bırışık, *Medrese*, ss. 333-338; Bırışık, *İslâm Araştırmaları*, s.7.

Medrese-i Kur'aniyye (1856 - Conpur)
Medrese-i İslâmiyye / Medrese-i Âliyye (1869 - Mao Nat Bacan)
Dârulhadis-i Matlaülulûm (1875 - Mirat)
Medrese-i Saidiyye (1880 - Benares)
Medrese-i Ahmediyye (1880 - Âra, Bihar)
Medrese-i Çeşme-i Rahmet (1887 - Gazipur)
Medrese-i Âlican (1892 - Delhi)
Medrese-i Muhammediyye (1893 - Lekkokey)
Misbahülhüda / Camia Rahmaniyye (1897 - Benares)
Dârululûm-u Takviyetü'l-İslâm / Medrese-i Gazneviyye (1901 - Amritsar)
Dârulhadis-i Rahmâniye (1911 - Delhi)
Medrese-i Selefiyye Gazneviyye (1919 - Amritsar)
Câmia Arabiyye Dârüsselâm (1919 - Amritsar)
Medrese-i Aliyye (1919 - Cennetiyeypur)
Darüttekmil (1925 - Muzafferpur, Bihar)²⁰⁸

Deobendi:

Veliyyullah ekolüne bağlı bir grup âlimin geleneksel din öğretimini muhafaza etmek amacıyla Deobend'de kurdukları ve Muhammed Kasım Nanotavi (1832-1880) tarafından geliştirilen küçük medrese kısa zamanda seviye kat ederek yükseköğretim düzeyinde eğitim-öğretim yapan meşhur 'Dârululûm-u Deobend' medresesine dönüştü.

Programında ağırlıklı olarak geleneksel İslâmî ilimlerin okutulduğu medrese mezunları halk arasında Deobendi şeklinde anıldılar.²⁰⁹ Böylece, medrese mensuplarının görüşleri etrafında geleneksel anlayışta yeni bir ekol ve yeni bir cemaat ortaya çıkmış oldu.

²⁰⁸ S. H. Ali, s. 37; T. Rahman, Inequality and Polarization, s. 82; Daudî, s. 197; Birişik, Hindistan'da İslâm, ss. 94-101; Birişik, Medrese, ss. 333-338; Birişik ve Rizvi, ss. 538-542; Birişik, İslâm Araştırmaları, s.9.

²⁰⁹ T. Rahman, Inequality and Polarization, s. 80; 81; Erinç ve diğerleri, s. 95; A. Ahmed, ss. 130-132; F. Rahman, İslâm, s. 283; F. Rahman, Çağdaşlık, s. 95; 96; Birişik, Ekoller, s.138; 140; Birişik, Medrese, ss. 333-338; Birişik ve Rizvi, s. 538-542; Birişik, İslâm Araştırmaları, s.10; Daudî, s. 235; 291; 292.

Eğitim-öğretim hizmetleri ve yayınları ile toplumun İslâmlaşmasına büyük katkı sağlayan Deobendi âlimleri halktan gelen talepler üzerine pekçok yerde yükseköğretim düzeyinde eğitim-öğretim yapan medreseler açtılar. Bu Deobendi medreselerinin en önemli şunlardır:

Medrese-i Mazahir’ul-Ulûm (1866 - Seharenpur)

Camia Kâsimiyye (1878 - Muradabad)

Camia İslâmiye Arabiyye (1880 - Amroha)

Camia Reşidiyye (1895 - Raypur)

Medrese-i Emîniyye (1897 - Delhi)

Dârululûm Haliliye Nizamiye (1899 - Tonk)

Camia Arabiyye Ta’limüddin (1908 - Dabhel)

Camia Hüseyiniyye (1917 - Rander)

Camia Arabiyye Ta’limü’l-İslâm (1919 - Tarapur)

Hayru’l-Medâris (1931 - Calender)²¹⁰

Birelvî:

Ahmed Rıza Han Birelvî’nin (1856-1921) liderliğinde 1904’te Birilî’de açılan ‘Medrese-i Ehl-i Sünnet ve Cemâat’ ya da ‘Dârululûm-u Manzaru’l-İslâm’ olarak bilinen geleneksel öğretim kurumu çevresinde şekillenen bir ekoldür. Eğitimsiz kitleler arasında kabul gören Birelvîler, bölgenin Hinduizm de dâhil olmak üzere çeşitli inanışlardan gelen birçok özelliğini barındırmasıyla klasik İslâmî yorumlardan ayrılır.²¹¹

İçeriği Birelvî düşüncesine göre düzenlenmiş Ders-i Nizami programı uygulanan yükseköğretim düzeyindeki önemli medreseler şunlardır:

²¹⁰ Birişik, İslâm Araştırmaları, s. 10; 12; Birişik, Ekoller, s. 138; 140; Birişik, Medrese, ss. 333-338.

²¹¹ S. H. Ali, s. 36; T. Rahman, Inequality and Polarization, s. 81; Erinç ve diğerleri, s. 96; Daudî, s. 246; Güner ve diğerleri, ss. 146-153; Birişik, İslâm Araştırmaları, s. 15; Birişik, Ekoller, s. 142; Birişik, Medrese, ss. 333-338; Birişik, Hindistan’da İslâm, ss. 94-101.

Dârululûm-u Nu'mâniyye (1887 - Lahor)
Medrese Şemsü'l-Ulûm (1899 - Bedâyun)
Medrese-i Hanefiyye (1900 - Patna)
Medrese-i Ehl-i Sünnet ve Cemâat / Dârululûm-u Manzaru'l-İslâm
(1904 - Birilî)
Camia Naimiyye (1920 - Muradabad)
Dârululûm Hizbu'l Ahnaf (1924 - Lahor)
Dârululûm Mazharu'l- İslâm (1937 - Bireli)
Camia Arabiyye İslâmiyye (1940 - Nagpur)²¹²

1.1.3.2. Yenilikçiler: Aligarh

Yeniden yapılanmayı modern batı düşüncesinin ışığında yapmak gerektiğe inanan Aligarh ekolünün temsil ettiği yenilikçi ve modernist akım, Seyyid Ahmet Han (1817-1898) öncülüğünde modern batı düşüncesi ve öğretimi üzerine yapılandı.

Ahmet Han'ın, Oxford ve Cambridge'in öğretim sisteminden yola çıkarak 1875'te Aligarh'da açtığı ve 'Medresetü'l-Ulûm' da denilen 'Mohammadan Anglo-Oriental College' çok sayıda batılı öğretim elemanının görev yaptığı, Şii, Sünni ve Hindu öğrencilerin birlikte eğitim-öğretim aldığı modern bir yükseköğretim kurumuydu.²¹³

Hint altkıtası Müslümanları bu kurumun açılmasıyla birlikte modern yükseköğretimin önemini fark ettiğinde gayri müslimlerle aralarında kapanması güç 50 yıllık negatif bir fark vardı²¹⁴. Kurum, Müslüman halka modern yükseköğretim

²¹² Daudî, s. 249; Erinç ve diğerleri, s. 78; 96; Birişik, İslâm Araştırmaları, s. 15; Birişik, Ekoller, s. 152; 153; Birişik, Hindistan'da İslâm, ss. 94-101; Birişik, Medrese, ss. 333-338.

²¹³ David Lelyveld, "Disenchantment at Aligarh: Islam and the Realm of the Secular in Late Nineteenth Century India", **Die Welt des Islams**, Cilt: 22, Sayı: 1, Bölüm: 4, 1982, ss. 85-102; Mazharuddin Siddikî, **İslam Dünyasında Modernist Düşünce**, çev. Murat Fırat ve Göksel Korkmaz, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1990, s. 244; A. Ahmed, s. 48; 49; Arnold ve Mujeeb, s. 530; Daudî, s. 297; Hatiboğlu, s. 90; Fığlalı, Hindistan, s. 22; Fığlalı, Kadiyanilik, s. 30; Birişik, Hindistan'da İslâm, ss. 94-101; Birişik ve Rizvi, ss. 538-542; Birişik, Ekoller, s. 253; 255; Birişik, İslâm Araştırmaları, s. 34; Kulke ve Rothermund, s. 373; F. Rahman, Çağdaşlık, s. 134; T. Rahman, Language and Education, s. 172.

²¹⁴ University Grand Commision, **Report on Improvement of Education and Research**, University Grand Commision Publications, Islamabad, 1975, s. 10; Talati ve diğerleri (Ed.), s. 33; Sheikh, s. 1, 2; I. H. Qureshi, s. 68; Reid, s. 2.

kurumları açma konusunda örneklik etmenin yanısıra, zeki gençlerin doğu bilimlerini (Oriental) ve batı bilimlerini (Oxidental) en iyi şekilde bilen, Hindistan'a liderlik edebilecek bireyler olarak yetişmesini hedefliyordu.²¹⁵

Ancak hazırlanan programda modern bilimler ağırlıklı olarak yer alırken İslâmî ilimlerin arka planda kalmasının kendi değerlerine yabancı ve batı hayranı nesillerin yetişmesine hizmet ettiği iddia edildi.²¹⁶ Bu yargı nedeniyle gelenek yanlılarının şüpheyile yaklaştığı bu ekolün Müslümanlara modern batı düşüncesini ve öğretim sistemini tanıtmak gibi olumlu bir misyonu oldu. Kurum ayrıca, Pakistan'ın kurulmasını sağlayan milliyetçi Müslüman hareketin merkezi olma özelliği de taşıyordu.²¹⁷

1.1.3.3. Uzlaşmacılar: Nedve

Yeniden yapılanmayı klasik İslâm anlayışı ve modern batı düşüncesi sentezi ile yapmak gerektiğe inanan, doğuya veya batıya mutlak bağlılığın ya da nefretin İslâmî olmadığını savunan, Deobend ve Aligarh arasında orta yol benimseyen bir grup ulemâ 1892'de 'Encümen-i Nedvetü'l-Ulemâ' adıyla dernek kurarak biraraya geldiler. Bu girişim, 'eskinin iyisini modernin yararlısını almak' fikri üzerine temellenen yeni bir akımın ortaya çıkışına zemin hazırladı. Derneğin ilk faaliyeti, 1898'de Luknov'da, İslâmî ilimlere vâkıf ve modern gelişmeleri takip eden âlimler yetiştirmeyi hedefleyen bir yükseköğretim kurumu olan 'Dârululûm-u Nedvetü'l Ulemâ'yı açmak oldu.²¹⁸

²¹⁵ Lelyveld, ss. 85-102; T. Rahman, Language and Education, s. 172; Sıddıkî, s. 244; A. Ahmed, s. 48; 49; Arnold ve Mujeeb, s. 530; Daudî, s. 297; Hatiboğlu, s. 90; Fırlalı, Hindistan, s. 22; Fırlalı, Kadiyanîlik, s. 30; Birişik, Hindistan'da İslâm, ss. 94-101; Birişik ve Rizvi, ss. 538-542; Birişik, Ekoller, s. 253; 255; Birişik, İslâm Araştırmaları, s. 34; Kulke ve Rothermund, s. 373; F. Rahman, Çağdaşlık, s. 134.

²¹⁶ Lelyveld, ss. 85-102; T. Rahman, Language and Education, s. 172; Sıddıkî, s. 244; A. Ahmed, s. 48; 49; Arnold ve Mujeeb, s. 530; Daudî, s. 297; Hatiboğlu, s. 90; Fırlalı, Hindistan, s. 22; Fırlalı, Kadiyanîlik, s. 30; Birişik, Hindistan'da İslâm, ss. 94-101; Birişik ve Rizvi, ss. 538-542; Birişik, Ekoller, s. 253; 255; Birişik, İslâm Araştırmaları, s. 34; Kulke ve Rothermund, s. 373; F. Rahman, Çağdaşlık, s. 134.

²¹⁷ Lelyveld, s. 97; 100; F. Rahman, Çağdaşlık, s. 114; 132; 134; Birişik ve Rizvi, ss. 538-542.

²¹⁸ Muhammad Qasim Zaman, "Religious Education and the Rhetoric of Reform: The Madrasa in British India and Pakistan", **Comparative Studies in Society and History**, Cilt: 41, Sayı: 2, 1999, ss. 294-323; K. Rahman ve Bukhari, Religious Education, s. 64; S. H. Ali, s. 23; Daudî, s. 302; F. Rahman, Çağdaşlık, s. 138; Sıddıkî, ss. 60; 249-251; 252; Arnold ve Mujeeb, s. 533;

Bu faaliyeti, Hint altkıtasının birçok yerinde Nedve'ye bağlı olarak kurulan, geleneksel ve modern anlayışların bir çeşit karması olan ve geleneksel medrese programına modern derslerinde de eklenmesiyle hazırlanmış Nedve programını uygulayan, mezunlarına Nedevî ya da Nedvî denilen diğer medreselerin açılması izledi. Bunlardan, 1908'de Azamgarh'a bağlı Saray-ı Mir'de Şibli Numani tarafından 'Medrese-i Islâhî'l-Müslimîn' adıyla kurulan, daha sonra 'Medreset'ül- Islah' olarak isimlendirilen medrese siyasete bulaşmaksızın seviyeli bir eğitim-öğretim hizmeti yürüttü.

Bu medresenin yanısıra 1925'te Bahavalpur'da kurulan 'Camia Abbasiye', 1927'de Mongir-Bihar'da kurulan 'Camia Rahmaniye' ve 1948'de Bopal'da kurulan 'Dârululûm Tâcül Mesâcid' geleneksel ve modern karması olan Nedve programına göre öğretim yapan medreselerin önde gelenleri arasına girdi. 1874'te Haydarabad'da kurulmuş olan 'Camia Nizamiye' de sonraları Nedve programını benimseyen ve yükseköğretimin çeşitli düzeylerinde eğitim-öğretim yapan bir medreseye dönüştü. Bu kurumlarda Muhammed Hamidullah (1908-2002), Ebu'l Hasan Ali (1914-1999) gibi pekçok seçkin ilim adamı yetişti.²¹⁹

Başlangıçta, oldukça başarılı bir süreç yaşayan Nedve ekolü, Aligarh'ın ana felsefesine getirdiği köklü eleştirilerin ardından zamanla geleneksel anlayışa yönelerek Deobend'den ayrıştırılamayacak bir konuma geldi.²²⁰

1.1.3.4. Bağımsızlar

Bu dönemin fikrî çalkantılarının ortaya çıkardığı akımların dışında kalmayı ve öğretimlerini bağımsız olarak sürdürmeyi tercih eden medreseler de yok değildi. Kayda değer öneme sahip olan bu medreselerden bazılarını zikretmek gerekirse şunlar sıralanabilir:

Birişik, Hindistan'da İslâm, ss. 94-101; Birişik, Medrese, ss. 333-338; Birişik, İslâm Araştırmaları, s. 16; Birişik ve Rizvi, ss. 538-542.

²¹⁹ K. Rahman ve Bukhari, Religious Education, s. 64; S. H. Ali, s. 23; Sıddıkî, ss. 249-251; 252; Daudî, s. 302; Erinç ve diğerleri, s. 96; 97; Arnold ve Mujeeb, s. 533; F. Rahman, Çağdaşlık, s. 114; 139; Birişik, Hindistan'da İslâm, ss. 94-101; Birişik, Medrese, ss. 333-338; Birişik, İslâm Araştırmaları, s.16; 17; Birişik, Ekoller, s. 79.

²²⁰ A. Ahmed, s. 139.

Medrese-i İslâmiye Şemsü'l Hüda:

Patna-Bihar'da 1912'de kurulan medresenin düzenli yapılanması ve ders programı pek çok medreseye örnek oldu. Yükseköğretimin her seviyesinde eğitim-öğretim hizmeti sunan bu medresenin programı sonraları diğer bazı medreselerde de uygulandı.²²¹

Câmiatü'l-Osmâniyye (Osmaniye Üniversitesi):

Haydarabad Dekken'de, Dekken nizamı Osman Ali Han'a ithafen 1853'de kurulan Dârululûm'un ve 1887'de kurulan Nizam College'ın 1917'de bir araya getirilerek yeniden yapılandırılmasıyla açıldı.

Hint altkıtasında İslâmî ilimlerin gelişmesine ve toplumun bu alanda bilinçlenmesine büyük katkısı olan bu üniversitenin en önemli ve ayırıcı özelliği Fıkıh, Fıkıh Usûlü, Hadis, Tefsir, Kelâm gibi geleneksel İslâmî ilimlerle birlikte Modern Hukuk, Tıp gibi müspet ilimlere de yer vermesi ve öğretim dilinin Urduca olmasıydı.

Ancak modern bilim kitaplarının bir çoğu İngilizce olduğu ve öğrencilerin dil düzeyi bunlardan yararlanacak seviyede olmadığı için Osmaniye Üniversitesi zamanla beklentilere cevap veremedi ve İngilizce öğretim yapan üniversitelerle aynı nitelikte öğrenci yetiştiremedi. Bu yüzden sonraları Müslüman öğrenciler dahi Aligarh'ı bu kuruma tercih ettiler.

Nitekim, bulunduğu bölgenin 1947'de Hindistan'a bağlanmasından sonra üniversitenin öğretim dili İngilizce olarak değiştirildi. Bu değişim sürecinde, üniversitenin İlâhiyat Fakültesi'nde yapılan İslâm araştırmaları büyük ölçüde sekteye uğrasa da, yürütülen çabalar sonucu yeniden başladı.²²²

Camia Milliye İslâmiye / National Muslim University

(Milli İslâm Üniversitesi):

Hilâfet Hareketi üyelerinin 1920'de Aligarh'da kurduğu bu üniversite 1925'te Aligarh'tan Delhi'ye intikal etti. Temel kuruluş amacı, özerk ve milli nitelikli bir

²²¹ Erinç ve diğerleri, s. 95; Birişik, Medrese, ss. 333-338; Birişik ve Rizvi, ss. 538-542.

²²² F. Rahman, Çağdaşlık, s. 134; 135; Birişik, Hindistan'da İslâm, ss. 94-101; Birişik ve Rizvi, ss. 538-542; Birişik, Ekoller, s. 79; 80; Birişik, İslâm Araştırmaları, s. 38; 39.

yükseköğretim sistemini tesis etmek ve eğitimcilerle halkın dînî ve seküler alanlarda işbirliği yapmasını sağlamaktı.

Üniversiteye bağlı Urdu Akademi’de bu hedefe yönelik olarak yapılan ilmi toplantılara ve konferanslara Türkiye’den de zaman zaman bazı düşünürler dâvet edildi. Bunlardan Hüseyin Rauf bey ‘Eski ve Yeni Türkiye’ konusunda, Behçet Vehbi bey ‘Müslümanlar’ın İlerleme ve Gerilemesi’ konusunda dörder konuşma yapmış, Halide Edip Adivar da ‘Doğu ve Batı Keşmekeşi’ konusunda sekiz konuşma yapmıştı.

Öğretim dilinin Urduca, Arapça ve Farsça seçmeli olduğu üniversitede zorunlu din öğretimi uygulaması vardı. Üniversitenin din öğretimi ile ilgili bölümleri önceleri gelenekçi bir öğretim kadrosuna sahipken zamanla Aligarh’ın modern çizgisine yaklaştı. İslâmî unsurları gittikçe zayıflayan üniversitede, otuzlu kırklı yıllarda Hint milliyetçiliği ağır bastı. Günümüzde bu durum devam etmektedir ve Camia Milliye’nin İslâmî yönü sadece isminden ibarettir.²²³

1.1.4. Modernleşme Dönemi (1947 sonrası)

Pakistan 1947’de Hindistan’dan ayrı bir devlet olarak ortaya çıktığında siyasal, ideolojik, ekonomik, demografik pekçok sorunla birlikte eğitim-öğretim alanında da birtakım kısıtlılıklarla ve problemlerle yüzleşmek zorunda kaldı.

Bu alanda yaşanan ilk handikap İngiliz yönetimi döneminde üst düzey görevlere getirilen ve ayrışmadan sonra Hindistan’a göçen Hindu yöneticilerden geriye kalan okulların birçoğunun yakılmış, ayakta kalan yapılarınsa Hindistan’dan Pakistan’a ulaşmayı başarabilen Müslüman göçmenlere barınak olarak tahsis edilmiş olmasıydı²²⁴.

Öğretim kurumu olma özelliğini koruyan tüm binalar İngiliz misyonerlerin yönetimindeki okullardan ibaretti²²⁵. Pakistan topraklarında kalan iki üniversitenin yönetimine de gayri müslimler hâkimdi ki, bunlardan birisi batı Pakistan’daki Pencap Üniversitesi (1882), diğeri de doğu Pakistan’daki Dakka Üniversitesi (1921) idi.

²²³ Erinç ve diğerleri, s. 97; F. Rahman, Çağdaşlık, s. 139; Birişik, Hindistan’da İslâm, ss. 94-101; Birişik ve Rizvi, ss. 538-542; Birişik, İslâm Araştırmaları, s. 37.

²²⁴ S. M. Khalid ve M. F. Khan, s. 308.

²²⁵ Hayes, s. 8; 37.

Bu üniversitelerin sayıca yetersizliği bir yana, görev yapan gayri müslim öğretim elemanlarının, ülkedeki diğer yetişmiş elemanlar gibi Hindistan'a göç etmesi Pakistan yükseköğretimine vurulan ciddi bir darbeydi.²²⁶ Dolayısıyla, yeni ülkenin kurucularını, sosyal ve ekonomik alanlarda çözüm bekleyen pekçok sorunun yanı sıra, hem eski yönetimden devrıldıkları üniversiteleri revize etme, hem de kalkınma ve ilerlemenin temel taşlarından biri olan yükseköğretimi geliştirme ve yaygınlaştırma gibi eğitim-öğretim alanına yönelik önemli görevler bekliyordu. Yeni ülkenin öğretim sisteminin, tüm kurumlarıyla birlikte, yeniden yapılanması ve bu yapılanmanın nüfusun artış hızını yakalaması gerekiyordu.

Kuruluşun hemen ardından Sind (1947), Peşaver (1950), Karaçi (1951) ve Doğu Pakistan'da yeni üniversiteler ve yüksekokullar açılmaya başlandı. Ancak İngiliz yönetimi döneminde bölge Müslümanları için açılan yükseköğretim kurumlarının araştırmacılıktan uzak orta düzey öğretim sistemi ve bu sistemin bürokratik yapılanma biçimi yeni kurulan üniversitelere de aynen transfer edildi.²²⁷

1958'e kadar Pakistan'da yükseköğretimle ilgili yenilikçi ve kapsamlı hiçbir çalışma yapılmadı. Üniversiteler kaderlerine terkedilmiş bir halde kendi reformlarını kendileri yapmaya ve mevcut bölümlerine yenilerini eklemeye çalıştılar.²²⁸

1958'de, yükseköğretimin ülke gelişimindeki önemi tekrar gündeme geldi ve yeni üniversiteler ile yüksekokullar açılmaya başladı. Yeni kampüsler kuruldu. Üniversitelerde araştırma projeleri hazırlanması, akademik kadrolar yetiştirilmesi, programlar geliştirilmesi, fiziksel standartların yükseltilmesi gibi konularda çalışmalar yapıldı.²²⁹

1960'lı yıllara ulaşıldığında, yükseköğretimle ilgili problemlerin geçıştirmeler ve sürüncemeler ile devam ettiği ve İslâmî ilimler alanındaki resmî girişimlerin yetersiz kaldığı bu süreçte, çoğu yeni kurulmuş olan altı üniversite vardı. Bu üniversitelerde yaklaşık onbin öğrenci düzenli olarak öğrenim görüyor, üniversitelere

²²⁶ Talati ve diğerleri (Ed.), s. 33; Sheikh, s. 1; 2; University Grand Commision, s. 10; I. H. Qureshi, s. 68; Reid, s. 2.

²²⁷ T. Rahman, Colonial Legacy, s. 669; 672; Reid, s. 2.

²²⁸ Nasir Jalil, "Pakistan's Education: The First Decade", **Education and the State: Fifty Years of Pakistan**, (Ed. Pervez Hoodbhoy), Oxford University Press, Karachi, 1998, s. 36; 40; Hayes, s. 44.

²²⁹ Ministry of Education, Achievement, ss. 34-37; Tarar, ss. 5080-5085.

bağlanan ikiyüz civarında enstitü ve yüksekokuldan da yaklaşık yüzbin öğrenci yararlanıyordu.

Bu yıllarda, ortaöğretimi bitiren öğrencilerin sadece % 10'luk bir kesimi mezuniyet sınavında başarılı olabiliyordu. Başarılı öğrencilerin ise ancak yarısı iki yıllık bir yüksekokula girebiliyor ve yüksekokul mezunlarının da ancak %1'lik bir kesimi iki yıllık lisans tamamlama programını başarıyla bitirebiliyordu.²³⁰

Kız öğrenciler için durum daha dramatikti. Karma eğitime tepki nedeniyle kızların orta ve yükseköğretiminin desteklenmediği ülkede ortaöğretimi tamamlayabilen ve mezuniyet sınavını geçmeyi başarabilen az sayıdaki kız öğrencilerin sadece % 10'u yüksekokula devam edebiliyordu.²³¹

Özellikle yükseköğretim sonrası girmek zorunda oldukları mezuniyet sınavı öğrenciler için tam bir kâbus gibiydi. Bölgedeki eski İngiliz üniversitelerini taklitten öteye geçemeyen iki yıllık akademik programları tamamlayan öğrenciler gördükleri tüm dersleri içeren, anlama ve yorumlamadan çok hafızayı test eden ve kendileri için ölüm kalım meselesine dönüşen essey tipi zorlu bir sınavı geçmek zorundaydılar. Tarihi önceden ilan edilmeksizin yılda bir kez yapılan ve tekrarı olmayan bu sınavlara hazırlanmak için herhangi bir kaynak bulamadıkları gibi, ülkenin coğrafi konumuna bağlı olarak meydana gelen doğal felaketler gibi pek çok engelle yüzleşmek zorunda kalarak sınavları kaçırabiliyorlardı.²³²

Sistemin bu tür baskıları nedeniyle akademik personel ile iletişimleri bozulan öğrencilerin birçoğu yükseköğretimi yarıda bırakarak siyasetle aktif olarak ilgilenmeye başlıyor ve onları yönlendirmek isteyen politikacıların işini kolaylaştırıyorlardı. Öğrenciler için danışmanlık sisteminin bulunmayışı da yaşanan problemlerin katlanarak büyümesine neden oluyordu.²³³

²³⁰ Robert J. Kibbee, "Higher Education in Pakistan: Problems that Beset the Student Community", **The Journal of Higher Education**, Cilt: 33, Sayı: 4, 1962, s. 180; 185.

²³¹ Bu oran zaman geçtikçe nispeten artsa da, 1981 yılı itibarıyla Pakistan nüfusunun %47'sini kadınlar oluştururken, üniversite öğrencilerinin sadece %27'sini kız öğrenciler oluşturuyordu. Bunda, ailevi ve ekonomik nedenlerden ziyade, kızların okullaşması konusunu ihmal eden eğitim politikaları ve karma eğitime dahil olmak istemeyen kız öğrencilere sağlanan ayrı kampüs, yurt gibi imkânların aynı beklentideki erkek öğrencilere sağlanan imkânlarla oranla son derece kısıtlı oluşu gibi etkenler önemli rol oynadı. Öyle ki, bu dönemde 100 erkek yüksekokuluna karşılık sadece 8 kız yüksekokulu vardı. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Anis Ahmad ve Muslim Sajjad, **Muslim Women and Higher Education**, Institute of Policy Studies Publications, Islamabad, 1982, s. 58; 61; Kibbee, s. 180; 185.

²³² Kibbee, ss. 181-184.

²³³ Kibbee, ss. 181-184.

Öte yandan, Pakistan'ın kuruluşu esnasında öğretim üyelerinin iki ülke arasında yer değiştirmesinin yükseköğretim üzerindeki olumsuz etkileri devam ediyordu. Mevcut elemanlar dahi ihtiyacı karşılamada yeterli olmazken, yeni açılan üniversitelerde ve yüksekokullarda istihdam edilecek yetkin ve deneyimli öğretim elemanı bulma konusunda sıkıntılar yaşanıyordu.

Üniversiteler bu alandaki açığı kapatabilmek için genellikle yeni mezun, deneyimsiz ve lisansüstü öğrenim görmemiş elemanlar almak zorunda kaldılar. Dahası, ders verecek eleman bulunamadığı durumlarda öğretim elemanı ihtiyacı farklı branşlardan giderilmeye çalışıldı ve bu durum derslerden verim alınamamasına neden oldu.²³⁴

Bu sorunlarla mücadele ile geçen onlarca yılda Pakistan yükseköğretimi büyük mesafe kat etti. Üniversite ve yüksekokullar dünya standartlarını yakalayamamış olsa da, yükseköğretim 1980'li yılların başından itibaren hızlı bir değişim gösterdi.

Bu tarihten itibaren kurumsal reformlar yapılması, yeni üniversiteler açılması, mevcut üniversite ödeneklerinin artırılması, alt yapı sorunlarının çözülmesi, programların güncellenmesi, eğitim-öğretim kalitesinin ve burs imkânlarının artırılması, öğrenci ve öğretim üyesi değişim programlarının yürürlüğe girmesi gibi pek çok konuda önemli gelişmeler kaydedildi.²³⁵

Bu gelişmeler yıllarca ihmal edilen yüksek din öğretimi alanına da yansdı. Üçüncü bölümde vereceğimiz detaylı örnekte olduğu gibi, Pakistan üniversitelerinde İslâm araştırmalarına yönelik pek çok fakülte ya da bölüm açıldı ve bu bölümlerde binlerce öğrenci modern yüksek din öğretimi olarak İslâmî ilimlere katkı sağladı.

1.2. YÜKSEK DİN ÖĞRETİMİ KURUMLARININ HUKUKİ TEMELLERİ

Pakistan, 14 Ağustos 1947'de İslâm ideolojisi üzerine kurulan bir devlettir. Ancak Pakistan'ın ilk yönetim kademesini oluşturan 136 bürokratin 50'si İngiliz,

²³⁴ Sarwar, ss. 1-12; Haider, ss. 1-12; Kibbee, ss. 181-184.

²³⁵ Isani ve Virk, s. 159.

kalanı Pakistan'lıdır. Pakistan'lıların da biri Hristiyan, pekçoğu İsmailî ya da Kâdiyânî ve tamamı seküler anlayıştadır.²³⁶

Bu bürokratların İslâm ideolojisini ön plana çıkarmalarının temel nedeni, güçlü yönetimlerin bölgeden çekilişinin ardından, yüzlerce dili ve etnik unsuru barındıran ve İslâm ortak paydasında bir araya gelen Pakistan halkının küçük parçalara bölünmesini ya da hükümetle çatışmasını engellemektir.²³⁷

İslâm ideolojisine dayandırılan bu siyasî ayrımın aksine, yönetim ve öğretim sisteminin bağımsızlık öncesi yapının devamı niteliğinde olması²³⁸ İslâmî grupları rahatsız etmiş, özellikle Deobendiler Pakistan anayasasının İslâmî esaslara göre hazırlanması için yoğun çaba göstermiş, ancak ilk hükümetlerce baskıya maruz bırakılarak safdışı edilmişlerdir²³⁹. Cemaatlerin maruz kaldığı baskı ve yıldırma politikası ulemâyı siyasete girmeye zorlamış ve İslâmî grupların herbiri kendi siyasi partilerini kurmuşlardır²⁴⁰.

İslâmî gruplarla lâik ve seküler kimliğe sahip bürokratlar arasındaki hâkimiyet mücadelesinin sahnelendiği siyasi arenadaki karmaşa askerî kesimin ya da dış güçlerin de dahil olmasıyla günümüze değin sürmüştür. Farklı anlayışlara özgürlük tanımayan her yönetim değişikliği ülke kalkınmasını ve gelişmesini sekteye uğrattığı kadar hukuk ve eğitim-öğretim alanlarında da dalgalanmalara yol açmıştır.

Burada yüksek din öğretimi kurumlarının hukuki temelleri incelenirken, öncelikle kanun, kararname ve yönetmelikleri kapsayan yasal dayanaklar, daha sonra da bildiri, rapor, politika, plan, program ve reform gibi siyasal dayanaklar ele alınacak, böylece Pakistan'ın yasal ve siyasal tarihinde yüksek din öğretimi kurumlarını doğrudan ya da dolaylı olarak etkileyen dalgalanmalar gözler önüne serilecektir.

²³⁶ G. N. Saqib, s. 179.

²³⁷ A. Khan, s. 181.

²³⁸ Warren L. Mellor, "A Management Ideology for Education in Pakistan", **Priorities in Educational Development in Pakistan: Report of An International Seminar held at Allama Iqbal Open University, Islamabad, 7-9 September 1983**, (Ed. Warren L. Mellor, M. Athar Khan), Centre for International Education and Development, University of Alberta Press, 1985, Edmonton, s. 16.

²³⁹ Güner ve diğerleri, s. 150.

²⁴⁰ Nayyar, s. 239.

1.2.1. Yasal Dayanaklar

Pakistan'ın İslâm ideolojisi üzerine kurulu olduğu gerçeği, birinci meclis tarafından 1949'da ilan edilen Hedefler Kararnamesi'nde (Objectives Resolution) ve hazırlanan anayasalarda vurgulanmış,²⁴¹ yüksek din öğretimi kurumlarını ilgilendiren tüm kanun, kararname ve yönetmeliklere de dayanak noktası olmuştur.

Yüksek din öğretimi kurumlarının hukuki temellerinden biri olan yasal dayanakları incelediğimiz bu kısımda, bahsi geçen kanun, kararname ve yönetmeliklere değinilecektir.

1.2.1.1. Kanunlar

Pakistan'da 1956, 1962 ve 1973 yıllarında olmak üzere üç ayrı anayasa yürürlüğe girmiş, bu anayasalar yapılan askerî müdahalelerle defalarca yürürlükten kaldırılmış ve bunların yerine geçici askeri yasalar uygulanmıştır. Son olarak Ziya'ül Hak döneminde ülkeyi tüm kurumlarıyla İslâmîleştirme kapsamında Şeriat Kanunu üst hukuk kaynağı olarak deklere edilmiştir. Bu anayasalarda yer alan ve yüksek din öğretiminin meşrûiyetine temel teşkil eden kanunlara sırasıyla değinilecektir.

1.2.1.1.1. 1956 Anayasası

Pakistan'ın, seküler kimlikli bürokratlardan oluşan Kurucu Meclis'inin pekçok tartışma arasında 7 Eylül 1950'de hazırlayıp genel kurula arz ettiği, Hedefler Kararnamesi ile çelişkili, İslâm ideolojisinden uzak, dînî ve milli değerlerden yoksun olduğu iddia edilen ilk anayasa taslağı tepkiler üzerine geri çekildi.²⁴²

Pakistan'ın 1956'da kabul edilerek yürürlüğe giren ilk anayasasında, yönetim biçimi 'İslâmî sosyal adalet ilkelerine bağlı bir demokrasi', ülke ismi 'Pakistan İslâm

²⁴¹ A. Khan, s. 175; Liaquat Ali Khan ve Muhammad Zafrulla Khan, **Pakistan's Fundamentals of Freedom**, Government of Pakistan Press, Karachi, s. 1; 2; Fatima Mullick ve Mehrunnisa Yusuf, **Pakistan: Identity, Ideology & Beyond**, Quilliam Foundation Press, London, 2009, s. 12; G. N. Saqib, s. 174; Saeed, s. 80.

²⁴² S. M. Khalid ve M. F. Khan, s. 309; Güner ve diğerleri, ss. 146-153.

Cumhuriyeti' (Islamic Republic of Pakistan) olarak anıldı ve 'Hakimiyetin Allah'a ait olduğu' beyan edildi.

Bu anayasada, 1949 Hedefler Kararnamesi'nde geçen 'düşünce, inanç, ibadet özgürlüğü' gibi temel haklara atıflar yapılmasının yanısıra, 13. Maddenin ilk beş fıkrasında 'Kişinin ve çocuklarının kendi dininin ya da mezhebinin eğitim-öğretimini alması, dini cemaatlerin kendi öğretim kurumlarını tesis etmeleri' gibi konular din özgürlüğü kapsamında ele alındı.

İslâmî ilkelerin halkın beklentisine uygun olarak yer aldığı anayasada, 25. madde 'Müslümanlar'ın, hayatlarını Kur'an ve sünnete göre tanzim etmelerini, hayatı bu doğrultuda anlamlandırmalarını, Kur'an ahlâkına uygun yaşamalarını, Kur'an öğretiminin zorunlu olmasını' öngörüyordu.

Bu doğrultudaki 26. ve 27. maddeler vatandaşlar arasında ırk ve mezhep ayrımı gözetilmemesini, azınlıkların dini ve kültürel haklarının korunmasını gerektiriyor; 28. madde kumar ile tıbbî zorunluluk dışındaki uyuşturucu madde ve alkol tüketimini yasaklıyor; 29. madde ise faiz uygulamasının mümkün olduğunca hızlı biçimde ortadan kaldırılması gerektiğini vurguluyordu.

Ayrıca Anayasanın 197. maddesi 'Müslüman bir toplumun yeniden inşasına yardımcı olacak bir İslâm Araştırmaları Enstitüsü kurulması'nı,²⁴³ 198. maddesi 'Kanunların Kur'an ve sünnete uygunluğunu denetlemekle görevli bir komisyon kurulması'nı öneriyordu.²⁴⁴

Bu ilk anayasada, devletin resmi dininin İslâm olduğuna dair hiçbir madde bulunmadığı gibi, devlet başkanının Müslüman, meclis başkanının gayri müslim olması isteniyordu²⁴⁵.

Bazı küçük gruplar Pakistan'ın 'İslâmî' değil, 'Müslüman' bir ülke olarak kurulduğu tezini savunarak anayasada yer alan sınırlı ve yüzeysel İslâmî ifadelerle de karşı çıkıyor ve ülke adının 'Islamic Republic of Pakistan' değil, 'Muslim Republic of Pakistan' olması gerektiğini iddia ediyorlardı²⁴⁶.

²⁴³ Enstitünün kuruluşu geciktirildi ve bu maddenin hayata geçirilmesi ancak 1962'de mümkün oldu.

²⁴⁴ Fazlur Rahman, "Islam and the Constitutional Problem of Pakistan", *Studia Islamica*, Sayı: 32, 1970, (Constitutional Problem), s. 276; 279; L. A. Khan ve M. Z. Khan, s. 1; 2; G. N. Saqib, s. 176; 188; 195; Isani ve Virk, s. 22; A. Ahmed, s. 299; 300; Saeed, s. 80.

²⁴⁵ A. Khan, s. 178.

²⁴⁶ F. Rahman, Constitutional Problem, s. 276.

Oysa ortada bu grupları rahatsız eden herhangi bir resmi faaliyet olmadığı gibi devlet idaresi ve hukuku anayasaya göre, yani teorik olarak ‘İslâmî’ olsa da, uygulamada seküler ve laikti. Bu da açıkça gösteriyordu ki, anayasada İslâm inancına atıflar yapılmasının asıl amacı ulemâdan gelecek tepkileri önlemektir.

Buna rağmen anayasa, 7 Ekim 1958’de seküler kişiliği ve batılı anlayışa yakınlığıyla tanınan General Eyüp Han tarafından dinin siyasi beklentilere alet edildiği gerekçesiyle yürürlükten kaldırıldı ve darbe anayasasına (Martial Law) geçildi. Ülkenin önceki anayasada “Pakistan İslâm Cumhuriyeti” (Islamic Republic of Pakistan) şeklinde ifade edilen adı bu anayasada “Pakistan” biçiminde değiştirildi.²⁴⁷

23 Ekim 1961’de ‘Vakıf Malları Yasası’ yürürlükten kaldırdı. Vakıf mallarından elde edilen gelirin bir kısmının din işlerine ve din görevlilerine tahsis edileceği söylenerek vakıflar devletleştirildi. Bu karar, vakıf gelirleriyle ayakta kalan medreselere vurulmuş ilk büyük darbeydi.

Ancak dînî eğilimleri kontrol altına almak ve yayılmasını önlemek amacıyla gerçekleştirilen bu uygulama halk desteğiyle kurulan ve işletilen geleneksel din öğretimi kurumlarının çoğalmasını beklendiği ölçüde engelleyemedi.²⁴⁸

1.2.1.1.2. 1962 Anayasası

Eyüp Han, 1 Mart 1962 tarihli yeni anayasayı 8 Haziran 1962 tarihinde yürürlüğe koydu. İlk anayasadan pek farklı olmayan, İslâm’ın resmi din olarak deklere edilmediği ve Pakistan’ın ‘demokratik devlet’ olarak tanımlandığı bu anayasada ülkenin adı ‘Pakistan Cumhuriyeti’ olarak değiştirildi.

Herhangi bir kanunun İslâm’a aykırı olmamasının gereğini vurgulayan anayasanın 199. maddesi uyarınca tavsiye niteliğinde kararlar alması istenen “İslâm İdeolojisi Danışma Konseyi” (Advisory Council of Islamic Ideology) kuruldu.

Üç yıllığına atanan 5-12 üyeden oluşan İslâm İdeolojisi Danışma Konseyi’nin görevi ‘Teklif edilen kanun tasarılarının İslâm’a uygunluğunu denetlemek, hükümete ve yerel yönetimlere İslâm ideolojisi doğrultusunda tavsiyelerde bulunmak ve

²⁴⁷ Misra, s. 188; Güner ve diğerleri, ss. 146-153; A. Ahmed, s. 300; 301.

²⁴⁸ S. J. Malik, s. 7; Misra, s. 200; Güner ve diğerleri, ss. 146-153.

Pakistan Müslümanlar'ını İslâmî ilkelere uygun yaşantı konusunda teşvik etmek' biçiminde açıklandı.²⁴⁹

Ayrıca, anayasanın 207. maddesi gereğince 'İslâm Araştırmaları Enstitüsü' (Islamic Research Institute) kuruldu. Enstitünün görevi 'İslâma akılcı ve liberal yeni bir anlam kazandırmak; İslâmî dinamikleri modern dünyanın entelektüel ve bilimsel gelişmelerine doğru kaydırmak; İslâm'ın düşünce alanına yaptığı katkıları bilim ve kültüre aktarmak; İslâm tarihi, felsefesi ve hukuku alanındaki araştırmaları desteklemek' şeklinde vurgulandı.²⁵⁰

İzlediği politika öncekilerden farklı olmayan Eyüp Han'ın yönlendirmeleri sonucu her iki kurum üyeleri de modernist ve seküler kimlikli şahıslar arasından seçildi ve ulemâdan hiçbiri bu kurumlara dahil edilmedi. Muhafazakar ulemâ sürekli olarak bu kurumlarda görev alabilme mücadelesi verdi ancak başarıya ulaşamadı.

Devlet yönetimindeki tutumu laik ve demokratik olmasına rağmen sosyo-ekonomik olaylara muhafazakar bir tutumla yaklaşmayı uygun bulan Eyüp Han, hükümet faaliyetlerini istediği çizgide yürütebilmek için ulemâyı baskı altına almak ya da maddi imkânlar sağlamak gibi yöntemlerle etkisizleştirmeye çalıştı.²⁵¹

Eyüp Han'ın bu tutumları, beklenenin aksine, dînî çevrelerde giderek artan tepkilere dönüştü. Özellikle anayasadaki 'İslâmî' sıfatı düşürülerek ülke adının "Pakistan Cumhuriyeti" olarak değiştirilmesi ulemâ tarafından protesto edildi.

Eyüp Han hükümeti geri adım atarak 1962 anayasasını 24 Ekim 1963 yılında kabul edilen bir kanunla değiştirdi. Revize edilen anayasada ülkenin adı tekrar "Pakistan İslâm Cumhuriyeti" oldu.

Din ve ibadet özgürlüğü ön plana çıkarılarak 'Müslümanlar'ın İslâm'ın gereklerini bireysel ya da kollektif olarak yerine getirebileceklerinin' vurgulandığı kanunlarda "Her vatandaş kamu düzeni, ahlak ve hukuka bağlı olarak kendi dininin gereklerini yerine getirme, kendi kurumlarını oluşturma ve yönetme hakkına sahiptir" denildi.

²⁴⁹ A. Khan, s. 178; 179; G. N. Saqib, s. 176; S. J. Malik, s. 7; 8; F. Rahman, Constitutional Problem, s. 286; Güner ve diğerleri, ss. 146-153; Ardel, s. 503; A. Ahmed, s. 305; 306; F. Rahman, Çağdaşlık, s. 13.

²⁵⁰ A. Khan, s. 178; 179; G. N. Saqib, s. 176; S. J. Malik, s. 7; 8; F. Rahman, Constitutional Problem, s. 286; Güner ve diğerleri, ss. 146-153; Ardel, s. 503; A. Ahmed, s. 305; 306; F. Rahman, Çağdaşlık, s. 13.

²⁵¹ A. Khan, s. 178; 179; G. N. Saqib, s. 176; S. J. Malik, s. 7; 8; F. Rahman, Constitutional Problem, s. 286; Hatiboğlu, s. 199.

‘Müslümanlar için Kur’an öğretimi ve dini bilgiler içeren din öğretiminin zorunlu olması gerektiği’ vurgulanmakla birlikte ‘herhangi bir öğretim kurumuna devam eden bir şahsın başka bir kurumda öğrenim görmeye ya da kendi dininden başka bir dinin öğrenimini almaya zorlanamayacağı’ belirtildi.

‘Her dînî cemaat ya da topluluğun kendi özel din öğretim kurumunu tesis etme, yönetme hakkı olduğu’ ifade edildi²⁵² ve bu kurumların finansal kaynağı olan zekat, vakıf ve cami organizasyonları güvence altına alındı. Dahası, ‘herhangi bir kanunun, dînî cemaat ya da topluluk üyelerinin kendi dinlerinin eğitim-öğretim ve propogandasını yapmasını engelleyecek nitelik taşıması’ da istendi.

General Yahya Han 1962 anayasasını 24 Mart 1969’da yürürlükten kaldırdı ve tekrar askeri yasaları uygulamaya koydu. Ancak ulemânın tepkisine ve seküler partilerin protestolarına 1971’de Doğu Pakistan’ın Bangladeş adıyla ülkeden ayrılışını engelleyememesi de eklenince demokrasiye geçiş kararı aldı. Yönetimi, sosyalist kimliği ile tanınan ve 1967’de kurduğu Pakistan Halk Partisi’nin (Pakistan People's Party - PPP) İslâm, demokrasi, sosyal adalet ve refah içerikli söylemleriyle 1970 seçimlerinin galibi olan Zülfikar Ali Butto’ya devretti.²⁵³

1.2.1.1.3. 1973 Anayasası

Butto döneminde hazırlanan ve 10 Nisan 1973’te meclisten kabul alarak 14 Ağustos 1973’te yürürlüğe giren 1973 anayasasında İslâmî kesimleri yatıştırmak amacıyla dînî kavram ve hükümler yeniden vurgulandı. Ülke “Pakistan İslâm Cumhuriyeti” (Islamic Republic of Pakistan) biçiminde anıldı ve Anayasa’nın 2. maddesinde İslâm’ın Pakistan’ın resmi dini olduğu ifade edildi.

1956 Anayasası’nda yer alan ‘dînî cemaatlerin kendi öğretim kurumlarını tesis etmeleri’ konusundaki serbesti, 1973 Anayasası’nın 20. maddesinde tekrarlandı. 1962 Anayasası’nda geçen ‘herhangi bir öğretim kurumuna devam eden bir şahsın başka bir kurumda öğrenim görmeye ya da kendi dininden başka bir dinin öğrenimini

²⁵² A. Khan, s. 179; G. N. Saqib, s. 176; S. J. Malik, s. 8; Misra, s. 188; F. Rahman, Constitutional Problem, s. 286; Isani ve Virk, s. 23; A. Ahmed, s. 307; 308.

²⁵³ Akhtar Khanam, **The Role of Islam in the Governance of Pakistan**, Ph.D. Thesis, University of Karachi Political Science, 1973, s. 107; Tanveer Khalid, **Islamization in Pakistan: A Political and Constitutional Study From 1947-1988**, Ph.D. Thesis, University of Karachi Political Science, Karachi, 2004, s. 181; Salim, s. 136; 138; 152; Misra, s. 188.

almaya zorlanamayacağı' şeklindeki madde dînî uygulamaları da kapsayacak biçimde geliştirilerek 1973 Anayasası'nın 22. maddesinde tekrarlandı.

31. maddede 'Kur'an ve sünnet temel başvuru kaynağı ve hayat rehberi' olarak gösterildi. 227. maddede 'kanunların İslâm'ın emir ve yasaklarına uygun olması gerektiği' vurgulanarak bunun nasıl yapılacağı açıklandı.

228. maddede "İslâm İdeolojisi Danışma Konseyi" (Advisory Council of Islamic Ideology) "İslâm Konseyi" (Islamic Council) biçimine dönüştürüldü. Konseyde sekiz seküler görevli ve beş ulemâ bulunması kararlaştırıldı.²⁵⁴

Öte yandan, 1973 Anayasası'nın 37. maddesinde eğitim-öğretimin her kademesine yönelik yaptırımlar sıralanmakla birlikte yükseköğretim konusu da ele alındı ve 'profesyonel yükseköğretimin her birey için elde edilebilir olması' temel hedef olarak vurgulandı.²⁵⁵

Ancak çelişkili kararlar ve politikalar nedeniyle, Butto döneminde üniversiteler kaliteli yükseköğretim sunma, bilgi üretme ve aktarma gibi ülkenin gelişmesinde kendilerine düşen sorumlulukları gereğince yerine getiremediler. Yükseköğretimdeki çalışmalar genellikle tarım, edebiyat ve sanat alanlarıyla sınırlı kaldı. İslâm araştırmaları alanındaki çalışmalar ise dikkate alınamayacak derecede azdı.²⁵⁶

1973 anayasası İslâmî sembollere önceki anayasalara kıyasla daha fazla yer verse ve İslâm'ı ülkenin resmi dini olarak deklere etse de sosyalizm esintisi pekçok maddesinde açıkça görülüyordu. Örneğin, refahı korumak için üretimin ve paylaşımın gerekliliği, işçi sömürsüne son verilmesi, geçmişe yönelik suçların ve suçluların affı, tutuklu hakları, düşüncüyü açıklama ve eylem yapma özgürlüğü, özel mülkiyetlerin ücretsiz olarak kamu yararına açılabilmesi, meclis kararıyla kişisel mülkiyetlere el konabilmesi ya da istenen kişilere devredilebilmesi gibi konular anayasada geniş yer alıyordu.²⁵⁷

²⁵⁴ Federal Law House, s. 20; 32; 37; 162; 163; S. H. Ali, s. 29; 30; S. J. Malik, s. 8; Isani ve Virk, s. 24; 25; Hayes, s. 101; Misra, s. 188; Güner ve diğerleri, ss. 146-153; Bırışık ve Rizvi, ss. 538-542; Saeed, s. 80; 81.

²⁵⁵ Federal Law House, s. 38; Isani ve Virk, s. 24.

²⁵⁶ M. Sıddıq Kalim, **Pakistan: An Educational Spectrum**, Arslan Publications, Lahore, 1978, s. 152.

²⁵⁷ Federal Law House, ss. 20-163; A. Khan, s. 179.

Butto hükümeti, durumun farkında olan ve tepki gösteren ulemâyı yatıştırılmaya yönelik bazı tedbirler aldı. Bu bağlamda, anayasanın 105. ve 260. maddelerine 1974'te eklenen 'Hz. Muhammed'i son peygamber olarak kabul etmeyenlerin Müslüman kabul edilemeyeceği' şeklindeki ifade dayanak yapılarak Ahmedîler İslâm dışı topluluk ilan edildi.²⁵⁸

Aynı yıl, Kur'an'ı çeşitli dillere çevirmek, İslâmî kaynakları ücretsiz dağıtmak, vaizler yetiştirip ihtiyaç duyulan yerlere göndermek, konferanslar düzenlemek, İslâmî alanlardaki başarılı çalışmaları ödüllendirmek gibi faaliyetleri yürütmek üzere 'Diyaret İşleri Bakanlığı' (Ministry of Religious Affairs) kuruldu.

Kuruluş amacı "Pakistan Müslümanlar'ının Kur'an ve sünnete uygun yaşamalarını sağlamak" şeklinde ifade edilen bakanlık üç bölüme ayrıldı: 'Hac' bölümü, hac organizasyonları, 'Tebliğ' bölümü, İslâm'ın propogandası, 'İslâmizasyon' bölümü, Kur'an'ın basımı ve halkın İslâmîleşmesi gibi konularla ilgilenmek üzere görevlendirildi.²⁵⁹

Butto'nun uygulamaya yansımayan, manevra ve ulemâyı pasifleştirme stratejileri olarak kabul edilen bu çalışmaları sonuçsuz kaldı. Gerçek bir değişim isteyen dînî gruplar 1977'de dokuz partinin ittifakıyla kurdukları 'Pakistan Milli Birlik' (Pakistan National Alliance - PNA) partisinin çatısı altında 'Nizâm-ı Mustafa' sloganıyla biraraya geldiler. Ancak yapılan seçimlerden Butto'nun galip çıkması ve oylarının %62'si geçersiz sayılan PNA'nın şaibeli seçim sonuçlarını reddetmesiyle her iki kesim arasında askerî desteğe yönelik çetin bir mücadele başladı.²⁶⁰

Butto'nun İslâm'a aykırı yaşantısını, ülkeyi sosyalizme sürüklemesini ve yaşanan siyasi çekişmeleri gerekçe gösteren General Ziya'ül Hak 1977'de askeri darbe yaptı ve 1973 Anayasası'nı askıya aldı²⁶¹.

²⁵⁸ S. J. Malik, s. 8; A. Khan, s. 179; Hayes, s. 54; S. H. Ali, s. 29; 30; Misra, s. 188.

²⁵⁹ A. Khan, s. 179; Salim, s. 130; Saeed, ss. 80-82; Güner ve diğerleri, ss. 146-153.

²⁶⁰ S. J. Malik, s. 8; A. Khan, s. 180; Misra, s. 188.

²⁶¹ Salim, s. 131; Güner ve diğerleri, ss. 146-153.

1.2.1.1.4. Şeriat Kanunu

Ziya'ül Hak devlet politikaları, hukuk, ekonomi, bilim ve kültür başta olmak üzere ülkede tüm kurumlarıyla yönetimin ve toplumun sistematik olarak İslâmîleşmesi sürecini başlattı.

İslâmîleşme konusunda tavsiyesi alınmak üzere, daha önce kurulan İslâm İdeolojisi Konseyi'nin (Islamic Ideology Council) beş ulemâya karşılık sekiz seküler şeklinde düzenlenen üye sayısı sekiz ulemâya karşılık altı seküler olacak şekilde yeniden organize edildi. İlk ve en önemli adım buydu. Çünkü İslâmîleşme, bu konseyin 1978'de hazırlayıp sunduğu 'İslâmî Toplumun Kuruluşu' (Establishment of an Islamic Society) adlı program doğrultusunda yapıldı.²⁶²

İki bölümden oluşan İslâmîleşme planının ilk bölümünde ekonomik sistem ve hukuk sistemi, ikinci bölümünde medya-basın-yayın, din hizmetleri, devlet kurumları, askeri ve sivil servisler, eğitim-öğretim, araştırma, bilim, teknoloji gibi çeşitli alanlara yönelik yenilikler mevcuttu.²⁶³

Öncelikle ekonomik sistem ve hukuk sistemi ele alındı. Bu bağlamda faizsiz bankacılık sektörü ile zekat müessesesinin kurumsallaşması sağlandı. Zekat ve oşür müessesesi hayata geçirildi ve fakir ve muhtaçlara yardım amacıyla 1980'de Beytü'l-Mal kuruldu. Müslümanlar'ın banka hesaplarından kesilen zekat, Merkezî Zekat İdaresi ve zekat komiteleri tarafından gerekli yerlere dağıtılmaya başlandı.

Zekat fonunun %10'unun ihtiyacı olan medreselere ve medrese öğrencilerine dağıtılması hedeflendi. Bu hedefe tam olarak ulaşılmasa da, 1980-1984 sürecinde fonun %3.5'i ve 1985'de %9.4'ü medreselere dağıtıldı. Ancak özellikle Sind bölgesinde, şeriate uygun olmadığı ya da kendi zekat gelirlerini azalttığı için tepki

²⁶² Masooda Bano, "Beyond Politics: The Reality of a Deobandi Madrasa in Pakistan", **Journal of Islamic Studies**, Cilt: 18, Sayı: 1, 2007, s. 51; Vali Nasr, "Military Rule, Islamism and Democracy in Pakistan", **The Middle East Journal**, Sayı: 58, 2004, s. 196; Aziz Talbani, "Pedagogy, Power, and Discourse: Transformation of Islamic Education", **Comparative Education Review**, Cilt: 40, Sayı: 1, 1996, ss. 66-82; S. J. Malik, s. 12; 13; 22; Nayyar, s. 240; A. Khan, s. 180; Hayes, s. 100; Misra, s. 188; 189; 207; S. H. Ali, s. 30; Salim, s. 131; Saeed, s. 80; 81; Güner ve diğerleri, ss. 146-153.

²⁶³ A. Khan, s. 180; S. J. Malik, s. 9; Nayyar, s. 240; Talbani, ss. 66-82; Hayes, s. 100; Misra, s. 188; 189; 207; Nasr, s. 196; S. H. Ali, s. 30; Salim, s. 131; Saeed, s. 80; Güner ve diğerleri, ss. 146-153.

gösteren ve fondan yardım kabul etmeyen pekçok Deobendi medresesi oldu. Fonu kabul edenler ise Birelvî ve Ehl-i Hadis medreseleriydi.²⁶⁴

Hukuk sisteminin İslâmîleşmesine yönelik olarak Anayasa Mahkemesi'ne (Supreme Court) bağlı 'Şeriat Temyiz Mahkemesi' (Sharia Supreme Court) ile beş hâkim ve üç İslâm âliminden oluşan 'Federal Şeriat Mahkemesi' (Federal Sharia Court) kuruldu. Şeriat Kanunu (Sharia Ordinance) 1988 yılında yürürlüğe girdi. Böylece İslâm hukuku Pakistan'ın üst hukuku ve hukuk kaynağı oldu.

Ancak altyapısı hazırlanmadan çıkarılan bu kanunlar tam olarak uygulanamadı ve hukuku İslâmîleştirme politikası başarıya ulaşmadı. Bunda, kanunların hazırlanma aşamasında görüşlerine başvurulmuş âlimlerin halkın eğitim-öğretim seviyesini ve ihtiyaçlarını dikkate almaması, İslâm'ın temel kaynaklarından hareket etmek yerine kişisel yorumları dayatması, laik ve seküler düşünce yapısına sahip bir kısım yöneticilerin işi yavaşlatması ve karşıt görüşlü kitlelerin protestoları etkili olmuştu.²⁶⁵

Öte yandan, İslâmlaşma faaliyetlerinden ve dînî grupların desteklenmesinden rahatsız olan ve 1981'den itibaren Pakistan Halk Partisi'nin öncülüğünde 'Demokrasiyi Yenileme Hareketi' adı altında birleşen kesimler mücadelelerine başladılar. Ziya'ül Hak'ın 1988 yılında âni ölümünün ardından hareket güç kazanırken, 'Pakistan Milli Birlik' (Pakistan National Alliance - PNA) partisi adı altında çalışmalarını yürüten dînî oluşumlar zafiyete uğradılar.

İslâmlaşma kararlarının yürürlükten kaldırıldığı kısa süreli Benazir Butto döneminden sonra Ziya'ül Hak taraftarı Navaz Şerif başbakan oldu²⁶⁶ ve Pakistan Meclisi 1991'de, Pakistan toplumunun tüm kesimleriyle tedricen İslâmî topluma dönüştürülmesini ve halkın Kur'an ve sünnete uygun yaşamasını temin amacıyla Şeriat Kanunu'nu tekrar yürürlüğe koydu.

²⁶⁴ Bano, s. 51; Nasr, s. 196; S. J. Malik, s. 12; 13; 22; Nayyar, s. 240; A. Khan, s. 180; Talbani, ss. 66-82; Hayes, s. 100; Misra, s. 188; 189; 207; S. H. Ali, s. 30; Salim, s. 131; Saeed, s. 80; 81; Güner ve diğerleri, ss. 146-153.

²⁶⁵ A. Khan, s. 180; S. J. Malik, s. 9; Nayyar, s. 240; Talbani, ss. 66-82; Hayes, s. 100; Misra, s. 188; 189; 207; Nasr, s. 196; S. H. Ali, s. 30; Salim, s. 131; Saeed, s. 80; Güner ve diğerleri, ss. 146-153.

²⁶⁶ İslâmî partiler 1988, 1990, 1993, 1997, 2008 seçimlerinde iktidar olacak derecede önemli bir varlık gösteremediler. Çünkü Pakistan'ın politik arenasında dînî kimliği kullananlar sadece onlar değildi. Pakistan'ın kuruluş yıllarından itibaren tüm politik liderler ve generaller söylemlerinde din adamlarından daha ziyade İslâm vurgusu yaptılar. Bu vurgu iktidara gelişi kolaylaştırdı ama politikayı şekillendiren kalıcı ve güçlü bir etki oluşturmadi. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Misra, s. 189; Salim, s. 143.

Bu kanun çerçevesinde kurulan iki komisyon, hukuku, ekonomiyi ve eğitim-öğretimi Ziya'ül Hak'ın bıraktığı yerden İslâmîleştirmeye yönelik teklifler hazırlamakla görevlendirildi. Bu teklifler doğrultusunda Kur'an ve sünnete uygun kanunlar çıkarılarak İslâmî prensiplere uygun bir hukuk sistemi oluşturulmaya çalışıldı ki, bunlar daha ziyade ceza hukuku alanındaydı. Daha alt düzeyde adaletin tesisi için de Kadı Mahkemeleri kuruldu.²⁶⁷

Günümüzde Pakistan'da, uygulamaya pek yansımaya da resmi açıdan bakıldığında, üst hukuk kaynağı olarak tasarlanan bir Şeriat Kanunu hâlen vardır. Anayasa olarak da, 1973 Anayasası ve bu anayasaya çerçevesindeki eğitim-öğretimle ilgili kanunlar, kararnameler ve yönetmelikler hâlen yürürlükte.

1.2.1.2. Kararnameler

Pakistan'ın ilk anayasasını hazırlama çalışmalarını yürütmek üzere Temmuz 1947'de oluşturulan Kurucu Meclis, anayasanın temellendirileceği prensipleri içeren Hedefler Kararnamesi'ni Mart 1949 tarihinde açıkladı. Besmeleyle başlayan kararnamenin ilk maddelerinde şu ifadeler yer alıyordu:

Evrenin sahibi Allah'tır. O'nun Pakistan ülkesine sağladığı otorite onun çizdiği sınırlar doğrultusunda kullanılacak mukaddes bir emanettir. Ülkenin bu güç ve otoritesi halkın seçtiği şahıslar tarafından şu doğrultuda kullanılacaktır:

İslâm'ın özgürlük, eşitlik, hoşgörü, sosyal adalet gibi anlayışları gözetilecektir.

Müslümanlar bireysel ya da topluca, hayatlarını Kur'an ve sünnetin gerekleri ve öğretileri doğrultusunda düzenleyebileceklerdir.

Azınlıkların, dinlerini ve kültürlerini özgürce yaşamalarını garantileyen yasalar hazırlanacaktır.

*Kanun önünde fırsat eşitliği; sosyal, ekonomik ve politik adalet; düşünce, inanç, ibadet özgürlüğü gibi bazı temel haklar garanti altına alınacaktır.*²⁶⁸

²⁶⁷ Mansoor, Language Planning, s. 62; Institute of Policy Studies, Report, s. 4; 17; 18; Güner ve diğerleri, ss. 146-153.

²⁶⁸ T. Khalid, s. 113; 114; L. A. Khan ve M. Z. Khan, s. 1; 2; A. Khan, s. 177; Isani ve Virk, s. 22; S. M. Khalid ve M. F. Khan, s. 309; Talbani, ss. 66-82; Güner ve diğerleri, ss. 146-153.

Şer'i anayasa isteyen Pakistan İslâm ulemâsını yatıştırmak üzere kurucu meclisten geçirilen bu ifadeler ilerleyen yıllarda hazırlanan anayasalara temel teşkil etse de farklı hükümetlerce farklı biçimlerde yorumlanarak değerlendirildi.

1.2.1.3. Yönetmelikler

Pakistan yükseköğretimini ilgilendiren ilk önemli yönetmelik, modern yükseköğretim kurumlarındaki sorunları çözmek ve bu kurumlarda yapılan eğitim-öğretimin kalitesini arttırmak niyetiyle 1961'de Eyüp Han hükümeti tarafından hazırlanan yükseköğretim yönetmeliğiydi. 1962'de yürürlüğe giren bu yönetmek, beklenenin aksine, akademisyenler ve üniversite öğrencilerince protesto edildi.

Tepkiler, iki yıllık yüksekokulların 3-4 yıla çıkarılması ve yükseköğretim dilinin İngilizce olması üzerine yoğunlaşıyordu. Çünkü o yıllarda İngilizce öğretim yapan okullar sadece elitlere hitap eden misyoner okullarıydı ve yükseköğretimin kapıları dil avantajından dolayı daha ziyade bu okullardan mezun olanlara açılıyordu.

Olumsuzlukların temelden çözümüne odaklı olarak hükümete yapılan genel öneri, 'devlet adamlarının üniversite yönetiminden el çekmesi ve üniversitelerin özerk kurumlara dönüştürülmesi, üniversite yönetiminde görev alacakların devlet tarafından değil senato ve eğitimciler tarafından seçilmesi' biçimindeydi.²⁶⁹

Bu öneri, hükümet tarafından dikkate alınmadı. Giderek artan tepkiler 1968'de Eyüp Han'ın otokratik rejimine yönelik öğrenci hareketlerine dönüştü²⁷⁰. 1969'da Yahya Han'ın yönetimi devralmasıyla birlikte yükseköğretim yönetmeliğinin tepki çeken maddeleri bir süreliğine de olsa rafa kaldırıldı.

Yükseköğretimi ilgilendiren diğer önemli yönetmelikler ise, geleneksel yükseköğretim kurumlarını konu edinen ve Pervez Müşerref hükümeti tarafından çıkarılan yönetmeliklerdi.

Medrese reformuna odaklanan Pervez Müşerref hükümeti, daha önceki hükümetler döneminde ortaya atılan, ancak yönetim değişikliği sonucu askıya alınan 'model medreseler' kurulması önerisini ve hazırlanan 'model program'ı yeniden gündeme aldı ve bunu gerçekleştirmek amacıyla bazı yönetmelikler çıkardı.

²⁶⁹ A. H. Khan, ss. 647-667; T. Rahman, *Inequality and Polarization*, s. 14; 15.

²⁷⁰ T. Rahman, *Inequality and Polarization*, s. 16; A. B. Malik, s. 43; Hayes, s. 49.

2001 yılında çıkarılan ilk yönetmelik medreselerin seküler derslere yer vermesi ve model olarak Karaçi, İslamabad ve Sukkur’da programında İngilizce, matematik, bilgisayar, fen bilimleri, sosyal bilimler, ekonomi, hukuk alanlarına yönelik seküler dersler bulunan üç medrese kurulmasına, ikinci yönetmelik ise yabancıların medreseye girişini kontrol etmeye yönelikti.

Öte yandan, 2002 yılında aynı hükümet tarafından çıkarılan ‘medrese kayıt ve düzenleme yönetmeliği’ ile eski medreseler kurullara kayıtlı olmaya zorlandı, yeni medreselerin kayıtsız açılmayacağı vurgulandı ve medreselere finansal kaynaklar konusunda şeffaflık önerildi.²⁷¹

Ancak tepkilere rağmen uygulanmasında ısrar edilen yönetmelikler, eski medreselerin büyük bir kısmı tarafından ciddiye alınmasa da uzun vâdede medreselerin artış hızını yavaşlattı.²⁷²

1.2.2. Siyasal Dayanaklar

Pakistan’ın kuruluşundan günümüze değin, hemen her hükümet değişikliğinde eğitim-öğretime yönelik yeni faaliyetler yürütülmüş, yeni politikalar belirlenmiş ve planlamalar yapılmıştır.

Bu kısımda, yüksek din öğretiminin siyasal dayanakları olarak değerlendirdiğimiz tüm bu faaliyetler, konferans bildirileri, komisyon ve kurul raporları, eğitim politikaları ile reform çalışmaları ve bu çalışmaların uygulamaya yansımaları ele alınacaktır.

1.2.2.1. Konferans Bildirileri

Pakistan’da eğitim-öğretim alanında yapılan ilk faaliyet 27 Kasım 1947’de Karaçi’de bir Eğitim Konferansı’nın düzenlenmesi oldu. Pakistan’ın, bu ilk Eğitim

²⁷¹ K. Alan Kronstadt, “Education Reform in Pakistan”, **CRS Report for Congress, RS22009**, 2004, s. 3; 5; Salim, s. 132; 144; T. Rahman, *Inequality and Polarization*, s. 14; 94; T. Rahman, *Education System*, s. 19; K. Rahman ve Bukhari, *Pakistan*, s. 333; K. Rahman ve Bukhari, *Religious Education*, ss. 65-69; S. H. Ali, s. 29; 105; 107; 188; Fair, s. 40; 45; 82.

²⁷² Christopher M. Blanchard, “Islamic Religious Schools, Madrasas: Background”, **CRS Report for Congress, RS21654**, 2007, s. 5; K. Rahman ve Bukhari, *Pakistan*, ss. 333-335; S. H. Ali, s. 48; Fair, ss. 82-84; Güner ve diğerleri, s. 151.

Konferansı'nda belirlenen eğitim felsefesi, 'geleneksel İslâmî eğitim-öğretim ile modern bilimlerin kaynaştırılması' üzerine temelleniyordu²⁷³.

Yükseköğretimin ulaşılabilirliğinin ve bilimsel araştırmaların arttırılmasının ülkenin yapılanmasındaki önemine değinilen²⁷⁴ konferans'ta din öğretimiyle ilgili olarak özetle şunlar önerildi: 'Pakistan'ın öğretim sistemi İslâm ideolojisine, evrensel kardeşliğe, hoşgörüye ve adalete dayanmalıdır. Din öğretimi Müslüman öğrenciler için zorunlu olmalıdır. Azınlık din mensupları da Müslümanlar'ın sahip olduğu imkanlara sahip olmalıdır.'²⁷⁵

1951'de düzenlenen ikinci Eğitim Konferansı'nda 'İslâm ideolojisi temelli bir ülke kurmanın İslâmî araştırmaların sonuçlarına dayalı bir öğretim sistemi tesis etmeyi ve İslâm ideolojisine dayalı eğitim-öğretim projeleri geliştirmeyi zorunlu kıldığı; eğitim-öğretim, ekonomi, siyaset, sosyal hayat ve diğer alanlardaki problemlere çözüm üretecek bir İslâm Araştırmaları Merkezi kurulması gerektiği' gibi konular tartışıldı.²⁷⁶

1947 ve 1951'deki bu çalışmalarda vurgulanan en önemli konu İslâmî alanlarda yükseköğretim düzeyinde araştırma yapacak kurumlara duyulan ihtiyaçtı. Bu kurumlar İslâm'ın doğru uygulamalarını yeniden ortaya çıkaracak ve bu doğruların ülke sorunlarının çözümünde kullanılmasına öncülük edecekti.²⁷⁷

Ancak Pakistan'ın İngiliz öğretim sisteminde yetişmiş ilk liberal liderlerinin din öğretimi anlayışı da bu liberal görüşler doğrultusunda idi. Dolayısıyla, 1977'ye değin, eğitim-öğretimle ilgili olarak yürütülen çalışmaların hedefi, eğitim-öğretime Pakistan'ın kuruluş idealleri doğrultusunda yön vermek biçiminde sunulsa da uygulamada hiç de öyle olmadı.

Resmi eğitim-öğretim terminolojisinde 'İslâmî' sözcüğü kullanmanın ve İslâmî öğretime dair birtakım teklifler öne sürmenin dışında kayda değer olumlu hiçbir faaliyet yapılmadı. Âdeta Pakistan'ın kurulmuş olması başarısı mücadelenin sonu gibi algılandı ve eğitim-öğretime İslâmî eğilim verme girişimleri slogandan ve oyalamadan öte gidemedi.²⁷⁸

²⁷³ Isani ve Virk, ss. 12-16; A. B. Malik, s. 38; Hayes, s. 43.

²⁷⁴ A. B. Malik, ss. 39-41; Jalil, s. 36.

²⁷⁵ Talbani, ss. 66-82; G. N. Saqib, s. 187; Isani ve Virk, s. 41; Hayes, s. 43; 44.

²⁷⁶ G. N. Saqib, s. 195.

²⁷⁷ G. N. Saqib, s. 195.

²⁷⁸ F. Rahman, Çağdaşlık, ss. 174-177.

1977’de Ziya’ül Hak hükümetinin yönetime geçmesiyle birlikte bu durum değişti. Eğitim-öğretim alanına büyük önem atfeden Ziya’ül Hak, hükümet değişiminin hemen ardından bizzat devlet başkanı sıfatıyla Milli Eğitim Konferansı (National Education Conference) düzenledi. Bu konferansta yapılan öneriler ve tavsiye kararları Ziya’ül Hak hükümetinin hazırladığı 1979 Eğitim Politikası’nın özünü teşkil etti.²⁷⁹

Yükseköğretimin ele alındığı diğer önemli konferanslar Mayıs 2003’te, Pervez Müşerref hükümeti döneminde gerçekleştirildi. Bu tarihten itibaren hükümet yetkilileri ve akademisyenlerin geniş katılımıyla Lahor, Karaçi ve İslamabad’da eğitim-öğretimde kalite konulu peşpeşe üç konferans düzenlendi. Her üç konferansta da eğitim-öğretimde kaliteyi arttırmanın yükseköğretimdeki kaliteye bağlı olduğu vurgulandı ve özellikle de öğretmen yetiştirme programlarının geliştirilmesi gerektiği üzerinde duruldu.²⁸⁰

1.2.2.2. Komisyon ve Kurul Raporları

1948’de uzman eğitimcilerin biraraya gelerek ülkenin problem ve beklentilerini tespit etmelerini ve bu doğrultuda hükümete ortak görüş ve öneriler sunmalarını sağlamak üzere Merkezî Eğitim Tavsiye Kurulu (Central Advisory Board of Education) oluşturuldu. Kurul 1948’den itibaren yıllarca Karaçi ve Peşaver’de düzenli ve sürekli olarak toplanarak hükümet yetkililerine sunmak üzere ortak tavsiye kararları aldı.²⁸¹ Ancak bu kararlar hükümet üzerinde etkili olmadı.

1950’de Pakistan’ın ilk anayasa çalışmalarında görüşlerine başvurmak üzere, anayasa komisyonunun alt komitesi biçiminde beş kişilik ulemâ grubundan oluşan ‘Ta’lîmât-ı İslâmî Kurulu’ oluşturuldu. Ancak kurulun sunduğu raporlar Kurucu Meclis tarafından dikkate alınmadığı gibi kurul üyesi ulemâ ile siyasetçilerin arası açıldı.²⁸²

²⁷⁹ A. H. Khan, ss. 647-667.

²⁸⁰ Muhammad Hamidullah, **Comparison of the Quality of Higher Education in Public and Private Sector Institutions in Pakistan**, Ph.D. Thesis on Education, University of Arid Agriculture Institute of Education and Research, Rawalpindi, 2005, s. 103.

²⁸¹ Peshkin, s. 13; 14; G. N. Saqib, s. 195.

²⁸² S. M. Khalid ve M. F. Khan, s. 309; Güner ve diğerleri, ss. 146-153.

Oysa ideolojik temelli kurulan bir ülkede dini safdışı bırakmak mümkün değildi. Bu gerçeğin farkında olan Eyüp Han hükümeti, 1959'da ilk kez bir Milli Eğitim Komisyonu oluşturdu. Konu üzerinde çalışmalar yapan komisyon, 1947 Eğitim Konferansı'nda ortaya konan din öğretimi felsefesini ülke milli eğitiminin amaçlarına yansıtan bir rapor hazırladı.

Komisyon raporunu inceleyen hükümet, milli eğitimin, milli politikaların gerçekleşmesindeki ve ülke kalkınmasındaki rolünü kabul ederek, Pakistan ülkesinin ve toplumunun millî ve mânevî değerler doğrultusunda şekillenmesi fikrini destekliyordu.²⁸³

İslâmî ilkelere liberal bir yaklaşımla hazırlanan komisyon raporunda İslâmî hayat tarzı 'evrensel kardeşlik, yardımlaşma ve adalet ilkeleriyle yönetilen hayat tarzı' biçiminde tanımlandı ve Pakistan'da olması gereken din öğretimi konusunda şunlar vurgulandı:

Ülkede muhtelif dînî inançlar mevcuttur ve bu inançların öğretilmesi inanç sahiplerine bırakılmalıdır. Ülke nüfusunun büyük bir çoğunluğu Müslüman olduğundan İslâm'ın öğretilmesi özel bir önem arzeder.

Din öğretimi ülkedeki toplumsal ve siyasal birliği temin etmeye yönelik olmalıdır. İnsanları biraraya getirme ve anlaştırma yoluyla bu birliği güçlendirmelidir. Din bir ritüel, dogma ya da hurafe biçiminde sunulmamalıdır.

Din öğretimine duyulan ihtiyacın ne kadar büyük ve önemli olduğu konusu tartışılmaz. Bu nedenle ilk ve ortaöğretimde zorunlu yapılacak olan din derslerini kendisini geliştirmekten yoksun medrese mezunları yerine üniversitelerin ilgili bölümlerinden mezun ve alanın gerektirdiği donanımına sahip modern öğretmenler vermelidir. Öğretmen ve öğrenciler modern bilimleri anlayacak objektif bakış açısı geliştirmelidir.²⁸⁴

Din öğretimini desteklemekle birlikte, medrese mezunlarını 'kendisini geliştirmekten yoksun' olmakla suçlayan komisyon raporunda medreseler için de şu öneriler yer aldı: "İslâmî ilimlerin öğretimi amacıyla kurulmuş olan medreselerin en acil ihtiyacı, bu temel amaç göz ardı edilmeksizin programlarının modern dünyanın gerektirdiği şekilde yeniden organize edilerek modernleştirilmesidir."

²⁸³ Ministry of Education, Achievement, s. 4; G. N. Saqib, s. 189; Peshkin, s. 14; 15; Isani ve Virk, ss. 12-16.

²⁸⁴ A. H. Khan, ss. 647-667; Ahsan, Educational Policies, ss. 259-280; Ministry of Education, Achievement, s. 16; G. N. Saqib, s. 215; A. Ahmed, s. 302; 303; A. B. Malik, s. 41.

Medreseleri bu öneri doğrultusunda geliştirmek üzere hazırlanan yeni program eyaletlerdeki evkaf müdürlüklerine gönderildi. Program, fen bilimlerine ve sosyal bilimlere yönelik dersler içeriyor, İslâmî ilimlere yönelik derslerin modern yöntemler doğrultusunda işlenmesini öneriyor ve bu derslerin öğretiminde kullanılacak kaliteli ders kitapları hazırlanmasını öngörüyordu.²⁸⁵ Ancak farklı inançlara karşı hoşgörüyü yaygınlaştırma iddiasıyla hazırlanan bu ders kitaplarında İslâm dışı dinler ön plana çıkarıldı²⁸⁶.

Öte yandan Milli Eğitim Komisyonu üyeleri yükseköğretimin tarım, sanayi, bilim, teknoloji başta olmak üzere, ülkenin her alanda gelişmesine katkıda bulunacağını ve ihtiyaç duyulan yöneticileri, profesyonel elemanları yetiştireceğinin bilincindeydi. Bu sayede komisyonda, ülkenin kuruluş ideolojisini eğitimin her seviyesine yansıtmaya yönelik konuların yanısıra yükseköğretim konusu ilk kez gereğince ele alınmış oldu.

Komisyon raporunda ‘Üniversitelerde çeşitli alanlara yönelik birçok yeni program açma ve mevcut programları geliştirme ile yükseköğretim kurumlarının diğer devlet kurumları ile koordinasyonunu sağlayacak yapısal düzenleme’ konusu ayrıntılı olarak yer aldı.²⁸⁷

Raporun detaylarında yüksek din öğretimi kurumları ile ilgili olarak da şunlar vurgulandı:

Bilimsel düşüncenin ilerlemesi ve insani amaçlar için kullanılması bilimsel keşiflerle olur. Dolayısıyla İslâm’ın bilimsel keşiflerden korkacak bir yanı yoktur. Bütün İslâm âlimlerine düşen görev temel İslâmî değerlerle modern bilimlerin sunduğu bilgileri biraraya getirmektir. Bu nedenle, İslâm araştırmaları devlet tarafından desteklenmelidir.

Üniversitelerde İslâm’ı kendi ruhu içerisinde sunacak ve araştırarak bölümler bulunmalıdır. Burada görev yapacak öğretim elemanları mukayeseli dinler alanında bilgi sahibi olmalı, dinin siyasi, ekonomik ve toplumsal hayatta oynadığı önemli rolü açık ve güçlü bir biçimde ortaya koyabilmeli, modern çağın meydan okumasına cevap verebilecek biçimde İslâm’ı sunabilmeli ve yorumlayabilmelidir.

²⁸⁵ S. J. Malik, s. 7; Ministry of Education, Achievement, s. 17.

²⁸⁶ Rubina Saigol, “Ideology and Curriculum in India and Pakistan”, **South Asian Studies**, Sayı: 10, 2006, s. 144.

²⁸⁷ Waseem, s. 75; Ministry of Education, Achievement, s. 29; A. B. Malik, ss. 39-41; Hayes, s. 46.

*Bu bölümlerde orijinal, liberal ve rasyonel İslâm modern hayatın problemlerine uygulanmalı ve bu doğrultuda yeniden yorumlanmalıdır ki, bu da Kur'an'ın ve Hz. Peygamberin hayatındaki uygulamaların ışığında gerçekleşir.*²⁸⁸

Ülkenin yüksek din öğretimine yönelik ihtiyaçlarını erken dönemde teşhis eden komisyonun bu önerileri ne politikacılardan ve ne de finansörlerden hak ettiği ilgiyi göremedi. Eğer görebilseydi ülkenin sosyal, kültürel, ekonomik ve bilimsel gelişmişlik düzeyi bugün olduğundan çok daha farklı bir yerde bulunabilirdi.

Hükümet, 1964'te yüksek din eğitimi hakkında görüşlerine başvurmak üzere üniversite rektörleri ve bir kısım eğitimcilerden oluşan bir komisyon kurdu. 1965-1975 arasında toplam 16 kez biraraya gelen komisyonun yaptığı öneriler eğitim-öğretimden ziyade trafik, gıda, kaçakçılık, faiz, zekât, müslim-gayri müslim evliliği, evlat edinme, çocuk kaçırma, müstehcenlik, yabancı edebiyat eserleri gibi konularda yoğunlaştı.

Eğitim-öğretimle ilgili olarak vurgulanan konular Şii öğrencilerin ayrı kurumlarda öğrenim görmesi, anaokulundan yükseköğretime kadar tüm düzeylerde İslâm din derslerinin yer alması, tüm öğretim kurumlarında askeri eğitim yapılması gibi taleplerden ibaret kaldı ki bu öneriler de hükümet tarafından ciddiye alınmadı.²⁸⁹

Komisyonu davet edilenlerden biri olan Fazlur Rahman'ın bu görüşmelerle ilgili izlenimleri şöyleydi:

*İslâmî değerlerin bütün öğretim kurumlarına yaygınlaştırılması temennisine yönelik gösterişli ifadelerle başlayan bu taslakta İslâmî denebilecek hiçbir şeyden bahis yoktu! Şâyet hükümet İslâmî bir öğretim sistemi kurma konusunda samimi olsaydı on yıl içinde bu sistemi yerleştirmekle kalmaz, devlet politikası için gerekli İslâmî emirleri ayrıntısıyla ortaya koyabilecek şahsiyetleri de yetiştirirdi.*²⁹⁰

Şüphesiz bu bağlamda bazı teşebbüslerde bulunulmuştu, ancak İslâmî öğretimin nasıl olması gerektiği konusundaki farklı beklentiler, yanlış anlamalar ve eleman azlığı gibi çeşitli sebeplerle bunlar yetersiz kaldı.²⁹¹ Bu konudaki en etkin ve kısmen başarılı girişim Ziya'ül Hak hükümetinden geldi.

²⁸⁸ A. H. Khan, ss. 647-667; A. B. Malik, s. 41; Ahsan, Educational Policies, ss. 259-280; G. N. Saqib, s. 215; 216; A. Ahmed, s. 302; 303.

²⁸⁹ T. Khalid, s. 176; F. Rahman, Çağdaşlık, ss. 174-177.

²⁹⁰ F. Rahman, Çağdaşlık, ss. 174-177.

²⁹¹ F. Rahman, Çağdaşlık, ss. 174-177.

Hükümetin hazırladığı 1979 Eğitim Politikası gereğince, geleneksel ve modern öğretim sistemlerinin aşamalı olarak biraraya getirilmesi ve medrese programlarına modern sistemdeki seküler derslerin eklenmesi planlandı. Bunu gerçekleştirmek üzere medreselerin bağlı olduğu kurulların üyelerinden oluşan bir reform komisyonu kuruldu (National Organization of Dini Madaris).

Komisyon, medreselere finansal destek ve program değişikliği içeren bir dizi sözlü öneride bulundu. Bazı kurullar ve medrese mensupları bu önerileri sadece dinlemekle kalmayıp uygulamaya koydular. Bu tarihten itibaren medrese programına sosyal bilimler, fen bilimleri, matematik, ekonomi, İslâm tarihi, karşılaştırmalı dinler, Urduca, Farsça, İngilizce gibi alanlara yönelik seküler dersler eklemeye başladılar.²⁹²

Burada, kayda değer ifadeler içermesi bakımından Dünya Bankası'nın Pakistan yükseköğretimi üzerine yaptığı araştırmalara ve Pakistan hükümetince de onaylanan ironik durum raporlarına da değinmek gerekir. Örneğin, Dünya Bankası'nın 1990'da hazırladığı ve üniversitelerde reform yapılmasını önerdiği raporda şu ifadeler yer alır:

“Eğitim politikalarını belirleyecek ve yürütecek ileri seviyede bir yapılanma oluşturulması; üniversitelerin devletten bağımsız özerk kuruluşlar haline getirilmesi; öğrencilere verilen devlet desteğinin kaldırılması ve üniversite harçlarının arttırılması.”²⁹³

Bu önerilerin Pakistan gerçekleriyle bağdaşmadığı açıktır. Pakistan'da hiçbir hükümet üniversiteleri tamamen özerkleştirerek bu kurumlar üzerindeki kontrolünden vazgeçmek istemeyeceği gibi, öğrenci burslarının kaldırılması ve üniversite harçlarının arttırılması talebi de Pakistan halkının gelir seviyesinin kaldırabileceği bir uygulama değildir.

Dünya Bankası'nın sonraki yıllarda Pakistan'da yürüttüğü çalışmalar ve hazırladığı raporlar da derde derman olacak nitelikte görünmemektedir. Örneğin, UNESCO (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization) ile birlikte, 13 ülkeden 14 eğitimciyi bir araya getirmek suretiyle oluşturduğu

²⁹² Rukhsana Zia, “Religion and Education in Pakistan: An Overview”, **Prospects**, Cilt: 33, Sayı: 2, 2003, ss. 165-178; S. J. Malik, s. 10; Nayyar, s. 235; A. H. Khan, ss. 647-667; S. H. Ali, s. 31; K. Rahman ve Bukhari, Religious Education, s. 64; 65; R. A. Farooq, s. 19; Mellor, s. 25; Fair, s. 27.

²⁹³ T. Rahman, Colonial Legacy, s. 676; 677.

yükseköğretimi araştırma komisyonunun hazırladığı 2000 yılı raporu (Task Force Report) yükseköğretimin Pakistan için taşıdığı önemin vurgulanması dışında bir özellik taşımaz.

“Yükseköğretim, gelişen dünyanın geleceği açısından hiç şu an olduğu kadar önem arzetmedi. Yükseköğretim hızlı ekonomik gelişmeyi garanti altına alır; sürekli gelişme onsuz mümkün değildir.” ifadelerinin yer aldığı raporda Pakistan’ın yükseköğretimdeki bu gelişmeyi nasıl sağlayacağı konusunda herhangi bir öneri yer almaz.²⁹⁴

1.2.2.3. Eğitim Politikaları

1947 Eğitim Konferansı’nda sunulan önerileri hayata geçirmeye ve eğitim-öğretimi bu öneriler doğrultusunda geliştirmeye yönelik finansal kaynakları oluşturmak üzere 6 Yıllık Milli Eğitim Planı (1951-1957) hazırlandı. 1951’de hazırlanan ve 1952’de tekrarlanan, ancak akıbeti Eğitim Konferansı’ndan farklı olmayan planın tüm kararları kağıt üzerinde kaldı ve ilgili kurumlara bu hedefe yönelik neredeyse hiçbir ödenek yapılmadı.

Bu Eğitim Konferansı’nın ve Kalkınma Planı’nın en ilginç sonucu, her hükümet değişikliğinde yeni bir eğitim politikası hazırlanmasının gelenekselleşmesi oldu.²⁹⁵

1.2.2.3.1. 1969 Eğitim Politikası

General Eyüp Han hükümeti (1958-1969) döneminde hazırlanan ve ülkenin gerçek anlamda ilk eğitim politikası olma özelliği taşıyan 1969 Eğitim Politikası’nın temel amacı geleneksel din öğretimini modern din öğretimine dönüştürmektir.²⁹⁶

Medreseleri bu doğrultuda geliştirmek üzere hazırlanan yeni program, fen bilimlerine ve sosyal bilimlere yönelik dersler içeriyor, İslâmî ilimlere yönelik derslerin modern yöntemler doğrultusunda işlenmesini öneriyor ve bu derslerin

²⁹⁴ A. B. Malik, s. 33; Reid, s. 2.

²⁹⁵ Jalil, s. 36; Ahsan, Educational Policies, s. 14.

²⁹⁶ K. Rahman ve Bukhari, Religious Education, s. 64; T. Rahman, Inequality and Polarization, s. 14; University Grand Commision, s. 16; A. B. Malik, s. 42; F. Rahman, Çağdaşlık, s. 178; 179.

öğretiminde kullanılacak kaliteli ders kitapları hazırlanmasını öngörüyordu.²⁹⁷ Ancak bu amaca yönelik olarak ve farklı inançlara karşı hoşgörüyü yaygınlaştırma iddiasıyla hazırlanan ders kitaplarında İslâm dışı dinler çok olumlu imajlarla tanıtılıyordu²⁹⁸.

1969 Eğitim Politikası yükseköğretime de geniş yer ayırıyordu. Yükseköğretimde akademik özgürlüğü ve eğitimde fırsat eşitliğini sağlamayı hedefleyen politika, ‘yükseköğretimde performansa ve bilimsel çalışmalara bağlı ödemeler yapılmasını, araştırmalar için finansal destek sağlanmasını ve İngilizcenin geliştirilmesine katkı sağlayacak iki enstitü kurulmasını’ öngörüyordu.

Hükümetin bu çabaları General Yahya Han’ın yönetimi devralmasıyla sekteye uğradı ve 1969 Eğitim politikası hayata geçirilemedi²⁹⁹. Üniversitelere akademik özgürlüğün hâkim kılınması şöyle dursun, kısa süreli General Yahya Han döneminin (1969-1971) ardından 1971’de demokrasiye geçişle birlikte yönetime gelen Butto hükümeti’nin (1971-1977) sosyalist politikaları ülkede ‘devletleştirme’ sürecini başlattı.³⁰⁰

1.2.2.3.2. 1972 Eğitim Politikası

Butto hükümeti’nin hazırladığı 1972 Eğitim Politikası, Pakistan’ın kuruluşunun ardından ciddi biçimde uygulamaya geçilen, Pakistan’ın eğitim-öğretim tarihinde derin izler bırakan önemli bir politikadır.

Butto, sosyalizmi savunmasına ve ulemâya zihinsel ve politik açıdan karşı olmasına rağmen İslâm’ın ülke halkını birleştirici önemli bir unsur olduğunun farkındaydı. Bu bağlamda, din adamlarından kendisine gelecek muhtemel tepkileri önlemeye ve onların desteğini kazanmaya yönelik bir strateji izledi. Her fırsatta, 1965’te ve 1971’de Hindistan’la ardarda yaşanan savaşları, özellikle 1971’de Doğu Pakistan’ın ülkeden ayrılmasıyla Pakistan’ın bölünmesi olayını gündeme getirdi.

²⁹⁷ S. J. Malik, s. 7; Ministry of Education, Achievement, s. 17.

²⁹⁸ Saigol, s. 144.

²⁹⁹ K. Rahman ve Bukhari, Religious Education, s. 64; T. Rahman, Inequality and Polarization, s. 14; University Grand Commision, s. 16; A. B. Malik, s. 42; F. Rahman, Çağdaşlık, s. 178; 179.

³⁰⁰ T. Rahman, Inequality and Polarization, s. 16; A. B. Malik, s. 43; Hayes, s. 49.

Güçlü bir İslâm ülkesi olan Pakistan'ın ayrılıkçı hareketlerin üstesinden geleceğini ve başka bölünmelere yol açacak girişimlerin engelleneceğini vurguladı.

Bildirilerinde, İslâm'ı ve İslâm sosyalizmini ön plana çıkarırken dinin siyasete âlet edilmesinin anlamsızlığını ve ister iktidarda ister muhalefette olsun bu ülkede herkesin Müslüman oluşunu dile getirdi.³⁰¹

Pakistan'ın yaşadığı olaylar ve olaylara bina edilen bu tür söylemler eğitim-öğretim alanına kendi kimliğini savunma ve farklılıklara şüphe ile yaklaşma anlayışını getirdi. Ders müfredatlarında ideolojik ayrımın vurgulanması, farklı din ve anlayışlara karşı hoşgörü telkin eden ifadelerin ders kitaplarından çıkarılması ihtiyacı hissedildi.³⁰²

Bu atmosferde ele alınan 1972 Eğitim Politikası 'Ülkede birliği sağlamak amacıyla İslâmî değerlerin ön plana çıkarılması, programın sosyo-ekonomik ihtiyaçlar doğrultusunda yenilenmesi, sosyal demokrat bir toplum oluşturma'nın ilk basamağı olan eğitim-öğretimin sosyal değişim ve gelişimdeki rolünden yararlanılması, eğitim-öğretimde kalitenin öneminin ve kalitenin artmasında öğretmenlerin öneminin vurgulanması, öğretim kurumlarının özellikle de yükseköğretim kurumlarının verimli biçimde büyüyüp gelişmesi için akademik ve finansal özgürlüğün desteklenmesi' doğrultusunda ele alındı³⁰³.

Ancak tüm bu hedefler içi boş güzel sözlerden ibaret kaldı ve 1972 eğitim politikasının asıl vurgusu ve sonucu 'kamulaştırma' üzerine oldu. Butto'nun ve lideri olduğu Pakistan Halk Partisi'nin siyasi çizgisini yansıtan, ülke gerçeklerinden uzak bir biçimde özel öğretim kurumlarının bedelsiz olarak kamulaştırılmasını öneren 1972 eğitim politikası, birçoğu devlet kurumlarından çok daha kaliteli eğitim-öğretim sunan ve içlerinde medreselerin de yer aldığı özel kurumlara darbe vurdu. Ancak üst sınıfa ayrıcalıklı davranılarak aylık 25 Rupî³⁰⁴ ve üzeri eğitim-öğretim ücreti alan özel kurumlar kamulaştırmanın dışında tutuldu.

³⁰¹ Salim, s. 136; 138; 152; S. H. Ali, s. 29; Institute of Policy Studies, Report, s. 17; Hayes, s. 100; Misra, s. 188.

³⁰² Saigol, s. 144; 145.

³⁰³ Sarfraz Khawaja, "Education as A System and Discipline in Pakistan", **The State of Social Sciences in Pakistan**, (Ed. S. H. Hashmi), Council of Social Sciences Press, Islamabad, 2001, s. 200; Najam Us Saqib, "A Critical Assessment of Free Public Schooling in Pakistan", **The Pakistan Development Review**, Cilt: 37, Sayı: 4, Bölüm: 2, 1998, s. 955; A. H. Khan, ss. 647-667.

³⁰⁴ Mayıs 2013 itibarıyla 1 TL yaklaşık 55 Rupî'dir.

Bu süreçte, devletin eğitim-öğretim alanındaki yükünü kısmen de olsa hafifleten ve okullaşmayı arttıran 18.926 ilk ve ortaöğretim kurumu, 346 medrese, 155 yüksekokul, 5 teknik eğitim enstitüsü olmak üzere toplam 19.432 özel kurum kamulaştırıldı.

Kapasitede herhangi bir artış olmamasına rağmen eğitim-öğretim sektörünün devlete maliyeti ikiye katlandı. Sektör her açıdan hızlı bir gerileme dönemine girdi.

Yeterli ve düzenli maaş alamayan öğretmenler geçimlerini özel ders vererek sağlamaya çalıştılar. Öğretmenlik mesleğine ilgi azaldı, meslek verimi ve kalitesi düştü.³⁰⁵ Öğretmen açığı büyüdü. Öyle ki, 535.000 kişilik boş kontenjana atanabilecek sadece 160.000 öğretmen adayı vardı. Zor durumda kalan Butto, bu açığı kapatabilmek için öğretmenlik sertifikası alma koşuluyla medrese mezunlarına öğretmenlik hakkı tanıdı.³⁰⁶

Toplumsal büyük bir kesimini rahatsız eden bu politika, içlerinde medreselerin ve hatta misyoner okullarının da bulunduğu devlet dışı büyük bir eğitim-öğretim sektörü tarafından kurumların elden gitmesi, personelin de işsiz ve güvencesiz bırakılması nedeniyle protesto edilerek mahkemelere taşındı.³⁰⁷

Butto hükümetinin 1972 Eğitim Politikası çelişkilerle doluydu. Bir yandan yükseköğretimde özerklikten ve otonomiden bahsediyor, diğer yandan özel öğretim kurumlarının kamulaştırılmasını içeriyordu.

Nitekim bu dönemde, özel yükseköğretim kurumları açılması onaylanmadığı gibi bu türdeki mevcut yüksekokullar bedelsiz olarak kamulaştırıldı.³⁰⁸ Kontrolün devlete geçtiği bu kurumlarda atamaların yapılması ve malzemelerin temin edilmesi aylarca sürerken motivasyon ve disiplinle beraber başarı oranı da geriledi.

Üniversiteler yavaş yavaş politik merkezlere dönüştü.³⁰⁹ Butto taraftarları sosyalist gençlerle geleneksel öğretim destekçisi muhafazakâr gençler üniversitelerde

³⁰⁵ Shahid Javed Burki, "Educating the Pakistani Masses", **Education Reform in Pakistan**, (Ed. Robert M. Hathaway), Woodrow Wilson International Center for Scholars Press, Washington DC, 2005, s. 22; K. Ali ve R. E. A. Khan, s. 43; S. M. Khalid ve M. F. Khan, s. 311; A. H. Khan, ss. 647-667; A. B. Malik, s. 43; 97; Hayes, s. 49; 52; 76.

³⁰⁶ S. J. Malik, s. 8; A. Khan, s. 179; Hayes, s. 54; S. H. Ali, s. 29; 30; Misra, s. 188.

³⁰⁷ Dawn E. Jones ve Rodney W. Jones, "Nationalizing Education in Pakistan: Teachers' Associations and the People's Party", **Pacific Affairs**, Cilt: 50, Sayı: 4, 1977-1978, s. 597.

³⁰⁸ N. B. Jumani ve S. B. Khan, ss. 5-13; A. H. Khan, ss. 647-667; A. B. Malik, s. 43; 44; Tarar, ss. 5080-5085; Hayes, ss. 51-53; 63; 64.

³⁰⁹ Hayes, s. 77.

karşı karşıya geldi ve yıllarca devam eden çatışmalar kampüsleri savaş alanına çevirdi³¹⁰.

Buna rağmen Butto hükümeti geri adım atmadı ve üniversitelerin özzerkleştirilmesine ve özel sektörün eğitim-öğretim alanına girmesine olanak tanımadı³¹¹.

Devletin eğitim-öğretim sektöründe kamulaştırmalarla artan yüküne yeni devlet üniversiteleri eklendi. Biri açıköğretim üniversitesi³¹² olmak üzere üç yeni üniversite kuruldu, üç yüksekokul üniversiteye dönüştürüldü ve mevcut üniversitelerde yeni bölümler açıldı.

Yükseköğretim kontenjanları %56 oranında arttırıldı. Ancak fiziksel kapasitenin çok üstünde öğrenci alınması demek olan bu artış yükseköğretim kurumlarında eğitim-öğretim kalitesinin düşmesi de dahil olmak üzere pekçok sorunu tetikledi.

Zor durumda kalan hükümet, bu sorunların çözümüne ve devlet kurumları ile üniversiteler arasındaki bürokrasinin azalmasına katkı sağlayacak bir ara kurum oluşturulmasını kararlaştırdı. Bu kararın uygulamaya yansması 1974'te 'Üniversite Destek Kurulu'nun (University Grants Commission - UGC) tesisi şeklinde oldu.³¹³

General Ziya'ül Hak'ın 1977'de yönetimi devralmasıyla birlikte hem geleneksel hem de modern yükseköğretim kurumlarını zor durumda bırakan bu süreç tersine işlemeye başladı.

1.2.2.3.3. 1979 Eğitim Politikası

İslâm ve Pakistan ideolojisini yeniden ön plana çıkaran Ziya'ül Hak hükümetinin (1977-1988) hazırladığı 1979 Eğitim Politikası'nın amaçları şu şekilde sıralandı:

³¹⁰ Burki, s. 22.

³¹¹ Hamid Khan Niazi ve John Mace, "The Contribution of the Private Sector to Higher Education in Pakistan with Particular Reference to Efficiency ve Equity", **Bulletin of Education & Research**, Cilt: 28, Sayı: 2, 2006, ss. 17-42.

³¹² 1974'de İslamabad'da kurulan bu üniversitenin 'People Open University' olan adı 1977'de 'Allama Iqbal Open University' olarak değiştirilmiştir.

³¹³ A. H. Khan, ss. 647-667; N. B. Jumanı ve S. B. Khan, ss. 5-13; A. B. Malik, s. 43; 44; Tarar, ss. 5080-5085; Hayes, ss. 51-53; 63; 64.

Tophumu, İslâm'ın ve Pakistan'ın ideolojik ve mânevî kimliğinin yaşayan bir göstergesi haline getirmek;

İslâm ülkesi olan Pakistan'ın ideolojik temelleri, tarihi ve kültürü ile gurur duyan ve bu mirası geleceğe taşıyan vatandaşlar yetiştirmek;

Her vatandaşta gerçek bir Müslümandan beklendiği gibi Kur'an ve sünnet eksenli bir karakter ve motivasyon geliştirmek;

Her öğrencide Pakistan ulusunun ve İslâm ümmetinin parçası olduğu ve İslâm'ın mesajlarını dünyaya yayması ve İslâm ümmetinin refahına hizmet etmesi gerektiği bilincini yerleştirmek.³¹⁴

Politikada, bu amaçları gerçekleştirmeye yönelik olarak öncelikle ele alınan konular şunlardı:

Öğretim programının İslâmîleştirilerek yenilenmesi, geleneksel öğretim sisteminin modernleştirilmesi, mevcut medreselere finansal destek sağlanması ve yeni medreseler kurulması, kaliteli eğitim sunan modern öğretim kurumları açılması, İngilizceye tolerans gösterilmekle birlikte öğretim dili olarak Urduca'ya ağırlık verilmesi, yükseköğretimin yaygınlaştırılması, kız öğrenciler için ilköğretimden yükseköğretime kadar her düzeyde ve özel hazırlanmış programla eğitim-öğretim sunan kurumlar açılması, kızların okullaşmalarını arttırmaya ve istihdama yönelik olarak kadın öğretmenlerin sayılarının artırılması³¹⁵.

1977'de düzenlenen Milli Eğitim Konferansı'nın (National Education Conference) sonuç bildirisinde yer alan öneriler doğrultusunda hazırlanan bu politikada İslâm ve Pakistan ideolojisi vurgusunun yanısıra yükseköğretim konusu ağırlıklı olarak yer aldı.

Yükseköğretim kurumlarının ve bu kurumlara devam eden öğrencilerin sayısının artırılması hedefi beş yıllık kalkınma planında yer aldı. Bu bağlamda 6 yeni devlet üniversitesi kuruldu ve bu üniversitelerde ihtiyaç duyulan öğretim elemanlarının yetişmesine yönelik yeni programlar açıldı.³¹⁶

Pakistan, Ziya'ül Hak hükümetinin uyguladığı politikalarla birlikte modern yükseköğretimde profesyonelleşme ve hızlı bir gelişme sürecine girmiş oldu³¹⁷.

³¹⁴ A. H. Khan, ss. 647-667; Khawaja, s. 200; Talbani, ss. 66-82; Saigol, s. 146; Mellor, s. 24.

³¹⁵ Zia, ss. 165-178; Hayes, ss. 57-61; 66; Mellor, s. 25; 26; A. H. Khan, ss. 647-667; A. B. Malik, ss. 44-46; Ahsan, Educational Policies, ss. 259-280.

³¹⁶ A. B. Malik, s. 45; 46; Tarar, ss. 5080-5085; A. H. Khan, ss. 647-667; Hayes, s. 64.

³¹⁷ Tarar, ss. 5080-5085; A. H. Khan, ss. 647-667.

Eğitim-öğretimde daha önce 0.99 olan büyüme hızı 1983-1988 yılları arasında 2.4'e yükseldi.

İlk belirgin artış kızların okullaşması ve kadın öğretmenlerin sayısı konusunda oldu. Bu amaca yönelik olarak kız öğrenciler için ayrı bir yükseköğretim kurumu oluşturulması konusu gündeme geldi. Ancak finansal sıkıntılar nedeniyle tartışma konusu olan bu kurum yerine mevcut üniversitelere bağlı afileye kız yüksekokulları kurulmasına karar verildi. Bu yüksekokullarda öğrencilere lisansüstü eğitim-öğretim olanağı da sağlandı.

İkinci artış özel yükseköğretim kurumları alanında oldu.³¹⁸ Kamulaştırma uygulamasının iptal edilmesiyle özel üniversite kurulmasının önündeki engel kalktı. Yapılan teşviklerle birlikte sayıları hızla artan bu kurumlar 1982'den itibaren ülke geneline yayılmaya başladı³¹⁹.

Önce, 1983'te Özel Ağa Han Üniversitesi (AKU) ve 1985'te Lahor Yönetim Bilimleri Üniversitesi (LUMS) yükseköğretim sahnesine çıktı.³²⁰ Bu üniversiteleri sonraki yıllarda ardarda kurulan yerel sektörlere ait diğer üniversitelerle Amerikan ve İngiliz üniversiteleri izledi.

Özel sektörlerce yönetilen özel üniversiteler nüfusun % 18'ini oluşturan ve gelir bakımından üst seviyedeki ailelerin özel ortaöğretim kurumlarından mezun ve ileri düzeyde İngilizce bilen çocuklarını kendilerine çektiler ve onlara üstün standartlardaki ortamlarda yükseköğrenim görme imkânı sundular.

Ancak Ağa Han Üniversitesi (AKU), Lahor Yönetim Bilimleri Üniversitesi (LUMS), Gulam İshak Han Bilim ve Teknoloji Üniversitesi (GİKİ) gibi çok azı hariç, akademisyen olmayan öğretim elemanlarının verdiği yarım günlük eğitim-öğretimler sonucunda devlet üniversitelerinin akademik başarısını dahi yakalayamadılar.³²¹

Buna rağmen hükümet devlet üniversitelerinde yaşanan sorunlar ve genç nüfusla orantılı olarak artan yükseköğretim kurumu ihtiyacı nedeniyle

³¹⁸ I. Husain, s. 5; Munir Ahmad, s. 1; Institute of Policy Studies, Education, s. 102; A. Iqbal, s. 83; Hayes, ss. 106-107; K. Ali ve R. E. A. Khan, s. 43; 44; Isani ve Virk, ss. 30-32.

³¹⁹ Tarar, ss. 5080-5085; Institute of Policy Studies, Report, s. 17.

³²⁰ A. B. Malik, s. 45; 46; Tarar, ss. 5080-5085; A. H. Khan, ss. 647-667; Hayes, s. 64.

³²¹ S. Shah, s. 51; A. B. Malik, s. 99; 103; 105; T. Rahman, Inequality and Polarization, ss. 119-122; Fair, s. 16.

yükseköğretime yönelik özel teşebbüsleri desteklemeye, bu teşebbüslere ücretsiz arazi tahsisi ve %50 vergi muafiyeti gibi kolaylıklar sağlamaya devam etti³²².

Bu dönemde devlet üniversiteleri de finansal açıdan federal hükümetin sorumluluğuna verilerek üniversite ödeneklerinin federal hükümet tarafından karşılanması sağlandı.

Öğretmen yetiştirme programlarının University Grands Commission (UGC) tarafından organize edilmesine, akademisyenlerin diğer kurumlara danışmanlık yapmalarının önünün açılmasına karar verildi. Üniversitelere ABD’de uygulanan sömestr sistemi, ders geçme sistemi ve sınav sistemi adapte edildi.³²³

1979 Eğitim Politikası’nda yüksek din öğretimi açısından da önemli bir adım atıldı. Eğitimin İslâmîleştirilmesi politikasının bir devamı olarak İslâmî ilimlerin lisans ve lisansüstü düzeylerde öğretimine yönelik hizmet vermek üzere bir yükseköğretim kurumu açılması kararlaştırıldı. İlk etapta Kaid-i Âzam Üniversitesi’ne bağlı olarak ‘Şeriat ve Hukuk Fakültesi’ açıldı. Fakülte daha sonra geliştirilerek Uluslararası İslâm Üniversitesi’ne dönüştürdü ve kendisine bağlı olarak görev yapacak yan birimler oluşturuldu.³²⁴

Pekçok ülkeden öğrenci kabul eden üniversitede diğer kurumlardaki standart bölümlerin yanısıra yeni İslâmî disiplinlerin öğretimine yönelik bölümler de açıldı. Böylece üniversitenin, geleneksel ve modern öğretim kaynaşmasına örneklik teşkil etmesi beklendi.³²⁵

Yine eğitimin İslâmîleştirilmesi kapsamında ilk, orta ve yükseköğretim kurumlarının tüm seviyelerinde İslâm din dersleri zorunlu hale getirildi ve programdaki ağırlığı artırıldı. Yanısıra, Kur’an lisanı olması nedeniyle Arapça da altıncı sınıftan itibaren zorunlu olmak üzere öğretim programına eklendi. Ancak bu alanlarda yeterli sayıda öğretmen bulunamaması nedeniyle uygulama yaygınlaştırılamadı. Uygulamanın daha sonra yürürlüğe girmesini sağlamaya yönelik bir tedbir olarak üniversitelerde İslâm Araştırmaları bölümleri ve Arapça dil kursları açılmaya başladı.³²⁶

³²² A. B. Malik, s. 106.

³²³ T. Rahman, Colonial Legacy, s. 676; A. H. Khan, ss. 647-667; A. B. Malik, s. 45; 46; Hayes, s. 64; 67.

³²⁴ Saeed, s. 81.

³²⁵ Nayyar, s. 238.

³²⁶ Nayyar, s. 240; Hayes, s. 101; 108; Bırışık ve Rizvi, ss. 538-542.

İslâmî anlayış ve felsefenin sadece din dersi ile sınırlı kalmaması, diğer ders konularıyla kaynaştırılarak bilginin İslâmîleştirilmesi biçiminde öğretim konusu yapılması da istendi. Bu amaçla çeşitli kurullar oluşturuldu. Program ve ders kitapları hedefler doğrultusunda yenilendi. Böylece, İslâmî olan ile olmayanın birbirinden ayrılması, İslâmî davranışların yaygınlaştırılması ve İslâm'ın hayatın her alanına girmesi hedeflendi.³²⁷

Öte yandan geleneksel ve modern öğretim sistemlerini aşamalı olarak biraraya getirmeye yönelik çalışmalar yapıldı. İlk aşamada medrese programlarına modern sistemdeki seküler derslerin eklenmesi planlandı ve bunu gerçekleştirmek üzere medreselerin bağlı olduğu kurulların üyelerinden oluşan bir reform komisyonu kuruldu (National Organization of Dini Madaris).³²⁸

İkinci aşamada medreselerin İslâmî ilimlerde uzmanlık alanlarının oluşturulduğu modern yüksek din öğretimi kurumlarına dönüştürülmesi geliyordu.³²⁹ Ancak Deobendiler başta olmak üzere ulemâdan bir kısmı bu karar ve uygulamaları medreselerin iç işlerine karışmak olarak nitelendirerek tepkiyle karşıladılar. Hükümeti 'lâ dînî' olmakla, 'İslâmî eğitim-öğretimi ortadan kaldırmakla' ve 'medreselere İngilizlerin yapmadığı kötülüğü yapmakla' suçlayarak 'medreselerin devletin oyuncağı olmayacağını' vurguladılar.

Bu propogandalar kısmen de olsa başarılı oldu ve hükümet hedeflediği sonuca ulaşamadı.³³⁰ Butto döneminde kamulaştırılan geleneksel din öğretimi kurumlarını eski sahiplerine iade eden hükümet, halkın beklentisi doğrultusunda bir adım daha ileri giderek öğretim kurumları üzerindeki kontrolü bırakmayı ve eğitim-öğretim işini özel sektöre devretmeyi kararlaştırdı. Halkın potansiyelini harekete geçiren bu uygulamayla hem öğretim kurumu konusundaki seçenekler artacak hem de hükümet üzerindeki baskı ve yük azalmış olacaktı.

³²⁷ Nayyar, s. 240; A. H. Khan, ss. 647-667; S. H. Ali, s. 31; K. Rahman ve Bukhari, Religious Education, s. 64; 65; Zia, ss. 165-178; R. A. Farooq, s. 19; Mellor, s. 25; Fair, s. 27; Hayes, s. 101; 109.

³²⁸ S. J. Malik, s. 10; Nayyar, s. 235; A. H. Khan, ss. 647-667; S. H. Ali, s. 31; K. Rahman ve Bukhari, Religious Education, s. 64; 65; Zia, ss. 165-178; R. A. Farooq, s. 19; Mellor, s. 25; Fair, s. 27.

³²⁹ S. J. Malik, s. 10; Nayyar, s. 235; A. H. Khan, ss. 647-667; S. H. Ali, s. 31; K. Rahman ve Bukhari, Religious Education, s. 64; 65; Zia, ss. 165-178; R. A. Farooq, s. 19; Mellor, s. 25; Fair, s. 27.

³³⁰ S. J. Malik, s. 10; Zaman, s. 314.

Bu bağlamda medrese açılması teşvik edildi ve medrese diplomalarına modern sistemde denklik ve geçerlilik kazandırıldı. Medrese mezunları Arap Dili ve İslâm Araştırmaları bölümü mezunları ile eşdeğer statüye kavuştu. Hafızlık yapanlara devlet kurumlarındaki, özellikle eğitim-öğretim sektöründeki iş müracaatlarında ekstra kredi verildi.

Böylece ilk, orta ve yükseköğretimde çeşitli seviyelerde yapılması planlanan ya da öğretim programlarındaki ağırlığı arttırılan din dersleri için gerekli eleman ihtiyacının karşılanması ve medrese mensuplarının motivasyonunun artması sağlandı. Sonuçta medreselerle birlikte mezunlarının sayısı da arttı. 1960-1980 yılları arasında 5.611 olan mezun sayısı 1981-1985 arasında 6.230'a yükseldi.³³¹

Geleneksel din öğretimi kurumlarının açılmasının desteklendiği bu ortamdan en çok yararlananlar da hükümetin geleneksel din öğretimi alanındaki reformlarına karşı çıkan gruplar oldu. Özellikle Deobendi medreselerinin sayısı Ziya'ül Hak döneminde 1779'dan 7 bin'e çıktı. Suudi Arabistan yönetimine bağlı Hameyn İslâm Vakfı'nın finansal desteğini alan Ehl-i Hadis medreseleri de sayıca çoğaldı ve güçlendi.³³²

1979'da Sovyetlerin Afganistan'ı işgaliyle başlayan süreçte (1979-1988), Sovyetlere karşı Afgan mücahitleri destekleme eğiliminde olan, ancak aynı döneme denk gelen İran devrimi nedeniyle kendisini ihtiyatlı hareket etmek zorunda hisseden ABD hükümeti bu amaçla kullanılmak üzere Pakistan'a 3.1 milyar dolar yardımda bulundu.³³³

Yapılan yardımla, Pakistan'ın sınır bölgelerindeki Afgan sığınmacıların çocukları ve gençleri için doğan eğitim-öğretim ihtiyacını karşılamak üzere 2.500

³³¹ Baela Raza Jamil, "Decentralization and Devolution in Pakistan: Educational Implications of the Praetorian Interpretation", **Educational Decentralization**, (Ed. Christopher Bjork), Asia-Pacific Educational Research Association Press, Netherlands, 2006, ss. 191-209; Mansoor, Language Planning, s. 62; Nayyar, s. 240; K. Rahman ve Bukhari, Pakistan, s. 334; Institute of Policy Studies, Report, s. 4; 18; S. J. Malik, s. 11; 12; Salim, s. 131; 153; S. H. Ali, s. 31; Hayes, s. 75.

³³² Richard J. Kozicki, "The Changed World of South Asia: Afghanistan, Pakistan and India after September 11", **Asia Pacific: Perspectives**, 2002, Cilt: 2, Sayı: 2, ss. 1-10; T. Rahman, Education System, s. 11; 12; T. Rahman, Inequality and Polarization, s. 78.

³³³ Savaş sonrasında Ziya'ül Hak'ın şüpheli ölümü ve ABD'nin tersine dönen tutumu Afganlılar ve Pakistanlılar üzerinde 'kullanılmış' ve 'ihanete uğramış' hissi uyandırdı. Terör saldırılarından müslümanları sorumlu tutan ABD ise, "İhtiyaç duyduklarında müslümanlara yardım etmekten kaçınmadığını ancak buna rağmen müslümanların ihanetine uğradığını" iddia etti. Ayrıntılı bilgi için bkz. S. H. Ali, s. 33.

yeni medrese açıldı ve bu medreselerde tüm masrafları kurum tarafından karşılanan 225.000 talebe öğrenim gördü.

İddialara göre, bu medreselerle Sovyet-Afgan savaşı arasında bir köprü kuruldu ve özellikle sınır bölgelerinden Afgan savaşına katılan mücahitlere 1.500 dolar civarında aylık bağlandı. Ailelerin para, barınma, yiyecek, giyecek gibi ihtiyaçları temin edildi.

Bununla da yetinmeyen ABD hükümeti dört yıl içinde 80.000 mücahidin Naugatuck-Connecticut ile Fort Bragg-North Carolina'daki askeri kamplarda ve Williamsburg-Virginia'daki CIA kampında eğitim almasını sağladı.³³⁴

Pekçok askeri ve siyasi sorun arasında, dînî eğilimlerin yükselişe geçtiği ve İslâmîleşmenin hayatın her alanına kademe kademe yayıldığı Ziya'ül Hak dönemi halen tartışılmakta olan çok bilinmeyenli bir denklem gibidir. Ziya'ül Hak'ın uyguladığı eğitim politikası dînî gruplarca yeterli bulunmazken, seküler anlayışlar tarafından da aşırı olarak nitelendirilir.

Kimi araştırmacılar (T. Rahman, H. Ahmed, H. Haqqani, A. Khan, Hayes, Misra) modern eğitim almış olan Ziya'ül Hak'ın askeri rejimi meşrulaştırabilmek amacıyla stratejisini Pakistan'ı İslâmîleştirme üzerine kurduğunu, bunu diğer tüm politikacılar gibi Pakistan halkını birleştirici bir unsur olarak kullandığını iddia ederler³³⁵.

Oysa bu dönem, kimseyi memnun edemese de, İslâmîleştirme tezinin salt söylem olmaktan öteye geçerek hayatın her alanında, özellikle de eğitim-öğretimde uygulamaya dönüşmesiyle diğer dönemlerden ayrılır.

Aynı araştırmacılar terör olaylarının sorumluluğunu da Ziya'ül Hak dönemine yüklerler. Pakistan'da aşırılıkların ve mezhep taassubunun Ziya'ül Hak döneminde tırmanışa geçerek Afgan-Sovyet savaşını Afganların kazanmasıyla ilgilenen ABD'nin ve ideolojik hedefleri olan Suudi Arabistan'ın finansal desteğiyle terörizme dönüştüğünü iddia ederler³³⁶.

³³⁴ Muhammad Ahsan, "Politicization of Bilateral Aid and Educational Development in Pakistan", **Educational Studies**, Cilt: 31, Sayı: 3, 2005, (Educational Development), s. 243; Nayyar, s. 241; Zia, ss. 165-178; S. H. Ali, ss. 31-33; Burki, s. 23.

³³⁵ Khaled Ahmed, "Islamic Extremism in Pakistan", **South Asian Studies**, Sayı: 10, 2006, s. 72; Husain Haqqani, "The Role of Islam in Pakistan's Future", **The Washington Quarterly**, Cilt: 28, Sayı: 1, 2004, ss. 83-96; T. Rahman, Religion and Identity, ss. 197-214.

³³⁶ T. Rahman, Religion and Identity, ss. 197-214; K. Ahmed, s. 72; Haqqani, ss. 83-96.

Afganistan cihat gruplarını destekleyen medrese bağlantılı Harekâtü'l-Cihad, Harekâtü'l-Ensar, Ceyş-i Muhammed, Sipah-i Sahabe-i Pakistan, Cundullah gibi oluşumların bu dönemde ortaya çıktığı doğrudur³³⁷. Ancak bunların o dönemde ortaya çıkış amacı terör değil müdafidir. Sonraki dönemlerde kontrol dışı ya da dış destekli gelişen birtakım olumsuzluklardan Ziya'ül Hak'ın sorumlu tutulmasının ne derece doğru olacağı tartışılır.

1.2.2.3.4. 1992 ve 1998 Eğitim Politikaları

Ziya'ül Hak'ın 1988 yılında ölümünün ardından yönetime geçen Pakistan Halk Partisi lideri Benazir Butto'nun ilk icraatı Ziya'ül Hak'ın aldığı kararları yürürlükten kaldırmak oldu. Ancak bu durum çok sürmedi. Benazir Butto 1990'da Devlet başkanı Gulam İshak Han tarafından yolsuzluk gerekçesiyle görevden alındı.

Yapılan seçimleri Ziya'ül Hak'ın sıkı bir takipçisi olan ve liderliğini Navaz Şerif'in yürüttüğü 'Pakistan Müslüman Birliği' (Pakistan Muslim League - Qaid-e Azam, PML-Q) kazandı ve Navaz Şerif başbakan oldu. Böylece, Ziya'ül Hak'ın eğitim politikası tekrar yürürlüğe kondu. Pakistan İslâm ideolojisi üzerine kurulmuştu ve asıl vurgulanması gereken kimlik de İslâmî kimlikti. Onun döneminde hazırlanan İslâmîleşme temelli program ve ders kitapları kullanılmaya devam etti. Ancak Butto döneminde müfredata eklenen anti-Hindu ve anti-Hindistan içerikli vurguların çıkarılması da son yıllara kadar ihmal edildi.³³⁸

Geleneksel din öğretimi kurumlarına Ziya'ül Hak döneminde verilen destek Navaz Şerif döneminde de sürdü. Medrese açılması teşvik edildi ve belli sınavlarda başarılı olmak şartıyla medrese diplomalarının denkliğinin ve geçerliliğinin sağlanması uygulamalarına devam edildi.

Buna bağlı olarak medreselerin sayısı hızla artarken, devlete ait modern yükseköğretim kurumlarında çeşitli seviyelerde yürütülen din derslerinin programlardaki yeri muhafaza edildi.³³⁹

³³⁷ Fair, s. 57.

³³⁸ Misra, s. 189; Salim, s. 143; Saigol, s. 147.

³³⁹ Mansoor, Language Planning, s. 62; Institute of Policy Studies, Report, s. 4; 17; 18; Güner ve diğerleri, ss. 146-153.

Bu faaliyetleri sistemli hale getirmek üzere 1992’de hazırlanan Eğitim Politikası’nda öncelikle, din öğretiminin zorunluluğu ve sosyal yaşamın İslâm öğretileri doğrultusunda şekillenmesi konusu ön plana çıktı. Kur’an ve sünnet doğrultusunda bir toplum oluşturmaya yönelik olarak dînî ve ahlâkî eğitimin sadece öğretim kurumları çerçevesinde kalmaması gerektiği vurgulanarak bu amaçla görsel ve işitsel iletişim araçlarının da kullanılması önerildi.

Eğitim politikasında, yükseköğretimin çeşitlendirilmesi ve her bireye ulaştırılması hedeflendi. Bu bağlamda özel sektöre ait yükseköğretim kurumlarının açılmasının desteklenmesi, açıköğretimin yaygınlaştırılması, programın eğitim-öğretim kalitesini arttıracak şekilde modernize edilmesi gibi yükseköğretime dair konular ayrıntılı olarak yer aldı.³⁴⁰

Politika, devlet üniversitelerinin yetersiz ve verimsiz öğretim sistemini masaya yatırarak çözümler üretiyor, bir bakıma yeni bir eğitim-öğretim reformu hedefliyordu. Bu bağlamda, ‘yeni üniversiteler kurulmasını, yükseköğretim programlarında çeşitliliğin artırılmasını, mevcut programların çağın gerektirdiği biçimde yenilenmesini, bu programları yürütecek elemanların nicelik ve nitelik bakımından geliştirilmesini ve ödeneklerinin arttırılmasını, bilgi üretimini sağlayacak ortamlar oluşturulmasını, bilimsel araştırmaların ve araştırmacıların finansal açıdan desteklenmesini, sınav sisteminin geliştirilmesini, öğrencilerin politik eylemlerden uzak tutularak disipline edilmesini ve ders devamlılığının sağlanmasını, mezuniyet sonrası iş imkânlarının arttırılmasına yönelik olarak üniversitelerle diğer kurumlar arasında işbirliği ve kariyer planlama programları yürütülmesini’ öngörüyordu.

Ayrıca bu politika, ‘yükseköğretimin yürütülmesinin aşamalı olarak sivil organizasyonlara bırakılmasını’³⁴¹ hedefliyor ve ‘kaliteli eğitim-öğretim sunan özel üniversitelerin kurulmasını’ teşvik ediyordu.

³⁴⁰ Syeda Wadiat Kazmi, “Role of Education in Globalization: A Case for Pakistan”, **SAARC Journal of Human Resource Development**, 2005, ss. 90-107, A. H. Khan, ss. 647-667; Zia, ss. 165-178; Mumtaz Ahmad, s. 1; Isani ve Virk, ss. 30-32; Institute of Policy Studies, Education, s. 102; A. B. Malik, ss. 46-49; Ahsan, Educational Policies, ss. 259-280; Tarar, ss. 5080-5085; B. R. Jamil, ss. 191-209.

³⁴¹ Bu otonomi demektir ki, üniversite ödeneklerinin %67’sini karşılayan federal hükümet yetkililerinin yasaların kendilerine verdiği devlet üniversitelerini kontrol gücünü elinden bırakması düşünülemezdi ve olmadı da. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tarar, ss. 5080-5085; Waseem s. 74; 75.

Politikanın yükseköğretimde verimliliğin arttırılmasına yönelik detaylar içermesi, üniversitelerin ülkenin kalkınmasına sağlayacağı katkının farkına varıldığını açıkça gösteriyordu.

Politika, bu reformların gerçekleştirilmesi için bütçeden altı milyar Rupî'lik bir fon ayrılması gerektiğini vurguluyordu. Yasal ve bürokratik düzenlemelerin yetersizliği ve ülke kaynaklarının kısıtlılığı nedeniyle bu politika devlet üniversiteleri açısından takdir toplayan ideal bir bildiriden öte gidemese de, ard arda yeni özel üniversiteler kurulmasına ve öğrenci disiplinin sağlanmasına yönelik adımlar atılmasına yol açarak yükseköğretime ciddi bir katkı sağladı.³⁴²

1993 seçimlerinin galibi PPP'nin lideri Başbakan Benazir Butto'nun 1994'te medreselere kayıt altına girmeleri konusunda yaptığı baskı, tepki ile karşılandı ve ülkede kayıtdışı medreseler hızla çoğaldı.³⁴³

Benazir Butto'nun yolsuzluk nedeniyle görevden alınması sonrasındaki 1997 seçimlerinin ardından tekrar başbakan olarak atanan Nevaz Şerif'in ikinci dönemi ilk dönem politikalarının devamı niteliğindeydi.

'İslâmî ve kültürel değerlerin korunması' idealinin tekrarlandığı 1998 Eğitim Politikası'nda yükseköğretimin içinde bulunduğu problemler tespit edildi. 'Yükseköğretime giriş sistemi, giriş oranı, öğrenci ve öğretim elemanlarının politize olması, günü geçmiş program, eğitim-öğretim kalitesinin düşüklüğü, kötü yönetim, fiziksel imkânların yetersizliği' gibi problemler irdelendi ve çözüm önerileri sunuldu.

Ayrıca, 'eğitim politikalarının amacına ulaşp ulaşmaması, özel sektörün eğitim-öğretim yatırımlarının teşviki, öğretim kurumlarının otonomisi, eğitim-öğretim kalitesini arttırmaya yönelik Bologna kriterlerine uygun olma ve akreditasyon alma gibi modern uygulamaların yaygınlaştırılması, öğrenci değerlendirme sisteminin değiştirilmesi, programların geliştirilmesi' gibi konular ele alındı.

'Araştırma, laboratuvar, kütüphane ödeneklerinin arttırılması, yabancı ülkelerle ve endüstriyel kuruluşlarla işbirliğinin arttırılması, programların

³⁴² Mohammad Waseem, "Underdevelopment of Social Sciences in Pakistan", **The State of Social Sciences in Pakistan**, (Ed. S. H. Hashmi), Council of Social Sciences Press, Islamabad, 2001, s. 74; A. H. Khan, ss. 647-667; A. B. Malik, ss. 46-49; Mumtaz Ahmad, s. 1; Isani ve Virk, ss. 30-32; Institute of Policy Studies, Education, s. 102; Ahsan, Educational Policies, ss. 259-280; Talati ve diğerleri (Ed.), s. 39; 40; Tarar, ss. 5080-5085.

³⁴³ K. Rahman ve Bukhari, Pakistan, s. 333; Fair, s. 83.

uluslararası standartlar doğrultusunda modernize edilmesi, iç ve dış denetimin artırılması, üniversitelerin finansal kaynak teminine yönlendirilmesi, öğrencilere yönelik burs ve kariyer planlama hizmetlerinin artırılması, yükseköğretime giriş sınavının organize edilmesi ve giriş oranının artırılması’ önerildi.³⁴⁴ Üniversiteye giriş oranının 2010’da %10’a çıkarılması öngörüldü. Ancak bu hedef ülke şartları için pek de gerçekçi değildi.³⁴⁵

Öte yandan, geleneksel ve modern öğretim sistemlerinin entegrasyonu amacıyla İslâmî ilimlerle beraber modern bilimlere yönelik derslerin de yer aldığı ‘model medreseler’ kurulması planlandı ve ‘model program’ hazırlandı.

Eğitim Bakanlığı’nın ve Diyanet İşleri Bakanlığı’nın ortak çabasıyla yürütülen bu çalışma, 1999’da General Pervez Müşerref’in yönetime el koymasıyla sekteye uğradı.

1.2.2.3.5. 2000’li Yıllarda Eğitim Politikaları ve Genel Değerlendirme

Pakistan’da Ziya’ül Hak ve Navaz Şerif dönemlerinde modern yükseköğretimin kat ettiği mesafeler, 2000’li yılların başında yönetimi devralan Pervez Müşerref döneminde de artarak devam etti.

Bu dönemlerde hazırlanan eğitim politikalarında, yükseköğretimde öğretim süresinin yeterliliği, yeni bölümlerin açılması, diploma denkliklerinin sağlanması, kalitenin artırılması, uluslararası standartların yakalanması, özel teşebbüsün ve özerkliğin desteklenmesi, devlet kurumları ve özel teşebbüs işbirliğinin koordine edilmesi gibi konulara geniş yer ayrıldı³⁴⁶. Bunun en belirgin sonucu olarak, vakıflara, tüzel ya da gerçek kişiliklere ait özel üniversitelerin ve yüksekokulların sayısı yıldan yıla arttı³⁴⁷.

Navaz Şerif hükümeti döneminde başlatılan ‘model medreseler’ kurulması ve ‘model program’ hazırlanması projesi ise, Pervez Müşerref hükümeti tarafından bir

³⁴⁴ Robert E. Klitgaard ve diğerleri, “Merit and Admissions Policy: Case Studies from Pakistan”, **Comparative Education Review**, Cilt: 23, Sayı: 2, 1979, ss. 271-282; A. B. Malik, ss. 50-52; Waseem, s. 74; S. W. Kazmi, s. 102; A. Iqbal, s. 105.

³⁴⁵ A. B. Malik, s. 52; 53; 79; B. R. Jamil, ss. 191-209; A. Iqbal, s. 83.

³⁴⁶ Mansoor, Language Planning, s. 63; Hayes, s. 74.

³⁴⁷ Birişik, İslâm Araştırmaları, s. 40; 42.

eğitim politikası olmaktan daha öteye taşındı ve bir eğitim reformuna dönüştürülerek yürürlüğe kondu ki,³⁴⁸ bu reformun ayrıntılarına daha sonra değinilecektir.

2008’de yapılan seçimlerle birlikte Pervez Müşerref dönemi kapandı ve yolsuzluk söylentilerinin tükenmediği bir Pakistan Halk Partisi dönemi yeniden başladı. Bu dönemde meclise giren vekillerin %25’inin ve bazı bakanların medrese mezunu ya da yöneticisi olduğu iddia edildi ve bu oranların hükümetin eğitim politikalarına yansımaları beklendi.³⁴⁹

Ancak beklenen olmadı ve 2010 Eğitim Programı geleneksel yüksek din öğretiminden ziyade, modern yükseköğretimde özel sektör yatırımları ile yükseköğretimin her birey için ulaşılabilir ve kaliteli olması gibi konulara yoğunlaştı.³⁵⁰

Pakistan’ın eğitim-öğretim alanında yürüttüğü politikaları genel olarak değerlendirecek olursak, bunların tamamında ‘Pakistan’ın ideolojik ve milli yapısının korunması, Pakistan halkının bireysel, sosyal ve ekonomik gelişiminin sağlanması, eğitimde fırsat eşitliğinin ve eğitimin her seviyesinde kalitenin ve ulaşılabilirliğin yaygınlaştırılması’ gibi hedefler gözetildiğini görürüz³⁵¹.

Bu hedefler doğrultusunda hazırlanan eğitim politikalarında yükseköğretimle ilgili olarak yer alan konular özet olarak şunlardır:

‘Yeni üniversite, fakülte ve bölümlerin açılması; eğitim kalitesinin artırılması; altyapı yetersizliğinin giderilmesi, kütüphanelerin güçlendirilmesi; modern bilim ve teknolojiye geçişin hızlandırılması; öğrencilerin dini ve milli değerler doğrultusunda yetiştirilmesi, disipline edilmesi, burs ve barınma imkanlarının genişletilmesi; bilimsel araştırmaların artırılması’.³⁵²

Pakistan, hazırladığı eğitim politikalarını beş yıllık kalkınma planları içerisine dahil ederek gerçekleştirmeye çalıştı. Ancak daima acil ve öncelikli durumların ortaya çıkması, siyasi ve ekonomik yolsuzlukların yaygın olması gelişmekte olan ülkenin kıt kaynaklarının eğitim-öğretime planlandığı ölçüde aktarımını engelledi.

³⁴⁸ Zia, ss. 165-178; K. Rahman ve Bukhari, Religious Education, s. 65; S. W. Kazmi, s. 103; Fair, s. 27.

³⁴⁹ S. H. Ali, s. 26.

³⁵⁰ Muhammad Yusaf Chohan ve Mohammad Saleem, **Pakistan Country Report: Education for All, The Year 2000 Assessment**, Government of Pakistan Ministry of Education Publications, Islamabad, 1999, s. 124.

³⁵¹ A. H. Khan, ss. 647-667.

³⁵² Isani ve Virk, s. 111; 137.

Bu durum üniversiteleri, kendi kaynaklarını araştırmaya ve elde ettikleri kaynakları en yüksek verimle kullanmaya yöneltti ki, bu konuda öncülük eden kurum ‘National University of Modern Languages’ (NUML) oldu. Kaliteyi arttırmayı hedefleyen diğer bazı üniversiteler de aynı yola başvurdular.³⁵³

Pakistan’ın çalkantılı siyasal değişimleriyle aynı karakterde olan, bir başka deyişle, her yeni hükümetle birlikte değişen, halkın gerçekleri ve ihtiyaçları ile uyumlu olmayan, ulaşılması güç hedefler içeren, kötü yönetilen ve çoğu zaman samimiyetten uzak hazırlanan gününbirlik eğitim politikaları, yetersiz ekonomik koşullar da söz konusu olunca ülkenin sorunlu eğitim-öğretim sektörüne ciddi bir katkı sağlamaktan uzak kaldı³⁵⁴. Sonuçta Pakistan’ın sınıf ayrımına dayalı fakat aynı zamanda farklı etnik kimlikleri İslâm ideolojisi etrafında biraraya getiren öğretim sistemi olduğu gibi devam etti.

1.2.2.4. Reformlar

Pakistan’da eğitim-öğretim alanındaki ilk reform çalışmaları, 1959’da Eyüp Han hükümeti (1958-1969) tarafından geleneksel din öğretiminin modernize edilmesine yönelik olarak gündeme getirildi. Ancak hükümetin bu alandaki reform çabası General Yahya Han’ın 1969’da yönetimi devralmasıyla sonuçsuz kaldı.³⁵⁵

Ulemânın direncine rağmen geleneksel din öğretiminde reform konusu Ziya’ül Hak ve Nevaz Şerif dönemlerinde tekrar gündeme geldi. Ziya’ül Hak hükümetinin hazırlayıp yürürlüğe koyduğu 1979 Eğitim Politikası aslında, öncekilerin aksine, İslâmîleşme temelli bir reform planıydı ki, bu politikanın detayları hakkında daha önce bilgi verildi.

1992 Eğitim Politikası da 1979 Eğitim Politikası’nın devamı niteliğindedir. 1992 Eğitim Politikası’nın revize edilmesiyle hazırlanan 1998 Eğitim Politikası doğrultusunda yeni bir reform planlaması yapıldı.

³⁵³ Isani ve Virk, s. 111; 137.

³⁵⁴ Muhammad Altaf Qureshi ve Hamid Khan Niazi, “Effectiveness of Government Plans and Policies for Universal Primary Education in Pakistan”, **Journal of Educational Research**, Cilt: 11, Sayı: 2, 2008, s. 145; 146; I. H. Qureshi, s. 171; Hayes, s. 78.

³⁵⁵ K. Rahman ve Bukhari, Religious Education, s. 64; T. Rahman, Inequality and Polarization, s. 14; University Grand Commision, s. 16; A. B. Malik, s. 42; F. Rahman, Çağdaşlık, s. 178; 179.

‘Eğitim Sektörü Reformu Aksiyon Planı’ olarak adlandırılan bu çalışmada eğitim-öğretimin her kademesine yönelik çeşitli konular ele alındı.³⁵⁶ Bunlardan en önemlisi, geleneksel ve modern öğretim sistemlerinin entegrasyonu amacıyla İslâmî ilimlerle beraber modern bilimlere yönelik derslerin yer aldığı ‘model medreseler’ kurulmasıydı.

Eğitimcilerden ve medrese ulemâsından oluşan bir komisyon model medreselerde uygulanmak üzere bir ‘model program’ hazırladı. Federal Eğitim Bakanlığı’nın ve Diyanet İşleri Bakanlığı’nın ortak çabasıyla yürütülen bu çalışma 1999’da seküler kimliği ile tanınan General Pervez Müşerref’in yönetime el koyması sonucu sekteye uğradı.³⁵⁷

Ancak 2001 yılında Pervez Müşerref hükümetinin eğitim-öğretimde reform amacıyla hazırladığı ve ‘2001-2005 Eğitim Sektörü Reformları’ (Education Sector Reforms 2001-2005) olarak anılan plan da, daha önce hazırlanan eğitim politikalarının sürdürülmesine yönelik çabaların ürünüydü. Eğitim-öğretimde kaliteyi artırmaya odaklı stratejik plan niteliğindeki reform paketi âdeta eğitim-öğretimin tüm kademelerine ve sektörlerine yönelik bir seferberlik çağrısıydı.

Öncekilere kıyasla realist bir yaklaşımla hazırlanmış olan bu reformla yükseköğretimde, ‘Pakistan’ın sosyo-ekonomik gelişimine katkı sağlayacak değişiklikler yapılması, üniversite yönetim yapısının yeniden düzenlenmesi, üniversitelerde bilim ve teknolojinin desteklenmesi, bilimsel araştırmaların ödüllendirilmesi, eğitim-öğretim kalitesinin arttırılması, üniversiteye giriş oranının yükseltilmesi’ hedeflendi. ‘Laboratuvar ve kütüphane gibi araştırmaya dönük imkânların arttırılması için kaynak ayrılması ve iş sektörü ile öğrenciler arasındaki bağlantıların güçlendirilmesine yönelik organizasyonlar yapılması’ kararlaştırıldı.³⁵⁸

Eğitim-öğretim yoluyla kalkınmayı ve yoksulluğu önlemeyi amaçlayan reform paketi özel sektörü bu alanda yatırım yapmaya teşvik ediyor ve devlet-halk ortaklığına kapı aralıyordu.

³⁵⁶ Chohan ve M. Saleem, s. 117; A. B. Malik, s. 50; S. W. Kazmi, s. 102.

³⁵⁷ Zia, ss. 165-178; K. Rahman ve Bukhari, Religious Education, s. 65; S. W. Kazmi, s. 103; Fair, s. 27.

³⁵⁸ Nadeem Omar Tarar, “Globalisation and Higher Education in Pakistan”, **Economic and Political Weekly**, Mumbai, December 9, 2006, ss. 5080-5085; A. B. Malik, ss. 52-54; 79.

Plan, kaliteli eğitim-öğretim hizmeti alma hakkının her bireye ulaşmasını hedefliyor ve 2001’de %2.6 olan yükseköğretime giriş oranını³⁵⁹ %5’e, %15 olan özel üniversite oranını %40’a yükseltmeyi öngörüyordu. Ayrıca, medrese mezunlarının iş olanaklarının artırılması da reformun hedefleri arasındaydı.³⁶⁰

Halkın %33’ünün yoksulluk sınırının altında yaşadığı Pakistan’ın sosyo-ekonomik gelişimi için yükseköğretimin önemini ortaya koyan reform paketinin hayata geçirilmesiyle birlikte 16 yeni üniversite ve yüksekokul açıldı.³⁶¹ Üniversiteler fiziksel imkânlar, program gelişimi, öğretim ve araştırma gibi pekçok açıdan hızlı bir gelişme dönemine girdi³⁶².

Müşerref hükümeti 2001’de, yükseköğretim düzeyinde eğitim-öğretim yapan bazı büyük medreselerin özel üniversite statüsüne kavuşturulması için de çalışmalar yaptıysa da, bu girişim 11 Eylül 2001 terör saldırıları sonrasında batı ülkelerinden gelen baskılar nedeniyle sonuçsuz kaldı³⁶³.

Afgan savaşı sırasında ilk uluslararası cihad gruplarının kurulmasına öncülük eden ve destek sağlayan ABD, terör saldırılarının El-Kaide örgütünün organizasyonu olduğu fikrini savunuyordu. Pakistan’a bu tür grupların yok edilmesi, İslâmî militan yetiştirildiğini iddia ettiği medrese gibi geleneksel din öğretimi kurumlarının kapatılması ve toplumu modernize etmeye yönelik sosyal reform yapılması için baskı yapmaya başladı³⁶⁴.

³⁵⁹ 2001’de, 17-23 yaş grubundaki 18 milyon gençten sadece 475 bin’i yükseköğretime devam etmekteydi. Ayrıntılı bilgi için bkz. A. B. Malik, s. 76.

³⁶⁰ M. A. Qureshi ve diğerleri, “Perspective and Prospects of Commencing New Education Policy of Pakistan: A Review of Conference”, **Indus Journal of Management & Social Sciences**, Cilt: 1, Sayı: 2, 2007, ss. 167-176; M. Akram ve F. J. Khan, s. 20; 21; A. B. Malik, s. 52; 53; 79; B. R. Jamil, ss. 191-20.

³⁶¹ A. B. Malik, ss. 52-54; 79; Tarar, ss. 5080-5085; B. R. Jamil, ss. 191-209.

³⁶² Muhammad Majid Khan, **Issues of Access in Public and Private Higher Education Institutions in Islamabad Pakistan**, Ph.D. of Education Thesis, University of Massachusetts, 2010, s. 45.

³⁶³ Büyük medreselerin özel üniversite statüsüne kavuşturulması çalışmaları halen önemini korumaktadır. Pakistan hükümeti ve ‘Higher Education Commission’ (HEC) bu dönüşümün sağlanmasına yönelik formüller üzerinde durmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. K. Rahman ve Bukhari, *Religious Education*, s. 66; 68.

³⁶⁴ S. Ahmed Shah, “War on Terrorism: Self Defense, Operation Enduring Freedom and The Legality of U.S. Drone Attacks in Pakistan”, **Washington University Global Studies Law Review**, Cilt: 9, Sayı: 77, 2010, s. 80; K. Rahman ve Bukhari, *Pakistan*, s. 330; K. Rahman ve Bukhari, *Religious Education*, s. 56.

ABD'nin ve Avrupa ülkelerinin uluslararası ortak organizasyonu olan Uluslararası Kriz Heyeti'nin (International Crisis Group - ICG) 36 numaralı Asya raporunda Pakistan'da yapılması istenen reformlar şöyle ifade edildi:

Müslüman topluluklar Batı toplumu için tehdit olmayacak biçimde modernize edilmeli, Batı kültürüyle asimile edilerek Batı toplumuna yakınlaştırılmalıdır.

Bunları gerçekleştirmeye yönelik aksiyon planında Pakistan öğretim sisteminin sekülerleştirilmesine ve modern öğretim kurumları açılmasına öncelik verilmelidir.

Ayrıca, militan organizasyonlara destek veren medreselerin kapatılması, finans kaynaklarının kurutulması ve sorumlularının cezalandırılmasıyla birlikte bu tür dinî öğretim kurumlarının modern, liberal ve seküler kurumlara dönüştürülmesi şarttır. Bunun için öncelikle geleneksel din öğretimi kurumlarının programı ve kullanılan ders kitapları sekülerleştirilmelidir.³⁶⁵

Şunu belirtmek gerekir ki, ICG'nin reformlar için gerekçe olarak gösterdiği 'Pakistan medreselerinin %15'inin uluslararası terör olaylarına dahil olduğu' şeklindeki iddiası batı medya kuruluşlarının bu konudaki hipotezlerine dayanır. Bu saldırıları düzenleyenlerin medreselerle bağlantısına dair somut herhangi bir bulgu mevcut değildir ve buradaki asıl problem medreseler de değildir.

Bu gerçeğe rağmen Pakistan'daki dînî önderler ve geleneksel din öğretimi kurumları mensupları bu olumsuz imajdan son derece rahatsızdırlar ve bu tür politikaların Pakistan'daki geleneksel din öğretimi kurumları hakkındaki bilgisizlikten kaynaklandığını düşünürler.³⁶⁶

Dış baskılarla yüzleşmek zorunda kalan ve yeri geldikçe, 'İslâm'ı yanlış anlayan, dini toleranstan yoksun ve şiddet yanlısı küçük bir topluluğun tüm Pakistan ulusunu zan altında bıraktığına' değinen Pervez Müşerref başkanlığındaki hükümet, medreselerdeki aşırı eğilimleri kontrol amacıyla 'medrese reformu'na odaklandı.

İlk iş olarak 2001 yılında, bu reforma dönük yönetmelikler çıkardı ve yürürlüğe koydu. Aynı yıl bütçeden 6.5 milyon Rupî ödenek ayırarak 5 yıla yayılmış bir medrese reform stratejisi hazırladı.

³⁶⁵ K. Rahman ve Bukhari, Religious Education, s. 57; 59.

³⁶⁶ Rebecca Winthrop ve Corinne Graff, "Beyond Madrasas: Assessing the Links Between Education and Militancy in Pakistan", **Center for Universal Education Working Paper 2**, 2010, s. 16; K. Rahman ve Bukhari, Pakistan, s. 332; K. Rahman ve Bukhari, Religious Education, s. 63; Fair, s. 40; 81.

Bu bağlamda, programında seküler derslere yer veren medreselere bu dersleri verecek öğretmenlerin maaşlarının ödenmesi, hazırlanacak ders kitaplarının maliyetinin karşılanması, eğitim-öğretimle ilgili malzeme ve materyal ihtiyaçlarının giderilmesi konusunda Eğitim ve Diyanet İşleri Bakanlıklarının işbirliğiyle finansal destek verilebileceğini açıkladı.

Ancak bu yönetmelikler ve öneriler hükümete güvenmeyen ve işlerine devlet müdahalesi istemeyen pek çok medrese tarafından protesto edildi. Yönetmelikleri askıya alan hükümet, medreselerin ‘otonomilerinin korunması, programlarının kendi uzmanlarınca hazırlanması ve özel sektöre ait din öğretimi kurumlarının medrese kurullarına bağlı olmaya zorlanmaması’ şeklindeki koşullarını prensipte de olsa kabul etmek zorunda kaldı. Oysa Pakistan halkı %70 gibi yüksek bir oranla medrese reformunu destekliyordu.³⁶⁷

2001’de çıkarılan yönetmeliklere dayanarak Karaçi, İslamabad ve Sukkur’da kurulan model medreseler 2003-2004 öğretim yılında eğitim-öğretime açıldı. Mevcut medreselere model medrese öğretiminin örnek alınması önerisi yapıldı.

Çok geçmeden, Mayıs 2004’te, bu öneriye olumlu cevap veren ilk-orta-yükseköğretim düzeyindeki medreselerin toplam sayısı 105’e, bu tür medreselerde öğrenim gören talebelerin sayısı 24.784’e yükseldi.

Hükümet, medreselere daha önce yaptığı ‘seküler dersleri verecek öğretmenlerin maaşlarının ödenmesi ve hazırlanacak ders kitaplarının maliyetinin karşılanması’ konusundaki finansal destek teklifini yeniledi.³⁶⁸

Ancak bunu yaparken, seküler dersler için ihtiyaç duyulan 31.000 öğretmenin maaşı ve yüzbinlerce ders kitabının basımı için önceden planlanması gereken finansal yardım paketi hazırlama sürecini ihmal etti.

Dahası, reform programının uygulanmasını güçleştiren ekol ve mezhep farklılıklarını dikkate almayarak ulusal öğretim programını olduğu gibi medreselerde uygulamak istedi. Sonuçta, dış baskıların etkisiyle politik manevralar gereği yapılan medrese reformu çalışmalarından beklenen oranda başarı sağlanamadı.³⁶⁹

³⁶⁷ Kronstadt, s. 3; 5; Salim, s. 132; 144; T. Rahman, *Inequality and Polarization*, s. 14; 94; T. Rahman, *Education System*, s. 19; K. Rahman ve Bukhari, *Pakistan*, s. 333; K. Rahman ve Bukhari, *Religious Education*, ss. 65-69; S. H. Ali, s. 29; 105; 107; 188; Fair, s. 40; 45; 82.

³⁶⁸ K. Rahman ve Bukhari, *Religious Education*, s. 66-68; S. H. Ali, s. 106; Fair, s. 41.

³⁶⁹ K. Rahman ve Bukhari, *Religious Education*, s. 69; Kronstadt, s. 6.

2002’de hükümet USAID (United States Agency for International Development) ile eğitim-öğretim sektöründe reforma karşılık teslim edilmek üzere 100 milyon dolarlık yardım anlaşması imzaladı. İstenen reformlar ilköğretimden yükseköğretime kadar her öğretim kurumunun kız-erkek öğrenciler arasında ayrım olmaksızın kaliteli ve ulaşılabilir olmasını, kurum olanaklarının maksimum kapasiteyle kullanılmasını ve eğitim-öğretime özel sektör desteğinin arttırılmasını öngörüyordu.³⁷⁰

2002 yılında hükümet bu reformlar kapsamında devlet üniversitelerini yeniden yapılandırmayı hızlandırmak amacıyla ‘Model Üniversite Kanunu’nu çıkarmak istedi. Ancak henüz taslak halindeki kanun, üniversiteleri özelleştireceği, öğretim elemanlarının iş güvencesini ortadan kaldıracağı, öğrenim harçlarını arttıracığı gerekçesiyle bazı öğrenci ve akademisyenlerce protesto edilince parlamentoya getirilemedi.³⁷¹

Müşerref amacına ulaşmak için bir başka çıkış yolu aradı ve yükseköğretimi koordine etmek için 1974’te kurulan ‘University Grands Commission’ı (UGC) 2002 yılında ‘Higher Education Commission’a (HEC) dönüştürülerek geniş yetkilerle donattı.

HEC’e ayrılan ödenek 1947’den itibaren yükseköğretime ayrılan toplam ödenekten binlerce kat daha fazlaydı. HEC, üniversitelerin kalitesini arttırmak amacıyla çeşitli ülkelerdeki üniversitelerle işbirliği ve yabancı misafir öğretim üyesi istihdamı gibi sayısız projeyi uygulamaya koydu.³⁷²

7 Temmuz 2005 Londra saldırılarının ardından ABD ve İngiltere başta olmak üzere batılı ülkeler, geleneksel din öğretimi kurumlarında reform yapılması ve militan yetiştiren medreselerin kapatılması konusunda Pervez Müşerref’e yaptıkları baskıyı arttırdılar³⁷³.

Yoğun baskılar ve ekonomik yardıma duyulan ihtiyaç Pervez Müşerref hükümetini medreselere karşı sert önlemler almaya sevketti ve Pakistan medreseleri için zor günler başladı.

³⁷⁰ Blanchard, s. 6; K. Rahman ve Bukhari, Pakistan, s. 331.

³⁷¹ A. B. Malik, s. 81; 82; Tarar, ss. 5080-5085.

³⁷² Isani ve Virk, s. 27; 28; 170; Mansoor, Language Planning, s. 31; Güner ve diğerleri, s. 151.

³⁷³ K. Rahman ve Bukhari, Pakistan, s. 333; Fair, s. 1; Blanchard, s. 5.

Ağustos 2005’de Yüksek Mahkeme’nin (High Court) ve Anayasa Mahkemesi’nin (Supreme Court) medrese diplomasının denkliğinin iptaline dair aldığı karar medrese mezunlarının devlet kademelerinde görev almalarının ve üniversite öğrenimi görmelerinin yolunu kapattı. Teknik olmaktan ziyade politik olan bu karar, aslında, hükümete muhalefet eden İslâmî parti MMA’nın medrese mezunu 200 üyesinin seçimlerde aday olmasını önlemeye yönelikti.

2005 yılında medreselerde öğrenim gören 1.400 yabancı öğrencinin vizesi geçersiz sayılarak 30 Eylül 2005’e kadar yurtdışına çıkmaları istendi. Vize ve oturma izni konusunda uygulanan katı kurallar yabancı öğrencilere Pakistan medreselerinde öğrenim görme yolunu kapattı.

Medreseler mezhebe dayalı eğitim-öğretim yapmamaları, dînî nefret aşılammaları, militan oluşumları desteklememeleri konusunda uyarıldı ve her yıl faaliyet raporu vermeleri istendi. Öte yandan medreselere 31 Aralık 2005 tarihine kadar ilgili kurullara kayıt yaptırmaları, aksi takdirde kapatılacakları bildirildi ve kurul kaydı olmaksızın yeni medrese açılmasına da göz yumulmayacağı açıklandı.³⁷⁴

Medrese yönetimleri bu kararlara tavır almakta gecikmediler ve ‘Karşılaştırmalı Dinler’ dersi kapsamında mezhebe dayalı eğitim-öğretimi sürdürmeye devam ettiler.

‘Militan oluşumların desteklenmemesi’ şeklindeki uyarıya haksız yere suçlandıkları gerekçesiyle tepki gösterdiler. ‘Yıllık faaliyet raporu verilmesi’ beklentisini finansal açıdan bağımsız oldukları gerekçesiyle reddettiler.³⁷⁵

Medreselerin geçirdiği bu süreç, haklarını savunarak üzerlerindeki baskıyı azaltacak ve medrese kurulları ile hükümet arasında köprü vazifesi görecek bir organizasyonu zorunlu kıldı. Bu vazifeyi gerçekleştirmek üzere 2005 yılında ‘İttihad-i Tanzim-i Medaris-i Diniyye’ (ITMD) adlı bir üst kurul oluşturuldu.³⁷⁶

Hükümet, bu gelişmeyi lehine çevirme çabasıyla önemli bir adım attı. Medrese öğrencilerinin eşit şartlarda ve âdil değerlendirilmesini sağlamak iddiasıyla medrese kurulları tarafından ayrı ayrı yapılan mezuniyet sınavlarını bu üst kurulun

³⁷⁴ K. Rahman ve Bukhari, Pakistan, ss. 333-335; S. H. Ali, s. 48; Fair, ss. 82-84; Blanchard, s. 5; Güner ve diğerleri, s.151.

³⁷⁵ Fair, s. 84.

³⁷⁶ K. Rahman ve Bukhari, Pakistan, ss. 333-335; S. H. Ali, s. 48; Fair, ss. 82-84; Blanchard, s. 5; Güner ve diğerleri, s. 151.

yapmasını istedi. Ancak bunun önkoşulu, ITMD'nin, Eğitim ve Diyanet İşleri Bakanlıklarından, HEC'den, eğitimcilerden ve hükümet temsilcilerinden oluşturacağı bir komisyonun mezhepler arasındaki görüş farklılıklarına hassasiyet göstererek hazırlayacağı programın tüm medreselerce kabul edilip uygulanmasıydı.

Medreseler böyle bir programı uygulamayı prensipte kabul eder görünseler de hükümetin buna yönelik olarak vermeyi taahhüt ettiği finansal desteğe ABD tarafından gönderildiği kuşkusuyla şüphe ile yaklaştılar. Bu kuşkuyu haklı çıkaracak şekilde, sözü edilen destek miktarı ile ülkeye yapılan ABD yardımının örtüştüğüne dair ciddi iddialar öne sürdüler.

Bazı medreseler bu uygulamayı otonomilerine aykırı bulmakla birlikte hükümet tarafından dayatılacak bir medrese reformuna ihtiyaç duymadıklarını, gereken reformları zaten yapmış olduklarını ve bu nedenle hükümetin on yıl ilerisinde olduklarını vurgulayarak Müşerref'in baskı yapması durumunda baskı ile karşılaşacağını beyan ettiler.

Buna ek olarak, Muhammad Qasim Zaman ve Mahmud Ahmad Gazi gibi bazı önemli din adamları ve akademisyenler söylemlerinde, 'terörü desteklemek şöyle dursun, medreselerin bilakis terörü önlemeye yardımcı olduğu' biçiminde açıklamalara yer verdiler ve Pakistan devlet okullarındaki öğretim programı, yöntem, kaynak ve altyapı sorunlarına dikkat çektiler.³⁷⁷

Pakistan'da yönetimler değişse de bu tartışmalar hâlen devam etmektedir ve bitecek gibi de görünmemektedir. Ancak reform çabalarının olumlu bir sonucu, Pakistan'ın modern yükseköğretimindeki %6'lık büyüme hızının diğer eğitim-öğretim sektörlerine kıyasla önde gitmesidir. Yine de, büyüme hızını arttırmadığı takdirde, gelişmiş ülkelerin yükseköğretim düzeyini yakalayabilmesi için önünde 50-75 yıl gibi uzun bir mesafe vardır.³⁷⁸ Bu alanda ciddi bir revizye ihtiyacı duyulduğu ortadadır.

Yükseköğretimin Pakistan için taşıdığı önemin farkında olan HEC ve hükümet yetkilileri, yükseköğretimde yaşanan handikapları gidermeye yönelik reformlar yapmaya ve yükseköğretim sistemini geliştirmeye çalışmaktadırlar. Yükseköğretim kalitesini arttırmak amacıyla, yönetim, program ve öğrenci seçme

³⁷⁷ Fair, ss. 85-91.

³⁷⁸ Isani ve Virk, s. 111; 137; Reid, s. 2.

sistemi gibi pekçok alanda değişiklikler içeren yeni politikalar hazırlama ve yürütme çalışmaları sürmektedir.

Bu bağlamda, ‘üniversitelere kaliteyi arttırma, uluslararası standartlara kavuşma ve akreditasyon ile ilgili rehberlik hizmetleri sunma; üniversitelerin fiziksel kapasitelerini arttırma; yeni bölümler açma; kaynakların verimli kullanımını sağlama ve finansal sıkıntılar için alternatif çözüm yolları üretme; öğretim elemanı maaşlarında iyileştirme; akademik standartları geliştirme; yurtdışı akademik faaliyet imkânlarını geliştirme; misafir öğretim elemanı ve bilimsel çalışmalar için gerekli ödenekleri sağlama’ gibi girişimlerde bulunmaktadır. Ancak bu çabaların sonuç vermesinin uzun zaman alacağını kestirmek zor değildir.³⁷⁹

³⁷⁹ Wasim Anwar, **Higher Education in Pakistan**, Masther Thesis, Institute for Educational Research, Oslo University, 2007, s. 67; 71; Grace Clark, “Reform in Higher Education in Pakistan”, **Education Reform in Pakistan**, (Ed. Robert M. Hathaway), Woodrow Wilson International Center for Scholars Press, Washington DC, 2005, s. 68; Batool ve Qureshi, ss. 24-28; 37.

İKİNCİ BÖLÜM

PAKİSTANDA YÜKSEK DİN ÖĞRETİMİ KURUMLARI

Daha önce de belirttiğimiz gibi, Pakistan’da hem geleneksel hem de modern yüksek din öğretimi kurumlarını bir arada görmek mümkündür. Bu kurumları ele aldığımız ikinci bölümde öncelikle yükseköğretim düzeyinde eğitim-öğretim yapan medreseler ve bu medreselerde yürütülen yüksek din öğretimi hakkında genel bilgi verilecektir. Daha sonra da ağırlıklı olarak modern yüksek din öğretimi kurumları ve özellikle ‘Uluslararası İslâm Üniversitesi İslâm Araştırmaları Fakültesi’ örneği ele alınacaktır.

2.1. GELENEKSEL YÜKSEK DİN ÖĞRETİMİ KURUMLARI: MEDRESELER

Pakistan’da kuruluş yıllarından itibaren pekçok modern yükseköğretim kurumu açılmasına rağmen yükseköğretim düzeyindeki medreseler önemini yitirmemiş ve üniversitelerle işbirliği içerisinde varlığını sürdürmüştür. Bunun temel nedeni, Ziya’ül Hak ve Navaz Şerif dönemlerinde ‘belli sınavlara girmek ve başarılı olmak şartıyla medrese diplomalarının üniversite diplomalarıyla denkliğinin onaylanması’ konusunda alınan ve sonraki dönemlerde zaman zaman rafa kaldırılma da halen yürürlükte olan kararlardır.³⁸⁰

Ancak modern yükseköğretim sisteminde bu diplomaların kabul düzeyi kurumdan kuruma değişir. Örneğin, alınan kararlara göre, ‘Âlimiyye’ diploması dört yıllık İslâm Araştırmaları ve Arap Dili ve Edebiyatı fakültelerinin lisans diplomalarına karşılık gelir. Buna rağmen bazı üniversiteler bu medrese diplomasını geçerli görmezken, bazıları dört, bazıları üç, bazıları da iki yıllık yükseköğretim diploması olarak kabul eder.

Öte yandan Pencab Üniversitesi, yaptığı sınavlarda başarılı olan medrese mezunlarına, sınav puanları doğrultusunda, dört yıllık İslâm Araştırmaları ve Arap

³⁸⁰ Mansoor, Language Planning, s. 62; Birişik, Medrese, ss. 333-338; Birişik ve Rizvi, ss. 538-542; Güner ve diğerleri, ss. 146-153.

Dili ve Edebiyatı fakültelerinin lisans ya da yüksek lisans diplomalarına eşdeğer olacak şekilde diploma denkliği kazanma imkânı sunar. Bu imkândan yararlanan öğrenciler sorun yaşamaksızın modern yükseköğretim kurumları mezunları ile aynı hakları elde ederler.³⁸¹

2.1.1. Öğretici ve Öğrenci Kaynakları

Yükseköğretim düzeyinde eğitim-öğretim yapan medreselerin öğretici eleman alımında uyguladığı en yaygın kriter, en az Âlimiyye derecesinde mezuniyeti bulunmak, en az beş yıllık öğretim tecrübesine sahip olmak ve medresenin öğretim dilini (Urduca, Arapça, İngilizce) iyi derecede bilmektir.³⁸²

Bunun yanı sıra, Osmanlı medreselerindeki ‘danişmend’ uygulamalarına³⁸³ benzer şekilde üst seviyedeki öğrencilerin alt seviyedeki öğrencilere ders vermesi uygulaması da sıkça görülen bir durumdur.

Öğretici eleman alımında uygulanan kriterlerde belirgin biçimde göze çarpan diğer hususlar, hemen her medresenin kendi mezunlarını ve cemaat mensuplarını göreve alma temayülünde olmasıdır. Öğretici elemanların hâfız ya da kârî olması da önemli bir tercih nedenidir.

İslamabad’daki Daru’l-Ulûm-i İslâmiye, gibi programında seküler dersler bulunan az sayıdaki geleneksel yükseköğretim kurumlarında, bu dersleri verecek öğretmenlerin aynı şartları taşıması beklenmez. Ancak öğretmenlerin en az iki ya da dört yıllık yükseköğretim diplomasına sahip olması ve medresede uygulanan İslâmî kıyafet zorunluluğuna uyması istenir.³⁸⁴

Öğrenci kabulde ekol, cemaat ya da mezhep mensubiyeti önşart olarak dikkate alınmakla birlikte, diğer kriterler medreselerin eğitim-öğretim düzeylerine ve medrese yönetimlerinin aldığı kararlara göre değişiklik gösterir.

Örneğin, Daru’l-Ulûm-i Serhad medresesi öğrencilerin yükseköğretime uygunluğunu tespiti yönelik bir mülakat yapar. Daru’l-Ulûm-i İslâmiye, Câmia-i Tefhîmü’l-Kur’an ve Hayru’l-Medâris öğrencilerin derse hangi kademedен

³⁸¹ Fair, s. 24; 25; Güner ve diğerleri, ss. 146-153.

³⁸² Fair, s. 60; 61.

³⁸³ Akyüz, s. 62; Kazıcı, s. 58.

³⁸⁴ Fair, s. 60; 61.

başlatılacağını tespitiye yönelik bir sınav yapar. Bu sınavı girmeyen öğrenciler Âliye kademesinden başlatılır.

Bazı medreseler ki, bunlar genelde Ehl-i Hadis ekolü medreseleridir, sadece hafız olanları öğrenci olarak kabul eder.

Câmia-i Muntazır medresesi gibi diğeri bazı medreseler ise kuruma müracaat eden öğrencilerin iyi ailelerden gelmiş olmalarına dikkat etmekle birlikte, sağlık kontrolünden geçmelerini şart koşar ve bulaşıcı hastalıklar bakımından tehdit oluşturmayanları kabul eder.³⁸⁵

Pakistan’da modern yüksek din öğretimi kurumlarından geleneksel yüksek din öğretimi kurumlarına geçiş de mümkündür. Örneğin, İslâm Araştırmaları ve Arap Dili ve Edebiyatı fakültelerinin lisans mezunları, dilerlerse yüksek lisans ve doktora öğrenimlerine lisansüstü düzeyde eğitim-öğretim yapan medreselerde devam edebilirler.³⁸⁶ Bunun için medrese yönetimlerinin öğrencinin müracatına onay vermesi yeterlidir.

2.1.2. Program ve Öğretim

Medreselerin bağlı olduğu ekollerin ve kurulların kararları doğrultusunda birtakım farklı uygulamalar olsa da, yükseköğretim düzeyinde eğitim-öğretim yapan medreselerde okutulan temel dersler, 250 yıl öncesine ait ‘Ders-i Nizâmî’ programındaki dersler ve kaynak metinler esas alınarak yapılandırılmıştır.

Bu yapılandırmanın temelinde, ‘Herşeyin en iyisinin eski altın çağlarda yazıldığı, günümüzün modern çağına kalanın ise o günlerde yazılanları korumak olduğu’ öngörüsü vardır. Bu anlayışa bağlı olarak yetişen öğrenciler, ezberledikleri metinlerin dışına çıkamaz ve bu metinleri kendi görüşleriyle açıklayamaz, anadilleriyle ifade edemez hâle gelirler.³⁸⁷

16 ayrı derse ve bu derslerde okutulan 84 kitaba dayalı bir program olan Ders-i Nizâmî, kemikleşmiş ve monotonlaşmış bir öğretim sisteminin sembolü gibidir. Ancak önceki dönemlere nazaran kısmen değişiklikler yapılmışsa da

³⁸⁵ Nayyar, s. 229; Fair, s. 64.

³⁸⁶ Fair, s. 24; 25; Güner ve diğeri, ss. 146-153.

³⁸⁷ K. Rahman ve Bukhari, Pakistan, s. 327; Institute of Policy Studies, Report, s. 21; T. Rahman, Education System, s. 12; 13; T. Rahman, Inequality and Polarization, s. 84; S. H. Ali, s. 109.

derslerde okutulan bazı metinler, kendilerini geleneksel İslâmî kültürü korumakla görevli kabul eden medreselerce İslâmî kimliğin bir parçası gibi görülerek hâlâ muhafaza edilir. Bu tür geleneksel metinlerin yanısıra bu metinlere yazılmış bir dizi şerh ve hâşiye de okutulur.³⁸⁸

Her ne kadar uygulanan program aynı olsa da medreselerde yapılan öğretim birbirinin tıpatıp aynısı değildir. Bunun temel nedeni program geliştirme anlayışlarının ‘mezheplere göre’ olmasıdır. Bu anlayışla hazırlanan öğretim programlarında mensup olunan mezhebin görüşlerine ağırlık verilir³⁸⁹. Ayrıca, medresenin izlediği ekole bağlı olarak, bir kısmı Kur’ân ve Kıraat öğretimine öncelik verirken, bir kısmı Hadis, bir kısmı Arap Dili ve Edebiyatı bir kısmı da Tasavvuf öğretimi ağırlıklıdır.

Fıkıh, özellikle de Hanefî Fıkıhı, Hadis derslerinin ön planda olduğu Ehl-i hadis ekolü medreseleri hariç, bütün medreselerin en temel dersidir.

İslâmî ilimlerin her dalında yükseköğretim sunan Deobendi medreselerinden mezun olanların bir kısmı üniversitelerin İslâm Araştırmaları ve Arap Dili ve Edebiyatı fakülte ve bölümlerinde öğretim elemanı olarak görev yapabilecek düzeydedir.

Birelvî ekolü medreselerinin temel vurgusu tebliğ ve irşat üzerine olduğundan herbir öğrencinin haftada iki gününü tebliğe ayırması zorunludur.³⁹⁰

Nedve medreseleri ülkenin Ortadoğu ile iletişimine katkı olması açısından Arap Dili ve Edebiyatı ağırlıklı bir eğitim-öğretim hizmeti yürütür³⁹¹.

Arapça’nın yanısıra İngilizce’ye de önem veren ve öğretim dilinin Arapça ve İngilizce olduğu Cemaati-i İslâmî medreselerinde İslâmî ilimlerle birlikte Ekonomi, Politika, Sosyoloji, Psikoloji, Coğrafya, Tarih, Bilgisayar gibi modern yükseköğretim programlarındaki bazı derslere de yer verilir³⁹².

³⁸⁸ K. Rahman ve Bukhari, Pakistan, s. 327; Institute of Policy Studies, Report, s. 21; T. Rahman, Education System, s. 12; 13; T. Rahman, Inequality and Polarization, s. 84; S. H. Ali, s. 109.

³⁸⁹ Tosun, s. 116.

³⁹⁰ T. Rahman, Inequality and Polarization, s. 82; Fair, s. 59; Güner ve diğerleri, s. 150; Bırışık, Ekoller, s. 141; 154.

³⁹¹ F. Rahman, Çağdaşlık, s. 138.

³⁹² Farish A. Noor ve diğerleri (Ed.), **The Madrasa in Asia: Political Activism and Transnational Linkages**, Amsterdam University Press, Amsterdam, 2008, s. 151; T. Rahman, Inequality and Polarization, s. 83; 84; S. H. Ali, s. 23; Fair, s. 59.

Şii medreselerde Ders-i Nizâmî'yi esas alan programlar uygulansa da kullanılan kaynaklar, sünni medreselerden farklı olarak, mezhebin görüşünü ve bakış açısını yansıtan Şia kaynaklarıdır. Bu medreselerin programları çeşitli derecelerde modern dersler de içerir.³⁹³

İngilizce öğretimi medreselerin bağlı olduğu ekollerin görüşlerine göre değişgendir. Örneğin, Deobendi medreseleri İngilizce öğretmezken Cemaat-i İslâmî medreseleri yükseköğretimin son kademesine kadar İngilizce öğretimine devam eder. Bu derslerde üniversitelerde kullanılan ders kitaplarının yanısıra kendi hazırladıkları kitapları da kullanırlar.

İngilizce öğretimi yapan diğler bazı medreseler ders kitapları yoluyla oluşabilecek kültür etkileşiminden kaçınmak amacıyla bağlı oldukları kurulların hazırladığı ders kitaplarını kullanmayı tercih ederler. Bu kitapların herbirindeki 17 konunun 10'u İslâmî ahlâk ve kişilik geliştirmeye yönelik temalara ayrılmıştır. İngilizce öğreten bazı medreseler de bu dersin içeriğini ve ders materyallerinin seçimini öğretmene bırakırlar.

İngilizce de dahil olmak üzere geleneksel yüksek din öğretimi kurumlarında yer alan az sayıdaki seküler derslerin bilgi düzeyi modern yükseköğretim kurumlarındaki derslerin bilgi düzeyinden daha düşüktür. Buna rağmen eğitim-öğretim sırasında bu dersleri alan ve almayan medrese mezunlarının dünya görüşleri birbirinden farklılık arz eder. Kimilerine göre, İngilizce bilen ve seküler dersler almış olan medrese mezunları diğlerlerine göre daha liberal ve hoşgörölüdürler.³⁹⁴

Pakistan'da, çeşitli hükümetler tarafından tüm medrese programlarının modernize edilmesine ve programa seküler dersler eklenmesine yönelik olarak medrese kurullarına yapılan uyarılar kurullar tarafından kapsamlı bir yaptırıma dönüşmemiştir. Yükseköğretim düzeyindeki medreselerin programlarında bu yolla yapılan önemli ve belirgin bir değışiklik olmamıştır.

Hükümet yetkilileri, bu çalışmaların başarısızlığından medrese otoritelerini sorumlu tutmaktadırlar. Oysa bu reformlar çoğunlukla geleneksel eğitim-öğretim sektörünü tam olarak anlamaktan uzak bazı bürokratlarca hazırlanmış ve medrese

³⁹³ S. H. Ali, s. 39; T. Rahman, *Inequality and Polarization*, s. 83; Fair, s. 60.

³⁹⁴ T. Rahman, *English Teaching*, s. 255.

ulemâsı reform çalışmalarına dahil edilmemiştir. Sonuçta yapılan uyarı ve öneriler medrese mensupları tarafından büyük ölçüde kulak ardı edilmiştir.³⁹⁵

Yapılan bir araştırmaya göre, bu çalışmalara önyargı ve şüphe ile yaklaşan medrese öğretim elemanlarının %92'si, öğrencilerin %77'si yükseköğretim düzeyindeki medreselerde okutulan İslâmî ilimler alanına yönelik programlarda hükümet yetkilileri tarafından herhangi bir değişiklik yapılmasına karşıdırlar. Ancak bununla birlikte öğretim elemanlarının %58'i, öğrencilerin %65'i programa modern bilimlerin eklenmesine taraftardırlar. Buna karşı olan kesim ise modern bilimlerin ilk ve ortaöğretim düzeyindeki medreselerde başlangıç düzeyinde verilmesini yeterli görür.³⁹⁶

2.1.3. Ders İçerikleri ve Öğretim Materyalleri

Medreselerde, yükseköğretime karşılık gelen Âliye ve Âlimiyye mezuniyet derecesinin elde edilebilmesi için tamamlanması gereken Ders-i Nizâmî programı doğrultusundaki temel dersler ile bu derslerde okutulan ve 'Kütüb-i Münteheyâne' olarak adlandırılan klasikleşmiş temel eserler şöyle sıralanabilir:

Sarf:

Şâfiye, Cemalüddin İbn-i Hâcib (1248)
Mîzânü's-Sarf, Sirâceddin Osman Avendî (1357)
Penç-Genç, Sirâceddin Osman Avendî (1357)
Sarf-ı Mîr, Seyyid Şerif Ali Cürcânî (1413)
Füsûlü'l-Ekberiyye, Ali Ekber Allahâbâdî (1679)
Münşâ'ib, Hamîdüddin Kâkûrî (1801)
Zübde, Zâhir bin Mahmud bin Mes'ud (1863)

Nahv:

Kâfiye, Cemaluddin Osman Hacib (1248)
El-Hidâye fi'n-Nahv, Ebu Hayyan el-Endülüsî (1344)

³⁹⁵ Mumtaz Ahmad, s. 2.

³⁹⁶ Mumtaz Ahmad, s. 5.

Nahv-ı Mîr, Seyyid Şerif Ali Cürcânî (1413)
Şerh'u Mi'eti Âmil, Abdurrahman Câmî (1446)
Şerh'u Kâfiye, Abdurrahman Câmî (1446)
Şerh'u Mi'eti Âmil, Hüseyin bin Nokânî (1519)
Teshîl'ül-Kâfiye, Abdulhak Hayrâbâdî (1899)

Edebiyat:

El-Muallakât-ı Seb'a, Hammâdu'r-Râviye (ö. 772)
Divân-ı Hamâse, Habib El-Tâyî (ö. 846)
Divân-ı Mütenebbî, Ahmed bin Hüseyin El-Kindî (ö. 1009)
Makâmât-ı Harîrî, Kâsım Harîrî (ö. 1122)
Nefhatü'l-Yaman, Ahmed Yamânî (ö. 1840)
Müfidi't-Tâlibîn, Muhammed Ahsen Nanevtevi (ö. 1894)
Nefhatü'l-Arab, Muhammed Aziz Ali (ö. 1955)
Arûz el-Miftah, Yusuf bin Ebubekir Sakâkî (1339)

Belâğat:

Telhîs'il-Miftah, Celalüddin Muhammed Kazvinî (1338)
Muhtasar'ul-Meânî, Saadüddin Mes'ud Taftazânî (1390)
El-Mutavvel - Şerh'u Telhîs'il-Miftah, Saadüddin Mes'ud Taftazânî (1390)
Bahs-i Faal İbn-i Akîl, Abdullah Ahmed İbn-i Akîl (1396)
Şerh'u Câmî, Abdurrahman Câmî (1446)
Hâşiye-i Şerh'u Câmî, Abdulgafurlârî (1506)

Tefsir - Usûl-ü Tefsir:

El-Teysîr Fi't-Tefsir, Ömer Nefsî (ö. 1142)
Şâtıbiyye, Şâtıbî (ö. 1194)
Tefsir'ül-Beyzâvî, Beyzâvî (ö. 1286)
Müdârikü'l-Tenzil, Abdullah Nesfî (ö. 1310)
Tefsir-i İbn-i Kesir, İbn-i Kesir (ö. 1373)
Keşşaf, Zemahşerî (ö. 1377)
Mukaddime-i Cezeriyye, Muhammed Cezerî (ö. 1429)

Tefsir'ül-Celaleyn, Celalüddin Mahalli (ö. 1459) ve Celalüddin Süyûtî (ö. 1505)

Fevzü'l-Kebir, Şah Veliyyullah Dihlevî (ö. 1762)

Mazharî, Senâullah (ö. 1810)

Hülâsâtü'l-Beyan, Ziyaüddin (ö. 1854)

Fevâid-i Mekkiyye, Abdurrahman (ö. 1911)

Hadis - Usûl-ü Hadis:

Muvattâ, İmam-ı Mâlik (ö. 795)

Sahih-i Buhârî, Muhammed Buhârî (ö. 870)

Sahih-i Müslim, Ebu Hüseyin Müslim (ö. 875)

Sünen-i İbn-i Mâce, Muhammed bin Yezid (ö. 887)

Sünen-i Ebi Davud, Ebu Davud Süleyman (ö. 889)

Sünen-i Tirmizî, Muhammed bin İsa Tirmizî (ö. 892)

Şemâil-i Tirmizî, Muhammed bin İsa Tirmizî (ö. 892)

Sünen-i Neseî, Ahmed Neseî (ö. 915)

Şerhü'l-Meâni'l-Âsâr, Ahmed Tehâvî (ö. 933)

Müşkilü'l-Âsâr, Ahmed Tehâvî (ö. 933)

Mesâbih, Hüseyin Bağavî (ö. 1122)

Mukaddime-i İbn-i Salah, İbn-i Salah (ö. 1245)

Mişkâtü'l-Mesâbih, Muhammed bin Hatib Ömerî (ö. 1339)

Fethü'l-Bârî, Ahmed İbn-i Hacer Askalânî (ö. 1449)

Nuhbetü'l-Fiker, Ahmed İbn-i Hacer Askalânî (ö. 1449)

Fıkıh - Usûl-ü Fıkıh:

Sirâcî / Sirâciye, Siracüddin (ö. XI. yy.)

Muhtasarü'l-Kudûrî, Ahmed Kudûrî (ö. 1037)

El-Bidâye Mea Şerhü'l-Hidâye, Burhaneddin Merginânî (ö. 1197)

El-Muntakıbü'l-Husamî, Husamuddin Muhammed Ferganî (ö. 1237)

Kenzü'd-Dukâik, Abdullah Neseî (ö. 1310)

Menâru'l-Envar, Abdullah Neseî (ö. 1310)

Şerhu'l-Vikâye, Abdullah bin Mesud Buhârî (ö. 1346)

Et-Tenkih ve't-Tevzih, Abdullah bin Mesud Buhârî (ö. 1346)
Usul'ü Şâşî, Nizamuddin Şâşî (ö. 1353)
Et-Telvihi ila Keşfi Hakâiki't-Tenkih, Sadeddin Taftazânî (ö. 1390)
Nûru'l-İzah, Hasan Ammar Vefâî (ö. 1658)
Şerh-i Durru'l-Muhtar, Alaaddin (ö. 1677)
Müsellemü's-Sübût, Muhibbullah El-Bihârî (ö. 1707)
Şerh-i Nûru'l-Envâr, Molla Ciyûn (ö. 1718)
Hüccetü'l-Bâliğa, Şah Veliyyullah Dihlevî (ö. 1762)
Şerh-i Müsellemü's-Sübût, Abdülhak Hayrâbâdî (ö. 1899)

Kelâm:

Akîdâtü't-Tahâviye, Ahmed Tahâvî (ö. 933)
Akâidi'n-Nesefî, Necmüddin Ömer Nesefî (ö. 1142)
El-Mevâkıf, Kadı Azâdüddin (ö. 1385)
Şerh-i Akâidi'n-Nesefî, Saadeddin Taftazânî (ö. 1390)
Şerhu'l-Mevâkıf, Seyyid Şerif Cürcânî (ö. 1413)
Şerh-i Akâid-i Hayâlî, Şemsüddin Ahmed Hayâlî (ö. 1465)
Müsâmere, Kemalüddin Ebu'l-Meâlî (ö. 1499)
Şerh-i Akâid-i Adûdiyye, Celaleddin Ed-Devvânî (ö. 1502)
Hâşiye-i Zâhidiye alâ Şerhu'l-Mevâkıf, Muhammed Zâhid El-Herevî (ö. 1690)

Mantık:

Sîyâgaci, Esirüddin Ömer Ebherî (1261)
Şemsiyye, Necmüddin Ali (1276)
Kutbî - Şerh'u Şemsiyye, Muhammed Kutbuddin Râzî (1364)
Tehzîb'ü-Mantık, Saadüddin Mes'ud Taftazânî (1390)
Mir Kutbî - Şerh'u Kutbî, Seyyid Şerif Ali Cürcânî (1413)
Suğrâ, Seyyid Şerif Ali Cürcânî (1413)
Kübrâ, Seyyid Şerif Ali Cürcânî (1413)
Şerh'u Tehzîb, Abdullah Yezdî (1606)
Risâlat-ı Mir Zâhid, Mir Muhammed Zâhid Harvî (1690)

Süllem'ül-Ulûm, Muhibbullah Bihârî (1707)
Tasavvurât-ı Şerh'u Müslim, Kadı Mübârek Gopamurî (1730)
Şerh'u Tasdikât-ı Süllem, Hammadullah Saldelvî (1785)
Kadı Mübârek, Muhammed Mübârek Gopamurî (1794)
Şerh'u Molla Hasan, Molla Hasan Luknovî (1794)
Mirkât, Fazal İmam Hayrâbâdî (1828)

Felsefe (Hikmet):

Hidâyetü'l-Hikme, Asîruddin Abharî (1261)
Şerhu'l-Meybuzî alâ Hidâyetü'l-Hikme, Hüseyin Meybuzî (1210)
Şerhu's-Sadrâ alâ Hidâyetü'l-Hikme, Sadreddin Şirâzî (1641)
Şemsü'l-Bâziğa, Mahmud bin Muhammed Canpûrî (1652)
Mîbzî, Hasan Mîbzî (1685)
Bidâye-i Saîdiye, Fazlıhak Hayrâbâdî (1861)

Münâzara (Cedel):

Makâmâtü'l-Bedî, Bedîü'z-Zaman el-Hamdânî (1008)
Makâmâtü'l-Harîrî, Ali el-Harîrî (1123)
Şerîffiye, Seyyid Şerif Ali Cürcânî (1413)
Reşîdiye, Adürreşid Canpûrî (1672)

Astronomi (Hey'et):

El-Mulakhas fi'l-Hey'et - Çağmînî, Mahmud Harezmi (1221)
Şerhu'l Çağmînî, Musa Kadızâde Rûmî (1441)
Risâle fi'l-Hey'e - Risâle-i Kuşciyye, Ali Kuşçu (1474)
Teşrîhu'l-Eflâk, Bahâuddin Muhammed Âmilî (1622)
Şerhu't-Teşrîhu'l-Eflâk, İmâmüddin Lahorî (1732)

Aritmetik (Hisab):

Hülâsâtü'l-Hisab, Bahâuddin Muhammed Âmilî (1622)
Tahrîr-i Öklides, Nasîruddin Tûsî (1274)

Tıp (Tıbb):

El-Kânun, İbn-i Sînâ (1037)

Kânunca, Mahmud Harezmî (1221)

Şerhu'l-Esbâb, Burhaneddin Karmânî (1438)

Mevciz, Alaaddin Karşî (1288)

Tarih:

Dürûsu't-Târihu'l-İslâmî, Muhiddin Hayat (1345)

Târihu'l-Fidâ, Celaleddin Suyûtî (1345)

Mukaddimât-ı İbn-i Haldun, Abdurrahman İbn-i Haldun (1406)

Târihu'l-Hulefâ, Celaleddin Suyûtî (1505)³⁹⁷

Öğretim programlarının mezheplere göre hazırlanmasına bağlı olarak medrese ekolünün propogandasının derslerde ağırlıklı olarak yapılmasının yanı sıra, farklı din ve ekollere eleştirileri içeren 'reddiye'ler de medrese eğitim-öğretiminin önemli bir parçası olarak okutulur. Talebeler hem bu metinler hem de medresenin bağlı olduğu ekolün görüşlerini yansıtan metinler ve telkinler vasıtasıyla ekol görüşleri doğrultusunda düşünmeye şartlandırılırlar.

Bu konuda en katı olan grup Ehl-i Hadis'tir. Şia ve Ahmedîye ise sünni grupların ortak tepkisini çeken anlayışlardır. Tepki çeken ve reddiyelere konu olan diğer anlayışlar Hristiyanlık, Yahudilik, Ateizm, Ehl-i Hadis ekolü, Birelvî ekolü ve Mevdûdî'nin İslâm anlayışıdır.

Deobendi-Birelvî münazaralarını içeren 'Fütuhât-ı Numâniye'; Deobendi âlim Muhammed Kasım'ın 'Hâdiyâtü'l-Şia'sı; Ahmed Gangohî'nin 'Hâdiyâtü'l-Şia'sı; Abdurrahim Binuri'nin 'İbtâl-i Usûlü's-Şia'sı; Birelvîlerin 'Reşidiye'si; Birelvî lideri Ahmed Rıza Han'ın Deobend, Nedve, Aligarh, Ehl-i Hadis ve Şia ile ilgili olarak kaleme aldığı 'Fatavâ'sı; Mazhar Hüseyin'in 'Mevdûdî Mezheb'i kayda değer reddiyelerdendir.

Medreselerde ayrıca, batı felsefesinin de eleştirileri yapılır ve kütüphanelerinde bu konuda reddiyeler bulmak mümkündür. Özellikle Deobendi medreselerinde kapitalizm, sosyalizm ve feodalizm üzerine hazırlanmış çok sayıda

³⁹⁷ Nayyar, ss. 246-248; Fair, ss. 107-114; S. H. Ali, ss. 184-186; Birışık, Medrese, ss. 333-338.

reddiye vardır. Talebeler bu reddiyeler aracılığıyla batı sömürgeciliğine ve hâkimiyetine karşı bilinçlendirilmeye çalışılır.

Cemaat-i İslâmî de batı anlayışına ve bu anlayışın İslâm toplumundaki olumsuz etkilerine yönelik reddiyeleri medreselerinde sıkça kullanarak öğrencileri bu konuda dikkatli olmaları için uyarır.

Bazı medreselerin son sınıflarında okutulan ‘Karşılaştırmalı Dinler’ gibi derslerde kullanılan ders materyalleri de tarafsız olmadığından diğer din ve mezheplere reddiye olmaktan öteye gidemez.³⁹⁸

Medreseler derslerde ve kitap tavsiye listelerinde bu reddiyelere yer vermediklerini iddia etseler de medrese kütüphanelerinde ve kitapçılarda rahatlıkla bulunabilen bu kitaplar medrese öğrencilerinin ellerinde dolaşır³⁹⁹.

2.1.4. Öğretim Yöntem ve Teknikleri

Pakistan’da medreselerin eğitim-öğretim faaliyetlerinin planlanma ve programlanmasında zaman israfına yer verilmez⁴⁰⁰. Tam gün öğretim yapan bir medresenin rutin bir günü öğretici elemanların gözetiminde sabah namazıyla başlar, yatsı namazının ardından saat 23:00’da yatışa kadar Kur’an okuma, ders, etüt, toplu namaz ve yemek gibi etkinliklerle yoğun bir biçimde devam eder.⁴⁰¹

Medreselerde öğretici-öğrenci ilişkisi saygı anlayışına dayalıdır⁴⁰². Medrese öğrencileri öğreticileri ile gün boyu birlikte oldukları gibi kurum dışında da ortak zaman geçirirler. Öğrenciler özellikle dînî gün ve gecelerde öğreticilerinin gözetiminde halka yönelik programlar hazırlar ve sunarlar.⁴⁰³

Tam gün öğretim nedeniyle yaşanan öğretici-öğrenci birlikteliği öğrencilerin psiko-motor davranışları gözlem, model alma, taklit ve telkin yoluyla öğrenmelerinin

³⁹⁸ Tariq Rahman, “The Educational Caste System: A Survey of Schooling and Polarization in Pakistan”, **Globalization, Modernization and Education in Muslim Countries**, (Ed. Rukhsana Zia), Nova Science Publishers, 2006, (Educational Caste System), s. 154; 155; Tariq Rahman, “Munazarah Literature in Urdu: An Extra Curricular Educational Input in Pakistan’s Religious Education”, **Islamic Studies**, Cilt: 47, Sayı: 2, 2008, (Munazarah Literature), ss. 201-204; 219; T. Rahman, Inequality and Polarization, s. 85; 88; T. Rahman, Education System, s. 13; 16; T. Rahman, Students and Teachers, ss. 307-326; Fair, s. 105.

³⁹⁹ T. Rahman, Educational Caste System, s. 154; 155.

⁴⁰⁰ Bano, s. 60.

⁴⁰¹ Nayyar, s. 230.

⁴⁰² Bano, s. 58.

⁴⁰³ Nayyar, s. 230.

yolunu açar. Öğrenciler çevrelerindeki davranışları, uygulamaları ve bunların sonuçlarını gözler, olumlu sonuçlanan ve pekiştirilenleri taklit eder, diğerlerinden kaçınırlar.⁴⁰⁴

Ders esnasında yaygın olarak kullanılan öğretim yöntem ve teknikleri ise bilgiyi belleğe işlemeye dayalı, hafıza ve metin ağırlıklı pasif klasik metotlardan takrir, ezber⁴⁰⁵ gibi didaktik yöntem ve tekniklerdir. Bazı medreseler linguistik gibi genelde dilbilimcilerin uyguladığı okuma ve yazmaya dayalı yöntem ve tekniklere de yer verirler.⁴⁰⁶

Ders işleyişi genellikle şu şekilde gerçekleşir: Önce ders metni öğrencilere okutulur. Ardından, konu öğretici eleman tarafından takrir yöntemiyle açıklanır. Kimi zaman takririn ardından tartışma ve soru-cevap yöntemlerine de yer verilerek konu detaylandırılır. Son olarak öğrencilerden biri konuyu özetler.

Dersi alan öğrencilerin henüz almayan diğer öğrencilere öğreticilik yapması da yaygın bir uygulamadır.⁴⁰⁷

Selçuklu ve Osmanlı medreselerinin sınav ve icazet sisteminde olduğu gibi,⁴⁰⁸ Pakistan'ın geleneksel öğretim sisteminde öğrencileri sınava tâbî tutan ve yeterli olup olmadığına, öğretimini tamamlayıp tamamlayamadığına ve bir üst kademeye geçip geçemeyeceğine karar veren kişi öğreticidir⁴⁰⁹.

2.1.5. Mezunların İstihdam Alanları

Pakistan'da yükseköğretim düzeyindeki medreselerden mezun olan öğrenciler çoğunlukla geleneksel din öğretimi kurumlarının öğretim elemanı ihtiyacını karşılar, camilerde din görevlisi olarak hizmet sunarlar⁴¹⁰.

Diploma denkliği yaptırmak ve öğretmenlik sertifikası almak koşuluyla devlete ya da özel sektöre ait ilk ve ortaöğretim kurumlarında Arapça ve İslâmiyat

⁴⁰⁴ Fidan ve Erden, s. 154; Öcal, s. 193; Çelikkaya, s. 80; Cebeci, s.74.

⁴⁰⁵ Ferruh Müftüoğlu, **Maarif Meseleleri**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2004, s. 229; Aydın, s. 83; Öcal, s. 202; Fidan ve Erden, s. 162; Çelikkaya, s. 80.

⁴⁰⁶ Hussain ve Qureshi, s. 66; S. H. Ali, s. 109.

⁴⁰⁷ Birışık, Medrese, ss. 333-338.

⁴⁰⁸ Hamit Er, **Darülhilafe Medreseleri**, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2003, s. 92; Çelikkaya, s. 135; Çelebi, s. 209.

⁴⁰⁹ Isani ve Virk, s. 239.

⁴¹⁰ Misra, s. 194.

branşlarına öğretmen olarak atanabilir⁴¹¹, üniversitelerin İslâm Araştırmaları ya da Arap Dili ve Edebiyatı fakülte ve bölümlerinde lisanüstü öğretime devam ederek akademisyen ve araştırmacı olabilirler⁴¹².

Medrese mezunları, aldıkları geleneksel yükseköğretimdeki programın yoğunluğu nedeniyle klasik İslâmî ilimlerde oldukça yetkin ve telif kitaplar neşredebilecek derecede Arap dili ve edebiyatına hâkimdirler. Bu nedenle kimi mezunlar İslâmî ilimler alanında araştırmacı yazar olarak görev yapmayı tercih ederler. Ancak kaleme aldıkları eserlerin sosyal bilimler açısından önemli yöntem problemleri içermesi, konulara eleştirel yaklaşılmaması, bilgilerin sistematik aktarılmaması ve aktarılan bilgilerin güncel yaşamda uygulanabilir olmaması ciddi bir sorundur.

Geleneksel yükseköğretim programına bilimsel araştırma ve yazım teknikleri ile ilgili dersler başta olmak üzere sosyal bilimler alanına yönelik dersler eklenmesinin ve bu derslerin modern yükseköğretim kurumlarında yetişmiş öğretim elemanlarınca yürütülmesinin gereği açıktır. Bu gerçekleştiği takdirde medrese mezunu araştırmacı yazarların yayınladığı kitap ve makaleler de bilimsel eser kapsamında değerlendirilebilecektir.⁴¹³

2.1.6. Geleneksel Yüksek Din Öğretimi Kurumlarına Örnekler

Pakistan’da yükseköğretim düzeyinde eğitim-öğretim yaparak Âliye, Âlimiyye, Tekmil derecelerinde mezunlar veren, özellikle Tefsir, Hadis, Fıkıh, Kıraat gibi alanlarda uzmanlar yetiştiren pekçok medrese vardır⁴¹⁴.

Örneğin Lahor’daki ‘Câmia Eşrefiyye’, ‘Câmia Medeniye’ ve ‘Câmia Naîmiyye’ medreselerinde geleneksel yüksek din öğretimi kurumlarının klasik programı olan ‘Ders-i Nizami’ye ek olarak, ‘Devre-i Hadis’ gibi tüm sahih hadis külliyyatının incelenmesine yönelik lisansüstü çalışmalar yapılır.

⁴¹¹ Jamal Malik, “Traditional Islamic Learning and Reform in Pakistan”, **ISIM Newsletter**, Sayı: 10, 2002, (Islamic Learning), s. 20.

⁴¹² Bano, s. 55.

⁴¹³ Bırışık, Medrese, ss. 333-338.

⁴¹⁴ Güner ve diğerleri, ss. 146-153.

Multan'daki 'Medrese-i Kâsimü'l-Ulûm', 'Medrese-i Hizbü'l-Ahnâf' ve 'Dârululûm Takviyetü'l-İslâm'da ise geleneksel yüksek din öğretimi programı yanında Kur'ân tercümesi ve tefsirine özel bir itina gösterilir.

Yine Multan'daki medreseler içerisinde tamamı ikibinden fazla öğrenciye eğitim-öğretim veren 'Medrese-i Envârü'l-Ulûm', 'Hayrû'l-Medâris' ve 'Medrese-i Bâbü'l-Ulûm' zikre değer kurumlardandır.

Gucranvâlâ'daki 'Medrese-i Arabiyye İslâmiyye' (1955), mezunlarının lisans denkliği almasını kolaylaştırmaya yönelik özel öğretim programları uygular. İslâmî ilimlerin pekçok dalında lisansüstü eğitim-öğretim hizmeti sunması nedeniyle 'Câmia-i Ulûm-i İslâmiyye' olarak da anılan bu medrese, geniş imkanlara ve yüksek öğrenci kapasitesine sahiptir.

'Medrese-i Selefîyye', 'Medrese-i Eşrefü'l-Ulûm' ve 'Medrese-i Nusretü'l-Ulûm' da Guçranvâlâ'nın büyük medreselerindendir. Faysalâbâd'daki 'Medrese-i İşâatü'l-Ulûm', 'Câmia-i Selefîyye' ve 'Dârululûm-u Mamun Kancen' medreseleri yükseköğretim alanında kayda değer önemli medreselerdendir.

Bahâvelpûr'daki 'Câmia-i İslâmiyye' de denilen 'Medrese-i Abbâsiyye' diğer ülkelerden bin civarında öğrencisi bulunan tanınmış bir geleneksel yükseköğretim kurumudur.

Bunların yanısıra, Peşâver'deki 'Dârululûm-u Serhad' (1950), 'Dârululûm-u Câmia Eşrefîyye' (1953), Akora Hatak'taki 'Dârululûm-u Hakâniyye' (1947), Merdân'daki 'Medrese-i Feyzü'l-İslâm' da denilen 'Dârululûm-u İslâmiyye Arabiyye' (1947), Hezara'daki 'Medrese-i Osmâniyye' ve Benûn'daki 'Medrese-i Âliyye Mi'râcü'l-Ulûm' (1952) da Pakistan'ın ilk sıralarda yer alan geleneksel yükseköğretim kurumlarındandır.

Sind eyaletinin merkezi olan Karaçi'de de çeşitli fikir ekollerine ait yükseköğretim düzeyinde çok sayıda büyük medrese bulunur. Deobendi ekolüne ait 'Dârululûm-u Karaçi' (1952) medresesinin kampüsü içerisinde Tekmil derecesine kadar eğitim-öğretim yapılan derslik binalarının yanısıra yurt, hastane, kültür ve spor merkezleri gibi pek çok birim mevcuttur. Bu yapılanmasıyla modern bir üniversite görüntüsünde olan kuruma ülke dışından gelen öğrenciler de yoğun ilgi gösterir.

Yine Karaçi'deki 'Dârululûm-u Emcediyye' (1948), Haydarâbâd'daki 'Câmia-i Arabiyye Riyâzü'l-Ulûm' (1948) ve 'Rüknü'l-İslâm Câmia-i

Müceddidiyye' (1958) bölgenin geleneksel yükseköğretim düzeyindeki önemli medreselerindendir.⁴¹⁵

Pakistan'da az sayıda da olsa kız öğrencilere yükseköğretim düzeyinde eğitim-öğretim hizmeti sunan medreseler vardır ki, bunların en önemlisi Lahor'daki 'Medresetü'l-Benât'tır⁴¹⁶.

2.2. MODERN YÜKSEK DİN ÖĞRETİMİ KURUMLARI: ÜNİVERSİTELER, FAKÜLTE VE BÖLÜMLER, ENSTİTÜLER, AKADEMİLER

Pakistan'da modern yüksek din öğretimi kurumu açılmasına yönelik ilk girişim 1950 yılında Pencap Üniversitesi'nde bir İslâmiyat bölümünün açılması oldu.⁴¹⁷ Ardından Sind, Peşaver ve Karaçi Üniversiteleri'nde de 'İslâm Tarihi ve Kültürü' bölümleri açıldı⁴¹⁸.

Ancak bu ilk kurumlar, görev yapacak akademik personel nitelikleri bakımından ikilem içerisinde kaldı. Bir yanda bilimsel araştırmanın ne olduğunu kavrayamayacak durumdaki geleneksel medrese mensupları, diğer yanda batı üniversitelerinde oryantalist gibi yetişmiş modern akademisyenler vardı ki, bunlar bilimsel anlayışı gelişmiş, ancak herhangi bir İslâmî endişe taşımayan ve bu nedenle İslâmî alanlarda üretken olamayan kimselerdi.

Hem İslâmî ilimlerde yetkin, hem modern öğretim yöntemlerinden haberdar, hem de yükseköğretim deneyimi olan öğretim elemanı bulmak oldukça zordu. Öyle ki, öğretim elemanı ihtiyacını farklı bölümlerden karşılamak dahi mümkün görünmüyordu. Pakistan Müslümanları dengeli ve seviyeli modern yüksek din öğretimi kurumlarının açılması için uzun süre beklemek zorunda kaldı.⁴¹⁹

Modern araştırma metotlarının İslâmî ilimlere uygulanması konusu pek çok çekinceyi barındırdığı için uzun yıllar ihmal edildi. Batı ülkelerinde öğrenim görmüş olanlar, modern araştırma tekniklerini İslâmî malzemeye uyguladıkları takdirde,

⁴¹⁵ Birişık, Medrese, ss. 333-338; Fair, s. 26.

⁴¹⁶ M. Farooq, s. 73; 74; Birişık ve Rizvi, ss. 538-542; F. Rahman, Çağdaşlık, s. 138.

⁴¹⁷ F. Rahman, Çağdaşlık, s. 183; 184.

⁴¹⁸ F. Rahman, Çağdaşlık, s. 184.

⁴¹⁹ I. H. Qureshi, s. 120; F. Rahman, Çağdaşlık, ss. 184-186; 189.

İslâmî ilimlerin zarar göreceğini düşünen halk kitlesi tarafından dışlanacakları endişesini taşıyorlardı.

Bu nedenle üniversitelerin İslâmî ilimlere yönelik bölümlerine ya Peşaver ve Karaçi’de olduğu gibi, geleneksel yüksek din öğretimi kurumları mezunları ya da Pencap’ta olduğu gibi, ne modern ne de geleneksel yüksek din öğrenimi almamış, ancak belli düzeyde İslâmî kültüre sahip kimseler öğretim üyesi olarak tayin edildiler. Sadece Sind Üniversitesi medrese öğreniminin ardından Oxford’da doktora öğrenimi görmüş bir eleman bularak ilgili bölüme tayin etti, ancak beklediği başarıyı elde edemedi.⁴²⁰

1954’te Lahor’da kurulan ‘İslâm Kültürü Enstitüsü’ ise, modern yüksek din öğretimi alanına katkı sağlamak yerine, İslâm’ın modern yorumunu halk arasında yaygınlaştırmak ve Ahmediye mezhebinin gayri müslim azınlık ilan edilmesini sağlamak üzerine yoğunlaştı.⁴²¹

İlk yıllarda açılan bu modern yükseköğretim kurumları İslâmî ilimlerde uzman yetiştirme konusunda başarılı olamadılar. Ya medreseleri taklit ettiler ya da sekülerleştiler.

Medreseler ise hükümetlerce bürokratik engellere maruz bırakıldılar ve modern öğretim kurumları karşısında ayakta kalma mücadelesi verdiler.⁴²² Pakistan’ın ilk politik liderleri medrese kökenli din adamlarını bütün resmi ve modern kurumlardan uzak tutmaya çalıştılar ve her fırsatta onları suçlu ilan ettiler. Politikacıların bu tutumları, geleneksel din öğretimi kurumlarının modernizasyonu söz konusu olduğunda İslâm ulemâsının onlara şüphe ile yaklaşmasını getirdi. Dolayısıyla, ülkeyi hem İslâm ideolojisinde birleştirmek ve hem de geleneksel din öğretimi kurumlarını modernleştirmek fikri ülkede sosyo-politik bölünmelere yol açtı.⁴²³

Medrese ulemâsının tepkilerini yumşatmaya çalışan hükümet, modern din adamları yetişmesine katkı sağlamak iddiasıyla bazı girişimlerde bulundu. Bunlardan ilki, 1960’ta ‘Merkezî İslâmî Araştırmalar Enstitüsü’nün kurulmasıydı.

⁴²⁰ I. H. Qureshi, s. 119; 121; F. Rahman, Çağdaşlık, ss. 184-186; 189.

⁴²¹ F. Rahman, Çağdaşlık, s. 187; 188.

⁴²² Hasan Bilgrami ve Seyyid Ali Eşref, **İslâmî Üniversite Kavramı**, çev. Osman Tunç, Risale Yayınları, İstanbul, 1988, s. 7; 73.

⁴²³ G. N. Saqib, s. 216; 218.

1962 Anayasasından sonra adı ‘İslâm Araştırmaları Enstitüsü’ (Islamic Research Institute) olarak değiştirilen ve görevi ‘İslâmî ilimler ve modern bilimler alanında araştırma yapmak, eğitim-öğretim programları ve kurslar düzenlemek’ biçiminde tanımlanan kurum, yüksek din öğretimi kurumlarında görev yapan akademik personelin ve öğrenim gören öğrencilerin İslâmî araştırmaları için en önemli merkez hüviyetindeydi.

Kurum ayrıca, İngilizce bilen medrese mezunlarına modern araştırma tekniklerini öğretmek ve üniversitelerin sosyal bilimler bölümleri mezunlarına İslâmî ilimler alanında dersler vermek gibi faaliyetlerin yanı sıra, yurtdışına yine bu alanda yüksek lisans ve doktora yapmak üzere öğrenciler göndermek ve yurtdışından misafir öğretim üyeleri davet etmek gibi yüksek din öğretimine yönelik diğer çalışmalarla da ilgilendi.

Ancak ülkede yaşanan gelenek-modernizm çatışmasının bir sonucu olarak düşünce özgürlüğünün hayata geçirilememesi nedeniyle bu çalışmalar sık sık kesintiye uğradı. Kurumda görev yapan geleneksel ve modern yüksek din öğretimi kurumu mezunları arasında uzlaşma sorunu vardı ve kurumun çalışmaları anlaşmazlıklar ve aksaklıklar içerisinde yürütülüyordu.

Hükümetin ikinci girişimi, 1961’de Lahor’da Vakıflar Bakanlığı nezaretinde bir ‘Âlimler Akademisi’ kurulmasıydı. Bu akademi, görevde olan ulemâya yönelik seminerler ve paneller düzenliyordu.

Üçüncüsü ise, 1925’te Bahawalpur eyaletinde kurulan ‘Camia Abbasiye’ medresesinin Vakıflar Bakanlığı himayesinde bir üniversiteye çevrilmesi oldu. 1963’ten itibaren kuruma birçok küçük medrese ilave edildi ve ‘Camia İslâmiye’ olarak da adlandırılan ‘İslâm Üniversitesi’ oluşturuldu.⁴²⁴

Öğretim elemanı konusunda bazı sıkıntılar yaşansa da, İslâmî ilimlerle birlikte ekonomi, tarih, coğrafya, istatistik ve felsefe gibi seküler bilimler de okutulduğu kurumun mezunları alanlarında oldukça başarılıydı ve sosyal sorunlar konusundaki farkındalıkları yüksekti. Ancak üniversite, devletten yeterli finansal destek alamadığı için beklendiği ölçüde gelişemedi.⁴²⁵

⁴²⁴ G. N. Saqib, s. 216; 218; F. Rahman, Çağdaşlık, s. 187; 188.

⁴²⁵ G. N. Saqib, s. 216; 218; F. Rahman, Çağdaşlık, s. 187; 188; Bilgrami ve Eşref, s. 59; 60.

Günümüzde Pakistan üniversitelerinin büyük bir kısmında ‘İslâm Araştırmaları’ (Islamic Studies) fakülte ya da bölümleri vardır. Bunlar arasında Pencap, Karaçi, Peşaver, Bahavalpur İslâm ve Allame İkbâl üniversiteleri ilk sıralarda yer alır.⁴²⁶

Bunlardan, yükseköğretime devam edemeyen gençlerin yoğun ilgi gösterdiği Allâme İkbâl Açıköğretim Üniversitesi’nin (Allama Iqbal Open University) Arap Dili ve İslâm Araştırmaları Fakültesi’nde (Faculty of Arabic and Islamic Studies) ‘Kur’an ve Tefsir’, ‘İslâm Hukuku’, ‘Arap Dili’, ‘İslâm Felsefesi, Tarih ve Kültür’, ‘Hadis ve Siyer’ olmak üzere beş bölümde lisanstan doktora kadar öğretim yapılır.

Bunun yanısıra kurumda İslâmiyat ve Arapça kurs programları ile iki yıllık lisans öğretimine eşdeğer olacak biçimde düzenlenmiş ‘Ders-i Nizâmî’ye dayalı geleneksel yüksek din öğretimi programı mevcuttur.⁴²⁷

Pakistan’da üniversiteler program konusunda bağımsız olduklarından İslâm Araştırmaları bölümleri kendi programlarını ve ders içeriklerini kendileri hazırlarlar. Bu nedenle sundukları eğitim-öğretim az da olsa birbirinden farklıdır.

Yüksek din öğretimi kurumlarındaki tek yaygın anlayış, Arapça ve İngilizce öğretmekle geleneksel ve modern öğretim mensupları arasında bir köprü kurulabileceği fikridir. Oysa bu uygulama, geleneksel ve modern anlayışları bağdaştırmak için yeterli değildir.⁴²⁸

Pakistan’da geleneksel ve modern yüksek din öğretimini birleştirme çabasının belki de en önemli ürünü İslâmabad’da kurulan ‘Uluslararası İslâm Üniversitesi’dir⁴²⁹. Kurum, İslâmî ilimlerin ve modern bilimlerin öğretimini dokuz fakülte ve iki ayrı kampüste Arapça ve İngilizce olarak uluslararası bir düzeyde yapması ve sisteminin ‘bilginin İslâmîleştirilmesi’ anlayışı üzerine temellendirilmesi nedeniyle, çeşitli ülkelerden farklılık arayan pekçok öğrenciyi kendisine çekmektedir⁴³⁰.

Bu kısımda öncelikle ‘Uluslararası İslâm Üniversitesi’ hakkında bilgi verilecek, daha sonra da, Pakistan’ın önemli bir modern yüksek din öğretimi kurumu

⁴²⁶ Güner ve diğerleri, s. 152; Binşık ve Rizvi, ss. 538-542.

⁴²⁷ Allama Iqbal Open University, s. 1; 5.

⁴²⁸ F. K. Khan Durrani, **Muslim Educational Reform**, Islamic Book Service, Lahore, 1989, ss. 93-95.

⁴²⁹ Institute of Policy Studies, Report, s. 4.

⁴³⁰ Güner ve diğerleri, s. 152.

olarak bu üniversitenin ‘İslâm Araştırmaları Fakültesi’ örneği detaylı biçimde ele alınacaktır.

2.2.1. Uluslararası İslâm Üniversitesi İslâm Araştırmaları Fakültesi Örneği

2.2.1.1. Uluslararası İslâm Üniversitesi

1979 yılında Ziya’ül Hak tarafından ‘Kaid-i Âzam Üniversitesi’ne bağlı olarak açılan ve dokuz öğrenciyle eğitim-öğretime başlayan ‘Şeriat ve Hukuk Fakültesi’, XV. Hicrî yüzyılın ilk günü olan 1 Muharrem 1401’de (11 Kasım 1980), İslâmî rönesans özleminin müşahhas bir sembolü olması niyetiyle, ‘İslâm Üniversitesi’ (Islamic University - IU) adında ayrı bir yükseköğretim kurumu şeklinde yapılandırılmıştır⁴³¹.

Üniversitenin kuruluşu, Pakistan’ın 1979 Milli Eğitim Politikası’nda ‘yeni yükseköğretim kurumu oluşturmama, mevcut olanı geliştirme’ şeklindeki vurgusuna rağmen, parlamento kararıyla gerçekleşmiştir.

Aslında kuruluş esnasında yapılan iş, birkaç farklı enstitüyü biraraya getirmekten ibarettir (Institute of Sharia, Islamic Research Institute, Institute of Languages, Faisal Mosque) ve bu yönüyle eğitim politikasıyla da çelişmemektedir.

Üniversite, 1985’te İslâm Konferansı Örgütü’nün (Organization of Islamic Conference - OIC) aldığı bir karar gereği geliştirilerek Uluslararası İslâm Üniversitesi’ne (International Islamic University - IIU) dönüştürülmüş ve bu tarihten itibaren uluslararası aktiviteler içerisinde yer alan bir yükseköğretim kurumu olmuştur.

Pakistan’la birlikte Malezya, Bangladeş, Uganda ve Nijer’de de aynı tarzda toplam beş üniversitenin kurulmasını⁴³² öngören kararın temel amacı, İslâm ümmetinin ekonomik, sosyal, politik, teknolojik ve entelektüel ihtiyaçlarını

⁴³¹ International Islamic University, **International Islamic University Prospectus**, International Islamic University Publications, Islamabad, (Prospectus), s. 1; 7; International Islamic University, **25 Years of Academic Excellence 1980-2005**, International Islamic University Publication, Islamabad, 2005, (Academic Excellence), s. 6.

⁴³² İslâm Üniversitesi Pakistan, Bangladeş ve Malezya olmak üzere bu ülkelerden üçünde kurulabildi.

giderebilecek, İslâm öğretileri ile şekillenmiş ve İslâmî ideoloji ile aşılınmış ilim adamları yetiştirmektedir.⁴³³

Üniversitede kız öğrenciler için ayrı bir kampüs oluşturulmuştur. Başlangıçta sekiz kız öğrencisiyle farklı bir mekanda yer alan kız öğrenci kampüsü 2000 yılında üniversitenin merkez kampüsü içerisine alınmıştır. Dört blokta eğitim-öğretim hizmeti veren bu kampüste teknoloji, bilişim, mühendislik, fen ve dil laboratuvarları, 400 kişilik modern konferans salonu, seminer odaları ve 1800 kişilik öğrenci yurdu, kreş, kafeterya, alışveriş merkezi, sağlık merkezi, banka şubesi, spor salonu, yakın kentlere ulaşım araçları gibi pekçok imkan mevcuttur. Kız öğrencilerin erkek öğrencilerle eşit şartlarda öğrenim gördüğü üniversitede ayrıca 260 kadın öğretim elemanı görev yapmaktadır.⁴³⁴

İki ayrı kampüste, 9 fakülte, 32 bölüm ve 120 program ile Arapça ve İngilizce eğitim-öğretim yapan üniversitedeki⁴³⁵ mevcut fakülteler şunlardır:

İslâm Araştırmaları Fakültesi (Faculty of Islamic Studies - Usulüddin)

Arap Dili Fakültesi (Faculty of Arabic)

Şeriat ve Hukuk Fakültesi (Faculty of Shariah and Law)

Uluslararası İslâmî Ekonomi Enstitüsü (International Institute of Islamic Economics)⁴³⁶

Mühendislik ve Teknoloji Fakültesi (Faculty of Engineering and Technology)

Sosyal Bilimler Fakültesi (Faculty of Social Sciences)

Yönetim Bilimleri Fakültesi (Faculty of Management Sciences)

⁴³³ International Islamic University, **A Unique Institution of Higher Learning in Pakistan 1985-2008**, International Islamic University Publication, Islamabad, 2008, (Unique Institution), s. 4; Encyclopedia Arabia, "An International Islamic University", **Encyclopedia Arabia**, Cilt: 5, Sayı: 57, England, 1986, s. 92; 93; Jamal Malik, "Islamic Mission and Call: The Case of The International Islamic University, Islamabad", **Islam and Christian-Muslim Relations**, Cilt: 9, Sayı: 1, 1998, (Islamic University), s. 32; 33; International Islamic University, Prospectus, s. 1; 7; International Islamic University, Academic Excellence, s. 6; 9; 12.

⁴³⁴ International Islamic University, Prospectus, ss. 3-7; International Islamic University, Unique Institution, s. 20; International Islamic University, Academic Excellence, s. 6; 32; 94.

⁴³⁵ International Islamic University, **International Islamic University Islamabad Newsletter**, International Islamic University Publication, Islamabad, 2008, (Newsletter), s. 7; International Islamic University, **Convocation 2008**, International Islamic University Publications, 2008, (Convocation), s. 2; International Islamic University, Unique Institution, s. 12; 15; International Islamic University, Prospectus, ss. 7-12; A. B. Malik, s. 105.

⁴³⁶ Bu kurum her ne kadar enstitü olarak anılsa da fakülte biçiminde yapılanmıştır ve fakülte programlarına sahiptir.

Dil ve Edebiyat Fakültesi (Faculty of Languages and Literature)

Temel ve Uygulamalı Bilimler Fakültesi (Faculty of Basic and Applied Sciences)⁴³⁷

Eylül'ün ilk iş günü başlayan ve Ağustos sonunda biten akademik yıl, 18 haftalık iki döneme ayrılmıştır. Eylül-Aralık güz dönemi, Ocak-Mayıs bahar dönemidir. Mayıs-Ağustos aylarındaki yaz dönemi de isteğe bağlıdır ve ayrıca ücretlendirilmiştir.⁴³⁸

Devam zorunluluğunun en az %70 olduğu üniversitede, devamsızlık süresini aşan öğrenciler dönem sonunda yapılan final sınavlarına giremezler⁴³⁹.

Devlete bağlı bir yükseköğretim kurumu olan üniversitede öğrenciler için belirlenen öğrenim harcı ve diğer giderler Pakistan şartları için küçümsenemeyecek miktarlardadır. Bölüme ve seviyeye göre değişiklik göstermekle birlikte yıllık 4000-9000 Rupî civarında seyreden bu miktar⁴⁴⁰ diğer pekçok ülke öğrencileri için karşılanabilir düzeylerdedir.

Uygun ücretlere karşılık sunduğu geniş imkânlar nedeniyle üniversite Afganistan, Çin, Filistin, Suudi Arabistan, Irak, Libya, Suriye, Mısır, Fas, Birleşik Arap Emirlikleri, Yemen, İran, Türkiye ve Bosna başta olmak üzere pek çok ülkeden öğrenci çeker.⁴⁴¹ Bugüne değin 11 bin'in üzerinde mezun veren üniversitenin öğrenci sayısı, 7 bin'i kız öğrenci olmak üzere 17 binin üzerinde seyreder⁴⁴².

Üniversite'ye bağlı olarak çalışmalarını yürüten pekçok afileye yüksekokul, enstitü ve merkez vardır. Aylık ve yıllık bilimsel dergiler de yayınlayan⁴⁴³ bu kuruluşlardan en önemlileri şunlardır:

⁴³⁷ International Islamic University, Unique Institution, s. 12; 15; International Islamic University, Prospectus, ss. 7-12; International Islamic University, Convocation, s. 2.

⁴³⁸ International Islamic University, Prospectus, s. 22; International Islamic University, Academic Excellence, s. 28; 91.

⁴³⁹ International Islamic University, Prospectus, s. 22.

⁴⁴⁰ International Islamic University, Prospectus, s. 24; 52.

⁴⁴¹ A. B. Malik, s. 105; International Islamic University, Newsletter, s. 7; Güner ve diğerleri, s. 152.

⁴⁴² International Islamic University, Unique Institution, s. 12; 15; International Islamic University, Prospectus, ss. 7-12; International Islamic University, Convocation, s. 2.

⁴⁴³ Uluslararası İslâm Üniversitesi'nin yayınladığı bilimsel dergilerden bazıları şunlardır: Islamic Studies, Al-Dirassat Al-Islamiyya, Mayar, Fikr-o-Nazar, Insights, Journal of Business and Management Sciences (JBMS).

İslâm Araştırmaları Enstitüsü (Islamic Research Institute - IRI)
İkbal Uluslararası Araştırma ve Diyalog Enstitüsü (Iqbal International
Institute for Research and Dialogue)
Dâvâ Akademi (Dawah Academy)
Şeriat Akademisi (Shariah Academy)
Meslekî Gelişim Enstitüsü (Institute of Professional Development)
İKRA Teknoloji Yüksekokulu (IQRA College of Technology)
İngiliz Dili Merkezi (English Language Centre)
Faysal Cami (Faisal Mosque)⁴⁴⁴

Bunlardan özellikle İslâm Araştırmaları Enstitüsü araştırmacılara sayısız kaynak sunan ve ülkemizdeki İSAM benzeri çalışmalar yapan bir merkezdir⁴⁴⁵.

Dâvâ Akademi ise faaliyet alanı çok geniş olan bir kuruluştur. Üniversiteye bağlı olarak yürüttüğü bu faaliyetlerden en önemlileri şunlardır: Çeşitli düzeylerde İslâmî kaynak eserler oluşturmak; Kur'an ve hadisleri anlamaya yönelik Arapça kursları düzenlemek; İslâmî kanaat önderlerine yönelik olarak periyodik seminerler düzenlemek; farklı ekollere mensup düşünürler için oryantasyon kursları düzenlemek; din görevlilerine hizmetiçi eğitim vermek; görsel-işitsel din öğretimi materyalleri hazırlamak; Uluslararası İslâm Üniversitesi öğrencilerine burs temin etmek; üniversitenin anlaşmalı olduğu yurtdışı yükseköğretim kurumlarıyla kaynak eser ve öğrenci değişimi yapmak.⁴⁴⁶

Dâvâ Akademi'nin Federal Eğitim Bakanlığı, Diyanet İşleri Bakanlığı ve medreselerle iletişim halinde üç aydan iki yıla kadar değişen sürelerde yaptığı seminer ve kursların sonunda verilen sertifikalar ülkede önlisans ve lisans mezuniyeti derecesinde kabul görür. Daha ziyade öğrencilerin ilgi gösterdiği bu faaliyetlere son yıllarda devlet görevlilerinin, askeri personelin hatta ev hanımlarının dahi katılabileceği çeşitlilikte yenileri eklenmiştir.⁴⁴⁷

⁴⁴⁴ International Islamic University, Prospectus, s. 13; International Islamic University, Unique Institution, s. 14; International Islamic University, Academic Excellence, s. 24; 103.

⁴⁴⁵ A. B. Malik, s. 105; International Islamic University, Newsletter, s. 7.

⁴⁴⁶ J. Malik, Islamic University, ss. 32-36; International Islamic University, Academic Excellence, s. 12; Encyclopedia Arabia, s. 92; 93.

⁴⁴⁷ J. Malik, Islamic University, ss. 32-36; International Islamic University, Academic Excellence, s. 12; Encyclopedia Arabia, s. 92; 93.

Uluslararası İslâm Üniversitesi, İslâmî bilgi ile modern entelektüel başarıların entegrasyonu üzerine temellenmiş bir yükseköğretim kurumudur. Üniversitenin İslâmî programları Müslüman eğitimcilerin, düşünürlerin ve geçen yüzyılın İslâmî uyanış liderlerinin fikirleri ve beklentileri doğrultusunda şekillenmiştir. Dolayısıyla Uluslararası İslâm Üniversitesi, Aligarh İslâm Üniversitesi, Dârululûm-u Deobend ve Nedvetü'l-Ulemâ gibi Hint altkıtasının zengin İslâmî eğitim-öğretim geleneği doğrultusunda oluşturulan bir kombinasyondur.

Dini ve dünyevi ilimler arasında herhangi bir ayırım yapmaksızın modern öğretim ve araştırma alanında İslâm dünyasına rol model olma niyetiyle kurulan üniversite, Müslümanlar'ın sosyal problemlerine çözüm üretmek ve diğer kültürel topluluklarla İslâm toplumu arasında anlamlı bir diyalog köprüsü oluşturmak gibi düşüncelerin bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır.⁴⁴⁸

Yeni nesillere ihtiyaç duydukları İslâmî bilgiyi en modern yöntemlerle sunmaya, onlarda İslâmî bir karakter oluşturmaya, mensup oldukları ülkelerde bulundukları konumda çevrelerine liderlik etmelerini ve İslâm toplumunun gelişmesine katkıda bulunmalarını sağlamaya odaklanarak⁴⁴⁹ İslâmî perspektif, derin bilgi ve profesyonellik ile donanmış bilge İslâm hukukçuları, aydınlanmış İslâm âlimleri, iş yöneticileri ve ekonomistler yetiştirme iddiasındadır⁴⁵⁰.

Dogmatikleştirmeye neden olduğu ve bunun da eleştirel düşünmeyi ve araştırmayı sınırlandırdığı gibi iddialarla eğitim biliminde tartışma konusu olan bu tür ideolojik bir yapılanma⁴⁵¹ üniversitenin var oluş amacını vurgulayan vizyonunda şu şekilde ifade edilir:

Yükseköğretimin, araştırmanın, çeşitli bilim dallarında eğitim ve uygulamanın, özellikle, 'İslâmî dünya görüşü ile donanmış, İslâmî idealizmle dopdolu, skolastik mirasa ve entellektüel gelişmelere karşı hassas, dengeli ve uyumlu kişiliğe sahip bireyler oluşturma' gibi bir hedefe yönelik olarak, öğretilen, araştırılan, geliştirilen ve yeniden inşa edilen İslâm

⁴⁴⁸ International Islamic University, Newsletter, ss. 4-6.

⁴⁴⁹ International Islamic University, Unique Institution, s. 4; International Islamic University, Prospectus, s. ix; International Islamic University, Academic Excellence, s. 9; Encyclopedia Arabia, s. 92; 93.

⁴⁵⁰ International Islamic University, Academic Excellence, s. 6.

⁴⁵¹ Gerald L. Gutek, **Eğitime Felsefi ve İdeolojik Yaklaşımlar**, çev. Nesrin Kale, Ütopya Yayınları, Ankara, 2001, s. 181; Tosun, s. 136.

araştırmalarının ve sosyal bilimlerin uluslararası İslâmî merkezini tesis etmek⁴⁵².

Üniversite, ideolojik temelli bu vizyonunu misyonuna şu şekilde yansıtır:

Güney Asya'daki temel yükseköğretim yuvası olan Uluslararası İslâm Üniversitesi'ni Hadis, Fıkıh, Tarih, Felsefe ve Medeniyet gibi İslâmî disiplinleri merkeze alarak geliştirmek;

İslâm'ın, insanoğlunun düşünce ve aksiyon dünyasına yaptığı etkiyi ortaya çıkarmak ve açıklamak;

İslâm toplumunun İslâmî değerler, idealler, prensipler ve normlar çerçevesinde ideolojik, ahlâkî, entelektüel, sosyal, ekonomik ve teknolojik gelişimi için entelektüel bir ses ve skolastik bir kaynak oluşturmak;

Öncelikle Pakistan'da ve mümkün olduğunca dünyanın diğer kesimlerinde İslâmî normların ve değerlerin etkin uygulanmasını sağlayabilecek, İslâmî kurumları yönetebilecek kalifiye eleman yetiştirmek;

Ortak hedefleri gerçekleştirmeye matuf olarak dünyanın çeşitli yerlerinde İslâmî bilgi ve öğretimin ilerlemesine yönelik çalışan kurumlar arasındaki karşılıklı uzlaşmayı desteklemek ve işbirliğini teşvik etmek;

İslâm'ın öğretilerini modern dünyanın entelektüel ve bilimsel ilerleyişi doğrultusunda incelemek ve canlandırmak;

İslâmî ilimler ağırlıklı olmak üzere sosyal bilimler, fen bilimleri, uygulamalı bilimler ve yönetim bilimleri gibi bilimin çeşitli alanlarındaki eğitimi, çalışmayı, araştırmayı desteklemek ve özendirmek.⁴⁵³

Üniversitenin bu misyon doğrultusunda gerçekleştirmek istediği hedefler şunlardır:

Toplumun ve bireylerin çokyönlü ve dengeli gelişimini sağlamak; üniversite personeli, öğretim elemanları ve öğrencilerde İslâmî karakter ve kişilik geliştirmek; her türlü insan düşüncesini İslâmî kaynaklar doğrultusunda yeniden yapılandırmak; İslâmî ilimlerde, sosyal bilimlerde, fen bilimlerinde, uygulamalı bilimlerde, iletişim bilimlerinde ve diğer bilim dallarında eğitim-öğretimi, çalışmayı, araştırmayı desteklemek ve özendirmek; İslâmî standartlara uygun fikirler ve prensipler

⁴⁵² International Islamic University, Unique Institution, s. 2; International Islamic University, Prospectus, s. xii; International Islamic University, Convocation, s. 1; International Islamic University, Academic Excellence, s. 2.

⁴⁵³ International Islamic University, Unique Institution, s. 2; International Islamic University, Prospectus, s. xi; International Islamic University, Academic Excellence, s. 2.

doğrultusunda ideolojik, ahlâkî, entelektüel, ekonomik ve teknolojik gelişmelere yönelik gerçekçi adımlar atmak; güncel problemlere pratik çözümler üretmek için gerekli girişimlerde bulunmak.⁴⁵⁴

Üniversitenin, bu hedeflerin gerçekleşmesi adına yürüttüğü faaliyetler esnasında bağlı kalmayı öngördüğü ilkeler şunlardır:

İslâmî disiplinlerde, sosyal bilimlerde, fen bilimlerinde, yönetim bilimlerinde, mühendislik bilimlerinde yüksek düzeyde eğitim ve araştırma olanakları sağlamak; araştırma sonuçlarının doğru yayınlanmasına yönelik düzenlemeler yapmak; modern düşüncenin ve çeşitli alanlardaki araştırmaların yeniden yorumlanmasını desteklemek ve İslâm toplumunun yüzleştiği güncel sorunlara objektif İslâmî yaklaşımlar aramak; model İslâmî kişiliğin, tutum ve davranışların bina edildiği İslâmî değerleri telkin etmek.⁴⁵⁵

Görüldüğü gibi, üniversitenin vizyonu, misyonu ve kendisi için bu vizyon ve misyon doğrultusunda belirlediği hedef ve ilkeler ile yapmak istediği şey aslında gençleri ‘dînî değerlerin en üst seviyede tutulduğu ideolojik eğitim anlayışı’⁴⁵⁶ doğrultusunda yetiştirmekten ve ‘bilginin İslâmîleştirilmesi’ni gerçekleştirmeye çalışmaktan başka bir şey değildir.

Konunun uzmanı olan Hasan Bilgrami ve Seyyid Ali Eşref, ‘İslâmî Üniversite Kavramı’ adlı çalışmalarında bilginin İslâmîleştirilmesi amacıyla kurulan bir üniversitenin niteliklerini özetle şöyle ifade ederler:

İslâmî bir üniversitede bilgi ve İslâmî öğretim tevhid temelleri üzerine oturur. Bilime modern anlayışla değil, İslâmî anlayışla yaklaşılr, bilimde seküler ve lâik kavramlar yerine İslâmî kavramlar geliştirilir.

Böyle bir üniversitede amaç tüm bilim dallarının, programlarının, kaynaklarının, öğretim yöntemlerinin İslâmîleştirilmesi, yani İslâmî yaklaşımı yansıtmasıdır. Bunun için Müslüman bilim insanları ulemânın rehberliğinde

⁴⁵⁴ International Islamic University, Unique Institution, s. 3; International Islamic University, Prospectus, s. 1; International Islamic University, Convocation, s. 1; International Islamic University, Academic Excellence, s. 10.

⁴⁵⁵ International Islamic University, **The Mission**, http://www.iiu.edu.pk/index.php?page_id=34, (03.02.2012).

⁴⁵⁶ Bayraktar Bayraklı, **Mukayeseli Eğitim Felsefesi Sistemleri**, Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999, s. 29.

birbirleriyle iletişim içinde bulunarak kollektif çalışmalar yaparlar. Temel referans kaynağı Kur'an'dır ve bu çalışmalar Kur'an'dan hareketle yürütülür.

Aklî ve naklî ilimler birarada götürülür, başka deyişle tüm branşlarda İslâmî öğretim de yapılır. Bu yolla öğrencilerde, bilimin tüm branşlarına karşı İslâmî bakış açısı ve İslâmî kişilik geliştirilir.⁴⁵⁷

Üniversitenin, sayılan bu niteliklere uygunluğu nedeniyle bilginin İslâmîleştirilmesine dayandığını düşündüğümüz vizyon, misyon ve hedeflerinin gerçekleşmesine yönelik olarak hazırladığı faaliyet planlarında öncelikli olarak yer alan konular özetle şunlardır:

Yeni fakülteler, bölümler, merkezler, birimler kurmak;

Mevcut fakülte, enstitü, akademi ve merkezleri takviye etmek ve böylece kaliteli yükseköğretim ve araştırma olanağı sağlamak;

Fakülte ve enstitülerin doktora öncesi ve sonrası araştırma programlarını güçlendirmek;

Kız öğrenci kampüsünü geliştirmek ve takviye etmek;

Üniversitenin vizyonuna, misyonuna ve hedeflerine uygun, gereksinimlere, meslekî yeterliliklere ve ileri düzeyde İslâmî anlayışa duyarlı bir eğitim sunmak;

Pekçok dilde yazılmış eserlerin yer aldığı zengin araştırma merkezleri geliştirmek;

İslâm hukuku, İslâmî ekonomi ve bankacılık, İslâmî finans, teknoloji, enformasyon teknolojisi ve mühendislik alanlarında ihtisas, araştırma ve danışmanlık merkezleri geliştirmek;

İslâmî eğitim ve araştırma alanlarında çalışan seçkin kişilerle koordineli olarak Pakistan'da İslâmî yükseköğretimin önde gelen merkezlerini ve enstitülerini geliştirmek;

Çeşitli alanlarda, özellikle hukuk, İslâm felsefesi, ekonomi, bankacılık, siyasal bilgiler, uluslararası ilişkiler, iş yönetimi gibi alanlardaki bilimsel çalışmaları ve öğretim materyallerini arttırmak;

İslâmî yükseköğretim kurumlarının bulunmadığı Pakistan dışındaki bölgelerde Uluslararası İslâm Üniversitesi'ne bağlı şubeler ve enstitüler kurmak.⁴⁵⁸

⁴⁵⁷ Bilgrami ve Eşref, ss. 70-100.

⁴⁵⁸ International Islamic University, Academic Excellence, s. 3.

Bu bağlamda, ‘sosyal sınıf, din, mezhep, ırk, renk, cinsiyet temeline dayalı herhangi bir ayrımcılık olmaksızın kapısının herkese açık olduğunu’ vurgulayan,⁴⁵⁹ akademik İslâmî öğretim sunmanın yanı sıra İslâm toplumunun birlikteliğini ve kardeşliğini pekiştirmek üzere fırsatlar oluşturmaya çaba gösteren ve bu konuda kendisini sorumlu kabul eden üniversiteye kuruluşundan itibaren 50 civarında ülkeden öğretim elemanı ve öğrenci iştirak etmiştir. Bu iştirak özellikle İslâm ülkeleri ağırlıklıdır.

Uluslararası katılım ve çeşitlilik üniversitenin akademik programlarına, açılan derslere ve kurslara belirgin biçimde yansır. Üniversitenin verdiği sertifika, diploma ve mezuniyet belgelerinin denkliği de hemen her ülkede kabul edilir.⁴⁶⁰

Üniversite ile kurumsal anlamda işbirliği yaparak katkı sağlayan yükseköğretim kurumları içerisinde özellikle vurgulanması gerekenler şunlardır:

Uluslararası İslâm Üniversitesi - Malezya

Ezher Üniversitesi, Kahire - Mısır

İmam Sadık Üniversitesi, Tahran - İran

Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, Mekke - Suudi Arabistan

İslâm Üniversitesi, Medine - Suudi Arabistan

İmam Muhammed bin Saud Üniversitesi, Riyad - Suudi Arabistan

Kral Abdülaziz Üniversitesi, Cidde - Suudi Arabistan⁴⁶¹

Üniversite, öncelikle Pakistan hükümetince finanse edilmekle birlikte şu kişi ve kuruluşlardan da finansal destek alır:

Küveyt İkra Yardım Vakfı (Iqra Charitable Foundation, Kuwait)

Küveyt Halk Komitesi (Popular Committee, Kuwait)

Cidde İkra Topluluğu (Iqra Society of Jeddah)

Cidde IDB (IDB Jeddah)

⁴⁵⁹ International Islamic University, Unique Institution, s. 3.

⁴⁶⁰ International Islamic University, Unique Institution, s. 4; International Islamic University, Prospectus, s. ix; International Islamic University, Academic Excellence, s. 9; Encyclopedia Arabia, s. 92; 93.

⁴⁶¹ International Islamic University, Academic Excellence, s. 95.

Cidde SEDCO (SEDCO Jeddah)

Şeyh Hamadan bin Raşid el-Maktum⁴⁶²

2.2.1.2. İslâm Araştırmaları Fakültesi

1981’de kurulan İslâm Araştırmaları Fakültesi (Usulüddin), Uluslararası İslâm Üniversitesi’nin en önde gelen birimidir ve kurumun ideolojik hedeflerinin gerçekleşmesinde diğer birimlere öncülük eder⁴⁶³.

Fakülte sadece modern yüksek din öğretimi sunmakla kalmaz, diğer fakültelerin programlarında zorunlu ders kapsamında yer alan temel İslâm bilimlerine yönelik dersleri de yürütür ki, bu üniversitede öğrenim gören öğrencilerin herhangi bir fakülteden mezun olabilmeleri için öğretimin hemen her seviyesinde yer alan bu dersleri başarıyla tamamlamış olmaları gerekir⁴⁶⁴.

Fakültede İslâm ülkeleri ağırlıklı olmakla birlikte dünyanın birçok ülkesinden seçkin öğretim üyeleri görev yapmaktadır. Akademisyenler, bugüne kadar pek çok uluslararası bilimsel çalışma ve toplantılara ev sahipliği yapmakla birlikte yurtiçi ve yurtdışı çeşitli etkinliklere, seminer ve sempozyumlara iştirak ederek katkıda bulunurlar. Bu çalışmaların yanısıra diğer fakülte ve üniversitelerdeki ilâhiyat derslerine girer, hukukçulara ve din görevlilerine yönelik özel eğitim kursları ve seminerler düzenler, konferanslar verirler.

Benzer çalışmalar zaman zaman öğrenciler için de yapılır. Özellikle İslâmî değerler ve prensipler konusunda öğrencilerde farkındalık oluşturma amacına yönelik program ve faaliyetlere üniversitede sıkça yer verilir. Öte yandan, öğrencilerin kendi aralarında düzenledikleri aktiviteler de İslâmî ilkelere uygunluk açısından sürekli olarak denetlenir.⁴⁶⁵

⁴⁶² International Islamic University, Unique Institution, s. 33; Encyclopedia Arabia, s. 92; 93.

⁴⁶³ International Islamic University, Academic Excellence, s. 12; 31.

⁴⁶⁴ International Islamic University, Prospectus, s. 8; 27; 265; International Islamic University, Academic Excellence, s. 31; 32; 93.

⁴⁶⁵ International Islamic University, Academic Excellence, s. 12; 31.

2.2.1.2.1. Bölümleri ve Öğrenci Kaynakları

Çalışmalarını, İslâm Araştırmaları Enstitüsü, İkbâl Uluslararası Araştırma ve Diyalog Enstitüsü ve Dâvâ Akademi gibi üniversiteye bağlı kuruluşlarla organizeli olarak yürüten⁴⁶⁶ İslâm Araştırmaları Fakültesi şu bölümlerden oluşur:

Tefsir ve Kur'an İlimleri (Tafseer and Quranic Sciences)

Hadis ve Hadis İlimleri (Hadith and Its Sciences)

Kelam ve Felsefe (Aqeedah and Philosophy)

Karşılaştırmalı Dinler (Comparative Religions)

Dâvâ ve İslâm Kültürü (Dawah and Islamic Culture)

Siyer ve İslâm Tarihi (Seerah and Islamic History)⁴⁶⁷

Öğretim dili Arapça ve İngilizce olan kurumda, her alanın eğitimi kendi orijinal kaynakları esas alınarak yapıldığı için temel İslâm bilimlerine dayalı konuların öğretimi Arapça, modern bilimlere ve disiplinlere dayalı konuların öğretimi İngilizce olarak yapılır. Böylece öğrenciler hem bilgiye en temel kaynaklardan ulaşmış ve hem de alanda uzmanlaşma için gereken altyapıyı kazanmış olurlar.⁴⁶⁸

Fakültede özenle yapılan öğrenci seçiminde dikkate alınan temel esaslar şunlardır:

Lisans:

Dört yıllık lisans programına (B.S.) giriş için, daha önceki bölümlerde değindiğimiz 12. sınıf sonrası yapılan ikinci seviye lise bitirme sınavlarında en az %50 başarı sağlama şartı aranır. Medrese mezunlarının ise en azından ikinci seviye lise mezuniyetine eşdeğer kabul edilen 'Sâneviye Hâssa' diploması ile HEC'den alınmış diploma denklik belgesi göstermesi istenir.

Lise bitirme sınavı sonuç belgesi (Higher Secondary School Certificate - HSSC) ibraz edemeyenler de üniversitenin yaptığı giriş sınavında başarılı oldukları

⁴⁶⁶ International Islamic University, Academic Excellence, s. 12; 31.

⁴⁶⁷ International Islamic University, Prospectus, s. 14.

⁴⁶⁸ International Islamic University, Academic Excellence, s. 12.

takdirde üniversiteye kabul edilirler. Öğrenci adayları bu sınavda öncelikle temel İslâm bilimleri testine tâbî tutulurlar ki, bu testten en az 60 puan almaları gerekir.

Bu aşamaları geçen adaylar daha sonra yabancı dil testine tâbî tutulurlar. Üniversitenin diğer fakültelerine kayıt için sadece İngilizce bilmek yeterli iken, ileri seviyede İngilizce ya da Arapça bilmek öğretim dili İngilizce ve Arapça olan İslâm Araştırmaları Fakültesi (Usulüddin) ile Şeriat ve Hukuk Fakültesi'ne kayıt için önşarttır.

Bu iki dilden en az birinin iyi derecede bilinmesi, diğer dildeki yetersizliğin üniversite bünyesindeki dil kurslarında en fazla üç sömestr gibi bir süreçte giderilmesi beklenir. Ancak öğretimi uzun zaman alacağı için, her iki dilden birini iyi derecede bilmeyen adaylar kuruma kabul edilmezler.

Medrese çıkışlı öğrenciler yabancı dil bakımından fakülte için önemli problem oluştururlar. Çünkü bu öğrenciler temel İslâm bilimlerinde oldukça yüksek puan almalarına ve klasik Arapça gramerini iyi derecede bilmelerine karşın Arapça konuşma ve yazmada başarısız olurlar ve genellikle hiç İngilizce bilmezler. Dolayısıyla yabancı dil eksiklerini gidermeden kuruma kabul edilmeleri mümkün olmaz. Buna rağmen, çeşitli kurslara katılma yoluyla eksiklerini gideren, kuruma kabul için gerekli önşartları sağlamayı başaran ve bu fakültede öğrenim görme hakkı elde eden medrese mezunları da çoktur.

İngilizce ya da Arapça'nın herhangi birinde yeterliliğini belgeleyemeyenler ya da yabancı dil testinde yetersiz olduğu anlaşılanlar üniversitenin kurlara göre düzenlenmiş olan dil kurslarına yönlendirilirler. Kursa kabul edilen öğrenci adayları için ikinci adım, dil seviye testidir. Bu test sonuçları değerlendirilerek öğrenci adayının dâhil olacağı kur belirlenir ve o kurdan itibaren ders alması sağlanır. Belirlenen sürede yeterli düzeye ulaşamayan öğrencinin başvurusu iptal edilir ve fakülteye kaydı yapılmaz.

Öte yandan, aday öğrenciler sıkı bir mülâkattan geçirilirler. Her ne kadar objektif bir değerlendirme olmasa da yapılan bu görüşmelerde öğrenci adaylarının karakterlerinin, tutum ve davranışlarının mânevî değerlerle uyumlu olmasına, hareketlerinin dinin emir ve yasaklarına uygun olmasına dikkat edilir. Dahası, Kur'an Hâfızı olan öğrencilere üniversitenin yaptığı giriş sınavında, yeterlilik sınavında ve mülâkatta ekta 20 puan verilir.

Pakistan dışındaki ülkelerden kuruma kayıt yaptırmak isteyen öğrencilerin bu sürece girmeden önce, ülkelerindeki Pakistan konsolosluklarına müracat ederek öğrencilik için onay almaları gerekir.⁴⁶⁹

Lisans tamamlama:

İki yıllık lisans (B.A.) mezunlarının lisans tamamlamasına yönelik olarak açılan, iki yıllık lisans tamamlama programına (M.A.) giriş için, adayın iki yıllık fakülte (B.A.) mezunu olması ve genel not ortalamasının (CGPA) en az 2.00 ya da başarı oranının en az %50 olması beklenir.

Medrese mezunlarından ise dört yıllık fakülte mezuniyetine eşdeğer kabul edilmesi gereken ‘Âlimiyye’ diploması ile HEC’den diploma denklik belgesi istenir. İleri seviyede İngilizce ve Arapça bilmek kayıt için önşart olmakla birlikte, Kur’an hafızı olanlar yine ayrıcalıklıdır.⁴⁷⁰

Yükseklisans:

Dört yıllık lisans (B.S.) mezunları için açılan iki yıllık yüksek lisans programına (M.S.) giriş için, adayın dört yıllık Uluslararası İslâm Üniversitesi İslâm Araştırmaları Fakültesi mezunu olması ve genel not ortalamasının (CGPA) en az 2.50 olması gerekir.

Bu üniversite tarafından tanınan bir üniversitenin aynı alandaki dört yıllık lisans (B.S.) ya da iki yıllık lisans tamamlama programından (M.A.) en az 2.50 genel not ortalaması (CGPA) ile mezun olanlar ya da başarı oranı en az %60 olanlar da iki yıllık yüksek lisans programına (M.S.) müracat edebilirler.

Bu şartları taşıyan adayların ilgili bölümün yapacağı bilim sınavından (GAT) en az 65 puan almaları, ileri seviyede İngilizce ve Arapça bilmeleri beklenir. Kur’an hafızı olanlar burada da ayrıcalıklıdır.⁴⁷¹

⁴⁶⁹ International Islamic University, Prospectus, ss. 16; 277-310; International Islamic University, Unique Institution, s. 26; International Islamic University, Academic Excellence, ss. 90-93; Abdülhamit Birişik, “Batı İçin Pakistan Medreselerinin İfade Ettiği Anlam Üzerine Yerinden Bir Bakış”, **DEM Dergi**, Sayı: 3, İstanbul, 2007, (Pakistan Medreseleri), ss. 72-82.

⁴⁷⁰ International Islamic University, Prospectus, ss. 16; 277-310; International Islamic University, Unique Institution, s. 26; International Islamic University, Academic Excellence, ss. 90-93.

⁴⁷¹ International Islamic University, Prospectus, ss. 16; 277-310; International Islamic University, Unique Institution, s. 26; International Islamic University, Academic Excellence, ss. 90-93.

Doktora:

Üç-dört yıllık doktora programına (Ph.D.) giriş için, adayın, Uluslararası İslâm Üniversitesi İslâm Araştırmaları Fakültesi'nin iki yıllık yüksek lisans programından (M.S.) en az 2.50 genel not ortalaması (CGPA) ile mezun olması gerekir.

Bu üniversite tarafından tanınmış bir üniversitenin benzer alanındaki M.S. programlarından aynı not ortalaması ya da %65 başarı ile mezun olanlara da doktora programına girme hakkı tanınır.

Bu şartları taşıyan öğrencilerin ayrıca, ilgili bölümün yapacağı bilim sınavından (GAT) en az 70 puan almaları beklenir. İleri seviyede İngilizce ve Arapça bilmek şartı yine geçerlidir. Kur'an hafızı olanlar, daha önce olduğu gibi, doktora programına öğrenci seçiminde de ayrıcalıklıdır.

Doktora programına başlayan öğrenciler ders döneminin ardından en geç iki yıl içerisinde doktora yeterlik sınavına girmek zorundadır. Öğrencilerin sınavda başarılı sayılabilmeleri ve teze başlayabilmeleri için hem alan hem de genel bilgiler açısından yeterli olmaları beklenir.⁴⁷²

Temhîdiyye süreci:

Lisansüstü öğretimin herhangi bir aşamasına (yüksek lisans, doktora) bir başka üniversiteden ya da fakülteden dahil olmak isteyen öğrencilerin yukarıdaki prosedüre girmeden önce, program farklılığından dolayı, bölüm tarafından belirlenen bazı dersleri alması ve 'Temhîdiyye' denilen bu süreci başarıyla tamamlaması istenir.

Daha sonra, İngilizce ve Arapça'dan herhangi birini yeterli düzeyde bilmeyen öğrencilere, iki sömestr ile sınırlı olmak üzere, dil kursuna katılma hakkı tanınır. Öğrenciler dil öğrenimini tamamladıktan sonra yukarıdaki sürece dahil olarak bu fakültede lisansüstü öğrenime başlayabilir.⁴⁷³

⁴⁷² International Islamic University, Prospectus, ss. 16; 277-310; International Islamic University, Unique Institution, s. 26; International Islamic University, Academic Excellence, ss. 90-93.

⁴⁷³ International Islamic University, Prospectus, ss. 16; 277-310; International Islamic University, Unique Institution, s. 26; International Islamic University, Academic Excellence, ss. 90-93.

2.2.1.2.2. Program ve Öğretim

İslâm Araştırmaları Fakültesi'nin programına değinmeden önce, programın genel amaçlarına göz atmakta yarar vardır ki, bu amaçlar aynı zamanda üniversitenin ve fakültenin kuruluş ideolojisinin göstergesinden ve bu ideolojinin teorik açıdan eğitim-öğretime yansımından başka bir şey değildir.

Belirlediği amaçları gerçekleştirmeye yönelik olarak kendisini sürekli yenilemeye, geliştirmeye, mevcut bölümlerine her yıl yenilerini eklemeye çalışan İslâm Araştırmaları Fakültesi'nin resmi yazı ve belgelerinde, yürürlükteki programının genel amaçları şöyle sıralanır:

- 1. İslâm'ın temel disiplinlerinde yeterli bilgiye sahip ve İslâm'ın öğretilerine uygun biçimde hayatı şekillendirmede İslâm toplumuna rehberlik yapabilecek derecede uzmanlaşmış ilim adamlarını yetiştirmek.*
- 2. Çağdaş İslâm toplumunun günümüzdeki ve gelecekteki varlığını tehdit eden tehlikeleri açık ve net biçimde algılayacak yeteneğe sahip akademisyenler yetiştirmek ki, bu akademisyenlerin İslâm ideolojisini bozmak isteyen ve Müslümanlar'ın sosyal hayatlarını İslâm'ın prensip ve değerleri doğrultusunda yapılandırma çabalarını engelleyen İslâm toplumu düşmanlarının planlarıyla etkin olarak mücadele edebilmesi beklenir.*
- 3. İslâm dâvâsının modern metotları ve teknikleri hakkında öğrencileri aydınlatmak ve onları, Müslüman kitleleri İslâm'ın temel ahlâkî ve mânevî öğretileri doğrultusunda eğitirken kullanacakları görsel-işitsel materyaller konusunda eğitmek.*
- 4. İslâmî cemaatleri tehdit eden çağdaş ideolojileri ve felsefeleri Müslüman gençlere tanıtmak ve onları bu tehditlerin İslâm dünyasındaki etkileri ile mücadele yöntemleri konusunda eğitmek.*
- 5. Öğrencileri, onları kuşatan kitlelerin ve sosyo-ekonomik çevrelerin psikolojisini anlamalarını sağlayacak modern sosyolojik ve psikolojik teoriler hakkında eğitmek.⁴⁷⁴*

Görüldüğü gibi İslâm din dersi öğretmeni yetiştirme konusu bu amaçlara dahil değildir ve dolayısıyla yürürlükteki program pedagojik formasyon dersleri içermez.

Uluslararası İslâm Üniversitesi İslâm Araştırmaları Fakültesi programının asıl amacı, halka rehberlik ve liderlik yapabilecek düzeyde İslâmî ilimlerde uzmanlaşmış

⁴⁷⁴ International Islamic University, Faculty of Islamic Studies 49. Academic Council Report, Report No.3260; 16.08.2008, (Report).

ilim adamı ve akademisyen yetiştirmektir. Program ayrıca, gençleri alana yönelik olarak bilgilendirmeyi ve böylece hayata hazırlamayı da hedefler.

Programa bakarak amaçların gerçekleşip gerçekleşmediğini söylemek güçtür. Çünkü amaçların gerçekleşmesi konusu daha ziyade müfredatın ne şekilde ve hangi içerikle uygulandığına bağlıdır ki, bu konu daha sonra ele alınacaktır. Burada, İslâm Araştırmaları Fakültesi'nin lisans, yüksek lisans ve doktora düzeyinde esas alınarak yürütülen programlarına değinilecektir.

2.2.1.2.2.1. Lisans Programı

İslâm Araştırmaları Fakültesi'nin lisans öğretimi oldukça kapsamlıdır. Öğrencilerin Kur'an, hadis, fıkıh, tarih, dinler tarihi, felsefe, tasavvuf, ahlâk, sosyoloji, psikoloji, İslâmî kurumlar-topluluklar-hareketler gibi pekçok alana yönelik dersler aldıkları lisans programı sekiz sömestre / dört yıla yayılmıştır.

Derslerin İngilizce ve Arapça olarak yürütüldüğü lisans programında, ders takibinde sıkıntı yaşayan öğrenciler üniversitenin İngilizce ve Arapça dil kurslarından sekiz dönem boyunca destek alma imkânına sahiptir.

Altı sömestr ortak ders alan öğrenciler yedinci sömestride alan seçimi yaparlar ve son iki sömestr boyunca seçtikleri alana yönelik uzmanlık dersleri alırlar. Seçtikleri alanda başarılı olan ve uzmanlaşan öğrenciler lisans öğrenimlerini tamamlamış olurlar. Öğrencilerin yedinci sömestride itibaren tercih edebilecekleri altı adet uzmanlık alanı şunlardır:

Tefsir ve Kur'an İlimleri (Tafseer and Quranic Sciences)

Hadis ve Hadis İlimleri (Hadith and Its Sciences)

Kelam ve Felsefe (Aqeedah and Philosophy)

Karşılaştırmalı Dinler (Comparative Religions)

Dâvâ ve İslâm Kültürü (Dawah and Islamic Culture)

Siyer ve İslâm Tarihi (Seerah and Islamic History)⁴⁷⁵

⁴⁷⁵ International Islamic University, Report; International Islamic University, Prospectus, s. 8; 9; 27; 265; International Islamic University, Academic Excellence, s. 31; 32; 93.

Öğrenciler, sekiz s6mestrde toplam 136 kredilik ders alırlar ki, bunun 36 kredisi uzmanlık alanı derslerine aittir.

Lisans programındaki ortak dersler ve bu derslerin kredi dağılımı tablo 4’te, uzmanlık alanlarına y6nelik dersler ve bu derslerin kredi dağılımı tablo 5’te g6sterilmiřtir⁴⁷⁶

⁴⁷⁶ International Islamic University, Report; International Islamic University, Prospectus, ss. 29-38.

Tablo 4: Uluslararası İslâm Üniversitesi İslâm Araştırmaları Fakültesi Lisans Programı Ortak Dersler Kredi Tablosu

DERSLER	SÖMESTR						
	I	II	III	IV	V	VI	Krd
Arapça-I	3						3
Arapça-II		3					3
İngilizce-I	3						3
İngilizce-II		3					3
İngilizce-III			3				3
Kur'an Tecvidi	2						2
Siyer	3						3
Hulefa-i Râşidîn Tarihi		2					2
Emevîler ve Abbasîler Tarihi			2				2
Osmanlılar ve Babürlüler Tarihi				2			2
Din Eğitimi Tarihi						2	2
Felsefeye Giriş				2			2
Kur'an Araştırmalarına Giriş		3					3
Hadis Araştırmalarına Giriş		2					2
Dâvâ Çalışmasına Giriş		2					2
Dünya Dinlerine Giriş				3			3
Muamelâta Giriş				3			3
Hadis Kaynakları Çalışm. Giriş					2		2
Kelâm İlmine Giriş					2		2
Tasavvufa Giriş					2		2
Siyaset Bilimine Giriş						3	3
Hadis-I			2				2
Tematik Tefsir				2			2
Tefsir Usûlü						2	2
Fıkıh Usûlü						3	3
İslâm Akîdesi			3				3
Hücciyetü's-Sünne			2				2
Sosyoloji				3			3
Psikoloji					3		3
İlkçağ Mantığı					2		2
Diyalog Ahlâkı					2		2
İslâmî Hareketler						3	3
Pakistan Kültürü ve Toplumu	3						3
İkbal'in Eserleri						3	3
İletişim Araçları				3			3
Eleştirel ve Analitik Düşünme					3		3
Araştırma Teknikleri			3				3
Temel Matematik/İbadete G.	3						3
Bilime G. / Aile Hukukuna G.			3				3
TOPLAM KREDİ	17	15	18	18	16	16	100

Tablo 5: U.İ.Ü.İ.A.F. Lisans Programı Uzmanlık Alanı Dersleri Kredi Tablosu

	DERSLER	SÖMESTR		
		VII	VIII	Krd.
T E F S İ R	Kur'an İlimleri-I	3		3
	Kur'an İlimleri-II		3	3
	İ'cazü'l-Kur'an		3	3
	Hint Altkıtasında Tefsir ve Kur. İl.	2		2
	Kıraat	3		3
	Tefsir Tarihi ve Müfes. Yaklaşıml.	2		2
	Tefsirde Çağdaş Eğilimler		3	3
	Analitik Tefsir	3		3
	Fıkhî Tefsir	3		3
	Kelâmî Tefsir		3	3
	Beyânî Tefsir		3	3
	Araştırma Projesi		3	3
	TOPLAM KREDİ	16	18	34
H A D İ S	DERSLER		SÖMESTR	
		VII	VIII	Krd.
	Hadis-II	3		3
	Hadis-III	3		3
	Hadis-IV		3	3
	Hadis-V		3	3
	Hadis Kaynakları	3		3
	Tematik Hadis	2		2
	Hadis Terminolojisi	2		2
	Uydurma Hadisler	2		2
	Hadis Tarihi ve Muhaddis. Yakl.	3		3
	Cerh ve Ta'dil		3	3
	Analitik Siyer		3	3
	Kur'an İlimleri-II		3	3
	Araştırma Projesi		3	3
	TOPLAM KREDİ	18	18	36
K E L Â M	DERSLER		SÖMESTR	
		VII	VIII	Krd.
	Kelam İlmi-I	3		3
	Kelam İlmi-II		3	3
	Kelam İlmi-III		3	3
	Tasavvuf-II		3	3
	Ahlâk Felsefesi	3		3
	İlkçağ ve Ortaçağ Felsefesi	3		3
	İslâm Felsefesi	3		3
	Modern Batı Felsefesi	3		3
	Modern Mantık ve Araştırma Met.	3		3
	İlkçağ Mantığının Eleştirisi		3	3
	Karşılaştırmalı Dinler-I		3	3
	Araştırma Projesi		3	3
	TOPLAM KREDİ	18	18	36

K A R Ş I L D İ N L E R	DERSLER	SÖMESTR		
		VII	VIII	Krd.
	Karşılaştırmalı Dinler-I		3	3
	Karşılaştırmalı Dinler-II		3	3
	Kur'an'ın Dinlere Bakışı	3		3
	Yahudilik	3		3
	Hristiyanlık		3	3
	Budizm ve Caynizm		3	3
	Hinduizm ve Sihizm	3		3
	Uzak Doğu Dinleri	3		3
	Klasik Metin Çalışması		3	3
	Kelam İlmi-I	3		3
	Modern Batı Felsefesi	3		3
	Araştırma Projesi		3	3
	TOPLAM KREDİ	18	18	36
D Â V Â	DERSLER	SÖMESTR		
		VII	VIII	Krd.
	Modern Dâvâ Teknikleri-I	2		2
	Modern Dâvâ Teknikleri-II		3	3
	Peygamberlerin Dâvâ Anlayışl.		3	3
	Hitabet	3		3
	İslâmî Dâvâ Tarihi	2		2
	İslâm'da Hisbe Teşkilatı	3		3
	Batıda Modern Fikrî Eğilimler	3		3
	Batıda Dâvâ Sorunları		3	3
	Hristiyan Misyonları ve Oryant.	3		3
	Uydurma Hadisler	2		2
	Analitik Siyer		3	3
	Kur'an İlimleri-II		3	3
	Araştırma Projesi		3	3
	TOPLAM KREDİ	18	18	36
S İ Y E R	DERSLER	SÖMESTR		
		VII	VIII	Krd.
	Analitik Siyer		2	2
	İslâm Dünyasında Siyer Yazıları		2	2
	Siyerin Etik ve Eğitim Boyutu		2	2
	İslâm Dünyasında Tarihçilik	3		3
	İslâm'ın Zuhuru Es. Dünya Tarihi	3		3
	Siyer ve Meğâzî Tarihi	3		3
	Siyer Kaynakları ve Siyer Araşt.	3		3
	İslâm Medeniyetinin Batıya Etkisi		3	3
	Hint Altıktası Müslümanları		3	3
	İslâm Siyaset Tarihi	3		3
	İslâm İktisat Tarihi	3		3
	Sosyo-Kültürel İslâm Tarihi		3	3
	Araştırma Projesi		3	3
	TOPLAM KREDİ	18	18	36

2.2.1.2.2.2. Yüksek lisans Programı

Yüksek lisans programı iki yıla yayılmıştır ve en fazla dört yıla kadar uzatılabilir. Öğrenciler iki sömestrlik ders sürecinde seçtikleri uzmanlık alanına yönelik dersler alırlar ki, yedi adet uzmanlık alanı şunlardır:

Tefsir ve Kur'an İlimleri (Tafseer and Quranic Sciences)

Hadis ve Hadis İlimleri (Hadith and Its Sciences)

Kelam ve Felsefe (Aqeedah and Philosophy)

Karşılaştırmalı Dinler (Comparative Religions)

Dâvâ ve İslâm Kültürü (Dawah and Islamic Culture)

Siyer (Seerah)

İslâm Tarihi (Islamic History)⁴⁷⁷

Derslerin İngilizce ve Arapça olarak yürütüldüğü yüksek lisans programında, tüm sınavlarda en az %50 başarı gösteren ya da not ortalaması en az 2.50 olan öğrenciler tez konusu alabilirler.

Öğrencilerin mezun olabilmeleri için, bu çalışmalara ilâveten, üniversite yönetim kurulunun belirlediği miktarda Kur'an ezberini tamamlamaları ve yapılacak sözlü ezber sınavını başarıyla geçmeleri gerekir.⁴⁷⁸

Öğrenciler iki sömestr boyunca toplam 24 kredilik ders alırlar. Yüksek lisans programındaki uzmanlık alanı dersleri ve bu derslerin kredi dağılımı tablo 6'da gösterilmiştir.⁴⁷⁹

⁴⁷⁷ International Islamic University, Report; International Islamic University, Prospectus, s. 8; 9; 27; 265; International Islamic University, Academic Excellence, s. 31; 32; 93.

⁴⁷⁸ International Islamic University, Prospectus, ss. 38-45; 288; 292; International Islamic University, Academic Excellence, s. 31; 32; 93; International Islamic University, Report.

⁴⁷⁹ International Islamic University, Prospectus, ss. 38-45; 288; 292; International Islamic University, Report.

Tablo 6: U.İ.Ü.İ.A.F. Yüksek lisans Programı Dersleri Kredi Tablosu

	DERSLER	SÖMESTR		
		I	II	Krd.
Tefsir ve Kur'an İlimleri	Araştırma Teknikleri	3		3
	Müfessirlerin Metodolojileri	3		3
	Analitik Tefsir-I	3		3
	Tefsir Usûlü	3		3
	Tefsirde İsrâiliyat		3	3
	Kur'an İlimleri		3	3
	Tematik Tefsir		3	3
	Analitik Tefsir-II		3	3
	TOPLAM KREDİ	12	12	24
Hadis ve Hadis İlimleri	DERSLER	SÖMESTR		
		I	II	Krd.
	Araştırma Teknikleri	2		2
	Hadis-I	3		3
	Hadis-II	2		2
	Hadis-III		3	3
	Hadis İlimleri	3		3
	Hadis Râvîleri	3		3
	Muhaddislerin Metodolojileri		3	3
	Hadis Kaynakları		3	3
	İlel'ül-Hadis		3	3
	TOPLAM KREDİ	13	12	25
Kelam ve Felsefe	DERSLER	SÖMESTR		
		I	II	Krd.
	Araştırma Teknikleri ve Makale Hazırl.	2		2
	İslâm Felsefesi Araştırma Teknikleri	3		3
	Tevhid-I	3		3
	Tevhid-II		3	3
	İslâm Felsefesi-I	2		2
	Çağdaş ve Modern Batı Felsefesi		3	3
	Çağdaş ve Modern İslâm Düşüncesi		3	3
	İlkçağ Mantığı	2		2
	Tasavvuf ve Ahlâk		3	3
	TOPLAM KREDİ	12	12	24
Karşılaş. Dinler	DERSLER	SÖMESTR		
		I	II	Krd.
	Araştırma Teknikleri	3		3
	Karşılaştırmalı Dinler-I	3		3
	Karşılaştırmalı Dinler-II	3		3
	Karşılaştırmalı Dinler-III		3	3
	Karşılaştırmalı Tasavvuf		3	3
	Yahudilik ve Hristiyanlık Üz. Batı Eleşt.	3		3
	Din Sosyolojisi		3	3
	Din Araştırmalarına Yaklaşımlar		3	3
	TOPLAM KREDİ	12	12	24

Dâvâ ve İslâm Kültürü	DERSLER	SÖMESTR		
		I	II	Krd.
	Araştırma Teknikleri	3		3
	Dâvânın Esasları	2		2
	Dâvânın Fıkıhı		3	3
	Dâvâ ve Sivil Toplum Kuruluşları		2	2
	Batıda Dâvâ Sorunları	2		2
	İslâm ve Bilim	2		2
	Hisbenin Esasları ve Kuruluşu	3		3
	Hint Altkıtasında İslâm'ın Yayılışı		2	2
	İslâm Mezhepleri		2	2
	İslâm ve Diğer Dinler		3	3
	TOPLAM KREDİ		12	12
Siyer	DERSLER	SÖMESTR		
		I	II	Krd.
	Araştırma Teknikleri	3		3
	İslâmî Açıdan Tarih Felsefesi	3		3
	Siyer Çalışmalarına Oryantalist. Yakl.	3		3
	Hadis Râvîleri ve Cerh ve Ta'dil'in Esas.	3		3
	Sahabenin Hayatı		3	3
	Hint Altkıtasında Siyer ve Nübüv. Araşt.		3	3
	Önemli Müslüman Dilleri-I	2		2
	Önemli Müslüman Dilleri-II		2	2
	Öğrencilerin Siyer Semineri		2	2
	TOPLAM KREDİ		14	10
İslâm Tarihi	DERSLER	SÖMESTR		
		I	II	Krd.
	Araştırma Teknikleri	3		
	İslâmî Açıdan Tarih Felsefesi	3		
	Hadis Râvîleri ve Cerh ve Ta'dil'in Esas.	3		
	Önemli Müslüman Dilleri-I	2		
	İslâm Tarihi Araştırmal. Çağdaş Sorunl.		3	
	İslâm Aleminde Yenilik Hareketleri		3	
	İslâm Tarihinde Önemli Olaylar		2	
	İslâm Tarihi Çalışmal. Oryantalist Yakl.		3	
	Pakistan ve İslâm Dünyası		2	
	TOPLAM KREDİ		11	13

2.2.1.2.2.3. Doktora Programı

Doktora programı en az üç, en fazla beş yıl süre ile sınırlıdır. İki s0mestrlik ders s0recinde 0ğrenciler se0tikleri alana y0nelik dersler alırlar. Fak0ltede, sadece 0ç alanda doktora programı a0ılmıştır ki, bu alanlar şunlardır:

Tefsir ve Kur'an İlimleri (Tafseer and Quranic Sciences)

Hadis ve Hadis İlimleri (Hadith and Its Sciences)

Karşılaştırmalı Dinler (Comparative Religions)

0ğrenciler, derslerin İngilizce ve Arap0a olarak y0r0t0ld0ğ0 doktora programında, herbir dersi en az %70 başarı ile ge0meden, en az 3.00 not ortalamasını sağlamadan ve doktora yeterlik sınavında en az %70 başarı g0stermeden herhangi bir tez konusunu resmî olarak alamazlar.

0ğrencilerin ayrıca, 0niversite y0netim kurulunun belirlediği miktarda Kur'an ezberini tamamlamaları ve yapılacak s0zl0 ezber sınavını başarıyla ge0meleri gerekir ki, ancak bundan sonra tez 0alışmalarına başlayabilirler.⁴⁸⁰

0ğrenciler iki s0mestr boyunca toplam 18 kredilik ders alırlar. Doktora programındaki dersler ve bu derslerin alanlara g0re kredi dağılımı tablo 7'de g0sterilmiştir.⁴⁸¹

⁴⁸⁰ International Islamic University, Prospectus, ss. 45-51; 301; International Islamic University, Report; International Islamic University, Academic Excellence, s. 31; 32; 93.

⁴⁸¹ International Islamic University, Prospectus, ss. 45-51; 301; International Islamic University, Report.

Tablo 7: U.İ.Ü.İ.A.F. Doktora Programı Dersleri Kredi Tablosu

Tefsir ve Kur'an İlimleri	DERSLER	SÖMESTR		
		I	II	Krd.
	Kur'an İlimleri	3		3
	Fıkhî Tefsir	3		3
	Tefsirde İsrâiliyat	3		3
	Tefsir Usûlü		3	3
	Mezhebe Dayalı Tefsir		3	3
	Oryantalistler ve Kur'an		3	3
	TOPLAM KREDİ	9	9	18
Hadis ve Hadis İlimleri	DERSLER	SÖMESTR		
		I	II	Krd.
	Muhaddislerin Metodolojileri	3		3
	Hadis Usûlü	3		3
	Hadis Râvîleri	3		3
	Mürsel Hadislerin Tetkiki		3	3
	Hadislerin İletleri		3	3
	Mevzu Hadisler		3	3
	TOPLAM KREDİ	9	9	18
Karşılaş. Dinler	DERSLER	SÖMESTR		
		I	II	Krd.
	Araştırma Teknikleri		3	3
	Yahudilik'te ve İslâm'da Temel Motifler	2		2
	Hristiyanlık'ta ve İslâm'da Temel Mot.	2		2
	Hinduizm'de ve İslâm'da Temel Motifler		2	2
	Budizm'de ve İslâm'da Temel Motifler		2	2
	Bilim, Felsefe ve Din	3		3
	İhtisas Dili-I	2		2
	İhtisas Dili-II		2	2
	TOPLAM KREDİ	9	9	18

2.2.1.2.3. Ders İçerikleri ve Öğretim Materyalleri

Fakültede yaptığımız araştırmaya göre, programdaki derslerin içeriklerinin ne olacağı ve bu derslerde ne tür öğretim materyalleri kullanılacağı gibi konular, yönetimin takip ve müdahalesi dışındadır.

Öğretim üyeleri bölüm kurulu toplantılarında derslerde kullanılacak kaynak eserler ve ders işleme yöntemleri konusunda bir konsensusa varmaya çalışırlar. Ancak bu konular tamamen dersi veren öğretim elemanının inisiyatifinde olduğu için herhangi bir baskı ya da zorlama söz konusu değildir. Dolayısıyla ders içerikleri ve öğretim materyalleri hakkında kesin ve genel geçer bir şey söylemek mümkün değildir. Buna bağlı olarak dersler tamamen öğretim elemanlarının tercihleri ve öğrencilerin katkılarıyla işlenir.

Öğretim elemanlarının inisiyatifine ve olanaklara bağlı olarak değişiklik göstermekle birlikte, kendileriyle görüştüğümüz fakülte mensuplarından edindiğimiz bilgiler doğrultusunda, derslerde kullanılan öğretim materyalleri hakkında şunları söyleyebiliriz:

Tefsir ve Kur'an İlimleri (Tafseer and Quranic Sciences):

Et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn I-III, Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, Matbaatü's-Saade, Kahire, 1961.

Usûlü't-Tefsîr ve Kavâiduh, Hâlid Abdurrahman el-Ak, Dâru'n-Nefâis, Beyrut, 1986.

El-İsrâîliyyât ve'l-Mevzûât fî Kütübî't-Tefsîr', Muhammed bin Muhammed Ebî Şeybe, Mektebetü's-Sünne, Kahire, 1987.

Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl, Beyzâvî (ö. 1286), Beyrut.

Tefsîrû't-Tahrîr ve't-Tenvîr, Tahir bin Âşûr

Mübâhis fî't-Tefsîri'l-Mevzûî, Mustafa Müslim

Buhûsu fî Ulûmi'l-Kur'an, Ebû Umar Nâdî bin Mahmud Hasan

Hadis ve Hadis İlimleri (Hadith and Its Sciences):

Muvattâ, İmam-ı Mâlik (ö. 795)

Sahih-i Buhârî, Muhammed Buhârî (ö. 870)

Sahih-i Müslim, Ebu Hüseyin Müslim (ö. 875)
Sünen-i İbn-i Mâce, Muhammed bin Yezid (ö. 887)
Sünen-i Ebi Davud, Ebu Davud Süleyman (ö. 889)
Sünen-i Tirmizî, Muhammed bin İsa Tirmizî (ö. 892)
Sünen-i Neseî, Ahmed Neseî (ö. 915)
Nuhbetü'l-Fiker, Ahmed İbn-i Hacer Askalânî (ö. 1449)
Buhûs-ü fî Târîh-i Sünneti'l-Müşerrafe, Ekrem Ziya el-Umrî
Dirâsât-i fî'l-Cerh-i ve't-Ta'dîl, Muhammed Ziya Rahman el-A'zamî
Zavâbitü'l-Cerh ve't-Ta'dîl, Abdulaziz bin Muhammed bin İbrahim
El-Fevâidi'l-Mecmûat fî'l-Ehâdîsi'l-Mevzûat, Şevkânî
El-Masnû' fî'l-Hâdîsi'l-Mevzû', Aliyyü'l-Kârî
El-Vaz' fî'l-Hadîs, Mubârek bin Muhammed bin Muhammed
Usûlü't-Tahrîc ve Dirâseti'l-Esânîd, Mahmud Tâhân
Teysîr-i Mustalahı'l-Hadîs, Mahmud Tâhân
Mukaddime, İbni Salah

Kelam ve Felsefe (Aqeedah and Philosophy):

Religion and the Modern Mind, W.T. Stace, J.B. Lippincott Company, New York, 1960.
History of Western Philosophy, Bertrand Russel, Routledge, London, 1991.
Chinese Thought, H.G. Creel, University Paperback, London, 1962.
A Critical History of Greek Philosophy, W.T. Stace
Indian Philosophy, Radha Krishna
A History of Philosophy, Frederick Copleston
Et-Tefkîru'l-Felsefî fî'l-İslâm, Şeyh Abdulhalim Mahmud
El-Akîdetü'l-İslâmiyye, Sa'duddin Seyyid Salih
El-Munkîzu mine'd-Dalâl, Gazâlî
Mefâtihi'l-Gayb, Râzî

Karşılaştırmalı Dinler (Comparative Religions):

Comparative Religion: A history, Eric J. Sharpe, Duckworth Publishing, London, 1975.

What is Religion, Robert Crawford, Routledge, London, 2002.

Muslim Perceptions of Other Religions: A Historical Survey, Jacques Waardenburg, Oxford University Press, Oxford, 1999.

Comparative Religion in Contemporary Muslim World, Dheen Muhammad, Hawliah, IIUI, Islamabad, 1996.

Approaches to the Study of Religion, Peter Connolly (Ed.), Continuum, London, 1999.

Religions of the World: Hinduism, James Robinson, Chelsea House Publishers, Philadelphia, 2004.

Religions of the World: Buddhism, Leslie Alldritt, Chelsea House Publishers, Philadelphia, 2004.

Religions of the World: Judaism, Kenneth Atkinson, Chelsea House Publishers, Philadelphia, 2004.

Religions of the world: Christianity, Anne Marie Bahr, Chelsea House Publishers, Philadelphia, 2004.

Religions of China, Encyclopedia of Religion, 2. baskı, 2005.

Chinese Religion: An Introduction, Laurence G. Thompson, Wadsworth Publishing, California, 1979.

Ed-Din, Abdullah Dıraz, Dâru'l-Kalem, Küveyt, 1982.

Dâvâ ve İslâm Kültürü (Dawah and Islamic Culture):

The Cultural Side of Islam, Marmaduke Pickthall, Ashraf Publishers, Lahore, 1993, bölüm 2.

Aspects of Islamic Civilization, A.J. Arberry, Suhail Academy, Lahore, 2001.

Islamic Art and Spirituality, Titus Buckhardt, Suhail Academy, Lahore, 1999.

Science and Civilization in Islam, Seyyed Hossein Nasr, Suhail Academy, Lahore, 1983.

Islamic Culture: A Few Angles, World Muslim Congress, Umma Publishing House, Karachi, 1964.

Usul-ü Kitâbet'il Bahsi'l-İlmî, Yusuf el-Mar'aşlî

Bazı öğretim elemanları derslerde kullandıkları materyallerin dışında, öğrencilere İngilizce ve Arapça önemli kaynak eserlerin listesini de sunarlar. Ancak çoğu zaman öğrencilerin ekonomik sınırlılıklar nedeniyle bu eserlere ulaşması mümkün olmaz.

Bu durumda, üniversiteye bağlı olarak hizmet veren 7 adet büyük kütüphane⁴⁸² öğrencilerin kaynak eser temini konusundaki sorunlarının çözümüne yardımcı olur. Öğrenciler kimi zaman da üniversitenin fotokopi imkânlarından yararlanarak bu sorunu gidermeye çalışırlar.

2.2.1.2.4. Öğretim Yöntem ve Teknikleri

Kendileri ile görüştüğümüz öğretim elemanlarından edindiğimiz bilgilere göre, fakültede öğretimde kullanılan yöntemler üniversitenin diğer bölümlerinde ve derslerinde kullanılan genel öğretim yöntemlerinden farklı değildir. Öğretim elemanlarının tercihinine ve dersin muhteviyatına bağlı olarak bazen geleneksel bazen de modern öğretim yöntemleri kullanılır.

Öğretim dili Arapça ve İngilizce olan fakültede, her alanın eğitimi kendi orijinal kaynakları esas alınarak yapıldığı için temel İslâm bilimlerine dayalı konuların öğretiminin ağırlıklı olarak Arapça, modern bilimlere ve disiplinlere dayalı konuların öğretiminin ise ağırlıklı olarak İngilizce yapıldığını⁴⁸³ belirtmiştik.

Daha açık ifade etmek gerekirse, Tefsir, Hadis, Siyer ve İslâm Tarihi gibi İslâmî ilimlere yönelik alanlarda dersler genellikle Arapça yapılır. Yazılı metinlere dayalı olarak yürütülen bu derslerde çeşitli dönem ve ekollere yönelik olarak seçilen örnek metinler klasik tarzda okunur ve açıklanır.

Kelâm ve Felsefe, Dâvâ ve İslâm Kültürü alanlarına yönelik dersler hem Arapça hem de İngilizce olarak yapılır. Karşılaştırmalı Dinler gibi din bilimlerine yönelik dersler ile güncel içerikli dersler ise genellikle İngilizce yapılır. Bazen de aynı ders biri İngilizce diğeri Arapça öğretim yapan iki ayrı öğretim elemanı tarafından iki ayrı öğretim dili seçeneğinde açılarak yürütülür.

⁴⁸² Bu kütüphaneler şunlardır: Dr. Muhammad Hamidullah Library, Central Library, Dawah Library, Shariah Academy Library, Lincoln Corner Library, Digital Library, Faculty of Islamic Studies Library.

⁴⁸³ International Islamic University, Academic Excellence, s. 12.

Bu derslerde metin okumalarının ve anlatımın yanısıra, gösteri (demonstrasyon), tartışma, grup çalışması, problem çözme, soru-cevap, buldurma (sokrates), beyin fırtınası gibi öğrenci katılımlı aktif ve modern yöntem ve teknikler de uygulanır. İdealist yaklaşımla ders işlemeye çok uygun olan ve öğreticinin profesyonelliğini gerektiren bu tür yöntem ve tekniklerin⁴⁸⁴ herhangi bir yazılı metin ya da kaynak kullanılmaksızın doğrudan uygulandığı da olur.

Akademik düşünme, analiz ve sentez yeteneği kazandırmayı hedefleyen lisansüstü programlarda bir adım daha ileri gidilir ve öğrencilerin orijinal kaynaklardan yararlanarak uzmanlık alanlarının temel problemlerini tespit etmeleri istenir. Bunu yaparken ana konulara odaklanmaları, uzmanlık alanlarıyla ilgili gelişmeleri takip etmeleri ve daha önce çalışılmış olan konuları tekrarlamaktan kaçınmaları beklenir.

Araştırma esnasında, tespit edilen sorunlar üzerine çalışmada takip etmeleri gereken metodoloji ve araştırma yöntemleri konusunda öğrencilere rehberlik edilir. Ayrıca, orijinal kaynaklardan gereğince yararlanma, bilimsel verileri derleme, derlenen verileri değerlendirme ve kritize etme alışkanlığı kazandırmak amacıyla öğrencilere uzmanlık alanlarına yönelik önemli konu ve problemlerle ilgili araştırma ödevleri de verilir.⁴⁸⁵

Ödevlendirme ve sınav notları ile dönem sonu ders notunun tespiti derse giren öğretim elemanının inisiyatifine göre değişmekle birlikte, dönem sonu ders notunun belirlenmesindeki genel eğilim vizenin %40'ı, finalin %60'ı şeklindedir. Dersle ilgili ödev, proje ve uygulamalar da bu değerlendirmeye dahil edilir.⁴⁸⁶

2.2.1.2.5. Mezunların İstihdam Alanları

Araştırmalarımız, Uluslararası İslâm Üniversitesi İslâm Araştırmaları Fakültesi'nden mezun olan erkek öğrencilerin görev alanlarının ve seçeneklerinin geniş olduğunu göstermiştir.

⁴⁸⁴ Gutek, s. 30.

⁴⁸⁵ International Islamic University, **Academic Activities and Programs of Faculty of Islamic Studies**, http://www.iiu.edu.pk/index.php?page_id=2523, (10.02.2012).

⁴⁸⁶ International Islamic University, Prospectus, s. 8; 27; 265; International Islamic University, Academic Excellence, s. 31; 32; 93.

Medrese kökenli mezunlar, fakültede yansıtılan modern İslâmî anlayışların etkisiyle şekillenen görüşleri doğrultusunda kendi din öğretimi kurumlarını oluşturmaya, seküler derslere yer veren modern medreseler kurmaya çalışırlar.

Seküler öğretim sisteminden geçerek kuruma gelmiş olanların bir kısmı akademisyenliğe yönelir, yurtiçi ve yurtdışı yükseköğretim kurumlarında öğretim elemanı olarak görev yaparlar. Bir kısmı ilk ve ortaöğretim kurumlarında İslâmiyat ve Arapça gibi branşlarda öğretmenlik yapmayı tercih ederler.

Ülkede, askeri birliklerde ve çeşitli kurumlarda din görevlisi olarak çalışan, sivil toplum kuruluşlarınca yürütülen din öğretimi faaliyetlerine aktif olarak katılan çok sayıda Uluslararası İslâm Üniversitesi İslâm Araştırmaları Fakültesi mezunu vardır. Kütüphanelerde, araştırma merkezlerinde ve basın-yayın kuruluşlarında araştırmacı ve yayıncı olarak görev yapan mezunların sayısı da az değildir.

Son yıllarda faizsiz bankacılık ve finans sektörlerinin yükselişe geçerek yaygınlaşması bazı mezunların bu alana ilgisini arttırmıştır. Mezunlar, aynı üniversitenin Uluslararası İslâmî Ekonomi Enstitüsü'nde (International Institute of Islamic Economics) İslâmî Bankacılık ve Finans Bölümü'nde bir yıl ders aldıktan sonra finans sektöründe görev yapma hakkı kazanırlar. Aileleri iş dünyasında olanlar ise özel sektöre yönelerek ticarete atılmayı tercih ederler.

Uluslararası İslâm Üniversitesi İslâm Araştırmaları Fakültesi diplomasının uluslararası tanınırlığının bulunması ve bu fakülteden mezun olan öğrencilerin İslâmî ilimlerin yanı sıra iyi derece İngilizce ve Arapça bilmeleri onlara diğer ülkelerin kapılarını açmıştır.

Bu nedenle mezunlar, ABD ve Kanada başta olmak üzere Amerika ve Avrupa ülkelerinde Müslümanlar tarafından inşa edilen camilerde din görevlisi, İslâm kültür merkezlerinde yönetici, öğretim kurumlarında öğretmen olarak görev yapmak üzere aranan elemanlar olmuşlardır.

Diploma denkliği konusunda herhangi bir sorun yaşanmaması nedeniyle farklı ülkelerden gelen öğrenciler de genellikle kendi ülkelerine dönerek din hizmetleri, eğitim-öğretim gibi alanlarda çalışırlar.⁴⁸⁷

Kız öğrencilerin mezuniyet sonrası istihdam konusundaki tercihleri erkek öğrencilere kıyasla daha sınırlıdır. Medrese kökenli kız öğrencilerin büyük bir kısmı

⁴⁸⁷ International Islamic University, Prospectus, s. xi.

mezun olduktan sonra ev hanımı olmayı yeğlerken, diğerleri kız çocuklar için açılan medreselerde öğretmenlik yapar ya da sivil toplum kuruluşlarınca yürütülen din öğretimi faaliyetlerine aktif olarak katılarak İslâmî ilimler alanında hemcinslerine rehberlik ederler.

Seküler sistemde öğrenim gördükten sonra bu kurumdan mezun olan kız öğrenciler ise, genellikle ilk ve ortaöğretim kurumlarında öğretmenlik yapmayı ya da akademisyenliğe yönelerek yükseköğretim kurumlarında öğretim elemanı olarak görev yapmayı tercih ederler.⁴⁸⁸

Uluslararası İslâm Üniversitesi İslâm Araştırmaları Fakültesi'nden mezun olan erkek ve kız öğrencilerin, hangi görevi yaparlarsa yapsınlar, bulundukları yerlerde birer hoşgörü, insanlık ve güven sembolü olmaları beklenir. Bu özelliklere sahip, alanında iyi yetişmiş ve yetenekleri inkişaf etmiş mezunlar yoluyla modern İslâmî kültürü yaşatan toplumlar oluşturma ideali, kurumun ana hedefidir.⁴⁸⁹

⁴⁸⁸ International Islamic University, Prospectus, s. xi.

⁴⁸⁹ International Islamic University, Newsletter, s. 8.

SONUÇ

Pakistan'ın yüksek din öğretimi kurumlarını incelediğimiz bu araştırmada, öncelikle yükseköğretim de dahil olmak üzere Pakistan'da yürütülen eğitim-öğretimin mevcut durumu genel olarak ele alınmış, daha sonra yüksek din öğretiminin temelleri irdelenmiş ve son olarak yüksek din öğretimi kurumları konusu detaylandırılmıştır.

Araştırmaya giriş mahiyetinde, Pakistan'da yürütülen eğitim-öğretimin güncel durumu incelenirken geleneksel ve modern öğretim kurumları ve bu kurumlarda uygulanan öğretim sistemleri tanıtılarak, kurumlarda yapılan din öğretimi hakkında bilgi verilmiştir.

Buna göre, Pakistan'ın sorunlu ve karmaşık eğitim-öğretim sektöründe, hem geleneksel öğretim sistemini hem de modern öğretim sistemini bir arada görmek mümkündür. Sistemdeki çeşitlilik, öğretim kurumlarına ve kurumların bağlı olduğu yönetim birimlerine de yansır. Dolayısıyla geleneksel eğitim-öğretimi ve modern eğitim-öğretimi yöneten birimler de farklıdır ve bunların pekçok alt birimi mevcuttur. Birimler arasında koordinasyon sağlanmaya çalışılsa da bu her zaman mümkün olmaz. Üstelik siyasi iktidarlar değiştikçe birimlerin yetki ve sorumlulukları da değişir ki, bu durum da başlı başına bir sorun teşkil eder.

İlköğretim seviyesinden yükseköğretim seviyesine kadar her kademedeki geleneksel eğitim-öğretim hizmeti sunan kurumlar olan medreseler Diyanet İşleri Bakanlığı'na bağlıdır. Ancak ülkede yaşanan sistem ve yetki karmaşası nedeniyle medreseler Eğitim Bakanlığı'nın karar ve uygulamalarının da etkisi altındadır.

Medreselerin doğrudan yönetimi, bağlantılı oldukları ekol ve cemaat mensuplarınca oluşturulan merkezî kurullar tarafından gerçekleştirilir. Diyanet İşleri Bakanlığı'na bağlı olarak görev yapan bu kurulların, medreselerdeki eğitim-öğretim standartlarını geliştirmek, programları hazırlamak ve öğrencilerin sınavlarını Eğitim Bakanlığı'nın yürüttüğü modern öğretim sistemindeki ilgili kurumlarla işbirliği içerisinde gerçekleştirerek diploma denkliği kazanmalarına yardımcı olmak gibi önemli işlevleri vardır.

Medrese mezunları bu kurullardan diploma denkliği alarak, Eğitim Bakanlığı'nın, devlet okullarında uygulanan program doğrultusunda eğitim-

öğretimin çeşitli seviyeleri için yaptığı sınavlara devlet okulu öğrencileri ile eşdeğer şartlarda girebilir ve başarılı oldukları takdirde onların aldığı belgeleri alabilirler. Bu durumda İslâm Araştırmaları ve Arap Dili ve Edebiyatı fakülte ve bölümleri başta olmak üzere yükseköğretimin pekçok dalında öğrenim görme şansını da kazanmış olurlar.

Pakistan’da, modern öğretim kurumlarındaki eğitim-öğretim hizmetlerinin yürütülmesinden, eğitim politikalarının hazırlanmasından, planlanmasından ve uygulanmasından merkezî hükümete bağlı Eğitim Bakanlığı sorumludur. Bununla birlikte her eyalette bulunan Eyalet Eğitim Bakanlığı, her seviyedeki kurumlara ve eğitim-öğretim işlerine göre çeşitli alt birimlere ayrılır ve kimi zaman bağımsız, kimi zaman merkezî bakanlıkla koordineli olarak çalışır.

Pakistan’da ilk ve ortaöğretime yönelik programın düzenlenmesinden ve uygulanmasından federal hükümetin Eğitim Bakanlığı sorumludur. Devlet okullarında uygulanan öğretim sistemi, İngiltere’nin öğretim sistemini, programını ve ders kitaplarını ülkeye adapte etmek suretiyle düzenlenmiştir. Özel okullar ise pek çok konuda olduğu gibi program konusunda da bağımsızdırlar.

İster devlete ister özel sektöre bağlı kurum olsun, ilk ve ortaöğretimin her kademesinin programında zorunlu İslâm din dersi (İslâmiyat) yer alır. İnanç, ibadet ve muamelât öğrenme alanlarına yönelik temel dini bilgiler içeren bu derse gayri müslim öğrencilerin girme zorunluluğu yoktur.

Urduca ve Pakistan Araştırmaları ders müfredatlarında da Hint altkıtasına İslâm’ın yayılışına, Pakistan’ın İslâm ideolojisiyle kuruluşuna ve İslâm dinine yönelik bazı konular yer alır.

Pakistan’da aileler din öğretimi konusunda modern öğretim kurumlarının yanısıra geleneksel öğretim kurumlarından da yararlanırlar. Böylece bir tür ‘modern-geleneksel eğitim-öğretim kombinasyonu’ uygulanmış olur.

Örneğin, ilkokul çağındaki çocuklara öncelikle medreselerde çeşitli düzeylerde Kur’an ezberletilmesi, özellikle çocukların ‘hâfız’ olarak yetiştirilmesi ve daha sonra okula gönderilmesi oldukça yaygın bir uygulamadır.

Bunun yanısıra öğleye kadar okula gönderilen çocukların öğleden sonra din öğretimi almak üzere camilere ve medreselere gönderilmesi de bir başka tercihtir.

Bununla yetinmek istemeyen sosyo-ekonomik düzeyi yüksek aileler, çocuklarının bir din öğreticisinden düzenli olarak özel ders almasını sağlarlar.

Pakistan yükseköğretiminde üniversiteler, ülkemizdeki YÖK benzeri bir kurum olan ve çalışmalarını Federal Eğitim Bakanlığı ile koordineli olarak yürüten ‘Higher Education Commission’a (HEC) bağlıdır. Yüksekokullar ise eyalet yönetimlerine bağlıdır ve bu yönetimlerce finanse edilir.

Yükseköğretim programları üniversite ve yüksekokullarda hazırlanır. Bu nedenle dersler ve ders içerikleri kuruma, bölüme ve hatta dersi verecek öğretim elemanına bağlı olarak değişiklik gösterir.

Din öğretimi üniversitelerin ‘İslâm Araştırmaları’ (Islamic Studies) fakülte ya da bölümlerinde yapılır. Diğer fakülte ya da bölümlerde ise zorunlu ve seçmeli kategorilerde bazı din dersleri bulunur. Hükümet bu dersleri ‘demokratik, hoşgörülü ve Pakistan’ın ideolojik amaçlarına uygun bir toplum oluşturmak için gerekli’ görür. Buna bağlı olarak İslâm din derslerinin müfredatı oldukça kapsamlıdır.

Üniversitelerin ‘Pakistan Araştırmaları’ (Pakistan Studies) bölümlerinde de İslâm tarihine, Hint altkıtasının İslâmlaşma sonrası tarihine, Pakistan’ın İslâm ideolojisi ile kuruluş tarihine ve günümüz Pakistan’ı ve İslâm dünyası konularına geniş yer verilir.

Araştırmanın birinci bölümde yüksek din öğretimi kurumlarının tarihî ve hukukî temelleri incelenmiştir.

Tarihî temeller bağlamında, Hint altkıtası yüksek din öğretimi oluşum ve yapılanma süreci ‘kurumsal altyapı oluşumu’ (711-980), ‘program gelişimi ve kurumsallaşma’ (980-1857), ‘yeniden yapılanma’ (1857-1947) dönemleri esas alınarak incelenmiş, 1947 sonrasında Pakistan yüksek din öğretiminin ülkenin kuruluş ideolojisi doğrultusunda kurumsallaşma çalışmaları ise ‘modernleşme’ dönemi olarak ele alınmıştır.

Muhammed b. Kasım es-Sekafî (ö. 717) komutasındaki Emevi ordusunun bölgeye girişinden Gazneliler’in bölgenin tamamına hâkim oluşuna kadar devam eden ‘kurumsal altyapı oluşumu’ döneminde (711-980) tefsir, hadis, fıkıh, kelâm gibi temel İslâm ilimleri fetihlerle bölgeye gelen tâbiîn ve tebei tâbiîn ile birlikte Hint altkıtasına girmiş, özellikle Kur’an ve hadis öğretimine yönelik bazı merkezler kurulmuştur. Henüz herhangi bir programın uygulamaya girmediği bu merkezlerde

yürütülen dersler ve okutulacak kitaplar dersi veren şahıslara göre farklılık arz etmiştir.

Hint altkıtasına Gazneliler'in hakim oluşundan İngiliz yönetiminin başlamasına kadar devam eden 'program gelişimi ve kurumsallaşma' dönemi (980-1857), Hint altkıtasının cami ve medreselerle donatıldığı, kurumlarda sınıf düzeninin uygulanmaya başlandığı, dersleri belli bir sistem içerisinde yürütmek üzere çeşitli programların hazırlandığı ve geliştirildiği dönemdir.

Program gelişimi, değişen şartlara bağlı olarak şöyle gerçekleşmiştir: Önceleri, kadılık ve diğer memurluklarda görev alacak elemanlara duyulan ihtiyaç nedeniyle programda Fıkıh ve Usûl-ü Fıkıh derslerine ağırlık verilmiş ve zamanla bu derslerde okutulan kitap sayısı arttırılmıştır.

Mîr Fethullah Şirâzî'nin (ö. 1589) Hindistana gelişiyle birlikte Hadis ilmi önem kazanmış ve revize edilen programda bu kez Hadis dersinin ağırlığı arttırılmıştır. Sonraları, Molla Nizâmeddin Sihavî (ö. 1748) ve Şâh Veliyyullah Dihlevî (1703-1762) Mîr Fethullah Şirâzînin geliştirdiği programa bazı yenilikler katmışlardır.

Molla Nizâmeddin tarafından hazırlanan ve Firengî Mahal Medresesi'nde uygulanan, daha sonra altkıtadaki tüm medreselere 'Ders-i Nizâmî' adıyla yayılan program, 'makûlât'a yani aklî ilimlere ağırlık verirken, Şâh Veliyyullah'ın programında bu ilimlerin ağırlığı azaltılmış ve 'menkûlât' yani naklî ilimler ön plana çıkarılmıştır.

1857'de İngilizler'in son Hint-Türk devleti olan Babürlü Devleti'ni ortadan kaldırıp halk ayaklanmasını bastırarak Hint altkıtasına tamamen hakim olmasıyla başlayan ve 1947'de kazanılan bağımsızlıkla birlikte Hindistan ve Pakistan adıyla iki ayrı devletin kurulmasına kadar süren dönemde bölgenin geleneksel yüksek din öğretimi sistemi büyük darbe almıştır.

İngiliz hükümetinin uyguladığı olumsuz politikaların ağır sonuçları ve halk arasında İngiliz takipçiliğinin ve taklitçiliğinin yaygınlaşması Müslüman ulemâyı İslâmî kimliği koruma ve dînî hayata yön verme konusunda faaliyete geçmeye sevkmiştir. Buna bağlı olarak gelişen fikrî hareketlilik neticesinde Hint Müslümanları çeşitli görüşler ve bu görüşler çerçevesinde oluşan ekoller doğrultusunda 'yeniden yapılanma' sürecine (1857-1947) girmişlerdir.

Bu yapılanmaların eğitim-öğretim alanındaki yansımalarının sonucu olarak bir kısım Müslümanlar medreselerde yürütülen geleneksel yüksek din öğretimine ağırlık vermeyi tercih ederken, diğer bir kısım Müslümanlar da modern öğretim kurumlarına yönelerek üniversiteler, yüksekokullar, araştırma merkezleri açmışlardır.

Ehl-i Hadis, Deobendi ve Birelvî ekollerinin temsil ettiği gelenek yanlıları klasik dînî eğitimi teşvik ederken batı düşüncesine ve eğitime şüphe ile yaklaşmışlar, Aligarh ekolünün temsil ettiği yenilikçi ve modernist akım, batı düşüncesi ve eğitimi üzerine yapılanmıştır.

Doğuya veya batıya mutlak bağlılığın ya da nefretin İslâmî olmadığını savunan, Deobend ve Aligarh arasında orta yol benimseyen bir grup ulemâ ise ‘eskinin iyisini modernin yararlısını almak’ fikri üzerine temellenen ve Nedve adıyla tanınan yeni bir akım başlatmış, ancak bu akımın etkileri diğerleri kadar kalıcı ve uzun soluklu olmamıştır.

Ülkenin kuruluş ideolojisi doğrultusunda kurumsallaşma çalışmalarının yürütüldüğü 1947 sonrası ‘modernleşme’ döneminde Pakistan yükseköğretimi büyük mesafe kat etmiştir. Yükseköğretimdeki gelişmeler modern yüksek din eğitimi alanına da yansımıştır. Pakistan üniversitelerinde İslâm araştırmalarına yönelik pek çok fakülte ya da bölüm açılmış ve bu bölümlerden mezun olan binlerce öğrenci İslâmî ilimlere katkı sağlamıştır.

Birinci bölümde yüksek din öğretiminin hukukî temelleri ile ilgili olarak ele alınan konular kanun, kararname ve yönetmelikleri kapsayan yasal dayanaklar ile bildiri, rapor, politika, plan, program ve reform gibi siyasal dayanaklardır. Bu dayanaklar incelenerek Pakistan’ın yasal ve siyasal tarihinde yüksek din öğretimini etkileyen dalgalanmalar gözler önüne serilmiştir.

Öncelikle belirtmek gerekir ki, Pakistan’ın İslâm ideolojisi üzerine kurulu olduğu gerçeği, birinci meclis tarafından 1949’da ilan edilen Hedefler Kararnamesi’nde (Objectives Resolution) ve hazırlanan anayasalarda vurgulanmış, yüksek din öğretimine yönelik olarak çıkarılan tüm kanun, kararname ve yönetmeliklere de dayanak noktası olmuştur.

Yeni nesillere Pakistan’ın ideolojik kimliğini oluşturan İslâmî prensip ve değerlerin aktarılması, İslâmî dünya görüşünün ve bakış açısının kazandırılması,

İslâmî ve Kurânî yaşam tarzının öğretilmesi konusu da hazırlanan tüm eğitim politikalarının ortak noktası olmuştur.

Ancak Pakistan'ın çalkantılı siyasal değişimleriyle aynı karakterde olan, bir başka deyişle, her yeni hükümetle birlikte değişen, halkın gerçekleri ve ihtiyaçları ile uyumlu olmayan, ulaşılması güç hedefler içeren, kötü yönetilen, samimiyetten uzak gününbirlik eğitim politikaları, ülkenin sorunlu eğitim-öğretim sektörüne ve yüksek din öğretimine ciddi bir katkı sağlayamamıştır.

Yükseköğretimin Pakistan için taşıdığı önemin farkında olan HEC ve hükümet yetkilileri, yükseköğretimde yaşanan handikapları gidermeye yönelik reformlar yapmaya ve yükseköğretim sistemini geliştirmeye çalışmaktadırlar. Yükseköğretim kalitesini arttırmak amacıyla, yönetim, program ve öğrenci seçme sistemi gibi pekçok alanda değişiklikler içeren yeni politikalar hazırlama ve yürütme çalışmaları halen sürmektedir.

Araştırmanın ikinci bölümünde örneklendirerek ele aldığımız geleneksel ve modern yüksek din öğretimi kurumları ile ilgili olarak vurgulanan temel hususlar ise şunlardır:

Pakistan'da kuruluş yıllarından itibaren pekçok modern yüksek din öğretimi kurumu açılmasına rağmen yükseköğretim düzeyindeki medreseler önemini yitirmemiş ve üniversitelerle işbirliği içerisinde varlığını sürdürmüştür. Bunun temel nedeni, Ziya'ül Hak ve Nevaz Şerif dönemlerinde 'belli sınavlara girmek ve başarılı olmak şartıyla medrese diplomalarının üniversite diplomalarıyla denkliğinin onaylanması' konusunda alınan ve sonraki dönemlerde zaman zaman rafa kaldırılrsa da hâlen yürürlükte olan kararlardır.

Yükseköğretim düzeyinde eğitim-öğretim yapan medreselerin programları 250 yıl öncesine ait 'Ders-i Nizâmî' programındaki dersler ve kaynak metinler esas alınarak yapılandırılmıştır. Ancak medresenin bağlı olduğu ekol doğrultusunda bazı farklı uygulamalar görülür. Bir kısım medreseler Kur'ân ve Kıraat öğretimine öncelik verirken, bir kısmı Hadis, bir kısmı Arap Dili ve Edebiyatı bir kısmı da Tasavvuf ağırlıklı olacak biçimde öğretim yapar.

Pakistan'da modern yüksek din öğretimi kurumu açılmasına yönelik ilk girişim 1950 yılında Pencap Üniversitesi'nde bir 'İslâmiyat' bölümünün açılmasıdır. Bu girişimin ardından Sind, Peşaver ve Karaçi Üniversiteleri'nde de 'İslâm Tarihi ve

Kültürü' bölümleri açılmıştır. Günümüzde Pakistan üniversitelerinin büyük bir kısmında 'İslâm Araştırmaları' (Islamic Studies) fakülte ya da bölümleri vardır. Bunlar arasında Pencap, Karaçi, Peşaver, Bahavalpur İslâm ve Allame İkbâl üniversiteleri ilk sıralarda yer alır.

Pakistan'da geleneksel ve modern öğretim ikilemi nedeniyle çeşitli hükümetlerce gündeme gelen geleneksel ve modern yüksek din öğretimini birleştirme çalışmalarının en önemli ürünü İslâmabad'da kurulan 'Uluslararası İslâm Üniversitesi'dir. Kurum, İslâmî ilimlerin ve modern bilimlerin öğretimini 9 fakülte ve 2 ayrı kampüste Arapça ve İngilizce olarak uluslararası bir düzeyde yapması ve sisteminin 'bilginin İslâmîleştirilmesi' anlayışı üzerine temellendirilmesi nedeniyle, çeşitli ülkelerden farklılık arayan pekçok öğrenciyi kendisine çekmektedir.

Yeni nesillere ihtiyaç duydukları İslâmî bilgiyi modern yöntemlerle sunmaya, onlarda İslâmî bir karakter oluşturarak İslâm toplumunun gelişmesine katkıda bulunmalarını sağlamaya odaklanan üniversite, aydınlanmış İslâm âlimleri, iş yöneticileri ve ekonomistler yetiştirme iddiasındadır.

1981'de kurulan 'İslâm Araştırmaları Fakültesi' (Faculty of Islamic Studies - Usulüddin), Uluslararası İslâm Üniversitesi'nin en önde gelen birimidir ve kurumun hedeflerinin gerçekleşmesinde diğer birimlere öncülük eder.

Fakülte sadece modern yüksek din öğretimi yapmakla kalmaz, diğer fakültelerin programlarında yer alan temel İslâm bilimlerine yönelik dersleri de yürütür ki, bu üniversitede öğrenim gören öğrencilerin herhangi bir fakülteden mezun olabilmeleri için bu dersleri başarıyla tamamlamış olmaları gerekir.

İslâm Araştırmaları Fakültesinde uygulanan programın temel amacı, halka rehberlik ve liderlik yapabilecek düzeyde İslâmî ilimlerde uzmanlaşmış ilim adamı ve akademisyen yetiştirmektir. Program ayrıca, gençleri alana yönelik olarak bilgilendirmeyi ve böylece hayata hazırlamayı da hedefler.

Öğretim dili Arapça ve İngilizce olan kurumda, her alanın eğitimi kendi orijinal kaynakları esas alınarak yapıldığı için temel İslâm bilimlerine dayalı konuların öğretimi Arapça, modern bilimlere ve disiplinlere dayalı konuların öğretimi İngilizce olarak yapılır. Böylece öğrenciler hem bilgiye en temel kaynaklardan ulaşmış ve hem de alanda uzmanlaşma için gereken altyapıyı kazanmış olurlar.

Uluslararası İslâm Üniversitesi İslâm Araştırmaları Fakültesi diplomasının uluslararası tanınırlığının bulunması ve bu fakülteden mezun olan öğrencilerin İslâmî ilimlerin yanı sıra iyi derece İngilizce ve Arapça bilmeleri onlara diğer ülkelerin kapılarını açmıştır. Gittikleri yerlerde birer hoşgörü, insanlık ve güven sembolü olan, alanında iyi yetişmiş ve yetenekleri inkişaf etmiş mezunlar yoluyla modern İslâmî kültürü yaşatan toplumlar oluşturma ideali, kurumun ana hedefidir.

Ancak bu hedefin ne ölçüde gerçekleştiği, ayrı bir araştırma konusudur. Burada yapılan, Pakistan'ın geleneksel ve modern yüksek din öğretimi kurumlarının ve 'Uluslararası İslâm Üniversitesi İslâm Araştırmaları Fakültesi' örneğinin olumlu-olumsuz tüm yönleriyle ilgililere tanıtılmasından ibarettir.

Öte yandan bu çalışma, Türkiye-Pakistan eğitim-öğretim sektörü ilişkilerinin bir adım öteye götürülmesinin, konu ile ilgili fikir alış verişinde bulunulmasının ve her iki ülkenin yüksek din öğretimi bakımından birbirine katkı sağlamasının yolunu da açmış olacaktır.

Şunu açıkça vurgulamak gerekir ki, çağın ve çevrenin gerçekleriyle bütünleşmeyen, yeniliklere kapalı kalan ve düzenli olarak revize edilmeyen yüksek din öğretimi kurumlarında yetişen bireylerin toplumun ihtiyaçlarına cevap veremeyeceği açıktır. Böyle bir din öğretiminin ürünü olan bireyin ne kendisiyle ne de içinde yaşadığı kültürle barış ve güven içerisinde görev yapamayacağı, gelişen ve değişen şartlar doğrultusunda kendisini yenileyemeyeceği ve sonuçta mesleğini sevgi, istek ve başarıyla yürütemeyeceği de açıktır.

Oysa bir yüksek din öğretimi kurumundan beklenen temel görev, çağı doğru okuyan ve takip eden, ufku açık ve aydın, dînî konularda toplumu en doğru şekilde yönlendirecek donanıma sahip, ilmi ile âmil din öğreticilerinin ve İslâmî ilimlerde uluslararası standartlarda öğretim yapan ve araştırmalar yayınlayan üstün nitelikli akademisyenlerin yetişmesi için gerekli ortamı hazırlamaktır.

Bu kurumlarda yetişecek din öğreticileri ve akademisyenler dünyanın çeşitli bölgelerine yayılarak Kur'an ve sünnete uygun biçimde yürütülecek başarılı İslâmî hizmetlere imza atacak, dünya insanının asırlardır ihtiyaç duyduğu refahın ve huzurun teminine katkıda bulunacaktır. Bunun gerçekleşmesinin önemli bir boyutu da aynı hedefe doğru hareket eden kurumların ve araştırmacıların birbiriyle iletişim ve işbirliği içerisinde olması, fikir alış verişinde bulunmasıdır.

KAYNAKÇA

Academy of Educational Planning and Management. **Pakistan Education Statistics 2007-2008, AEPAM Statistics Study No.226**, AEPAM, Ministry of Education Publications, Islamabad, 2009.

Ahmad, Anis “Educational and Cultural Cooperation: The Ethical Foundations”, **Policy Perspectives**, Cilt: 2, Sayı: 1, 2005, ss. 9-14.

Ahmad, Anis ve Muslim Sajjad. **Muslim Women and Higher Education**, Institute of Policy Studies Publications, Islamabad, 1982.

Ahmad, Iftikhar. “Islam, Democracy and Citizenship Education: An Examination of the Social Studies Curriculum in Pakistan”, **Current Issues in Comparative Education**, Cilt: 7, Sayı: 1, Columbia, 2004, (Citizenship Education), ss. 39-49.

Ahmad, Iftikhar. “The Anatomy of an Islamic Model: Citizenship Education in Pakistan”, **Citizenship Curriculum in Asia and the Pacific**, Ed. D. L. Grossman, Comparative Education Research Centre Publications, 2008, (Islamic Model), ss. 97-109.

Ahmad, Mumtaz. “Madrasa Reforms and Perspectives: Islamic Tertiary Education in Pakistan”, **The National Bureau of Asian Research NBR Project Report**, 2009, s. 2.

Ahmad, Munir. “On Fifty Years of University and Pre-University Teaching of Statistics in Pakistan”, **International Statistical Institute 53rd Session**, 2001, s.1.

Ahmed, Aziz. **Hindistan ve Pakistan’da Modernizm ve İslam**, çev. Ahmet Küskün, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1990.

Ahmed, Khaled. "Islamic Extremism in Pakistan", **South Asian Studies**, Sayı: 10, 2006, ss. 72-89.

Ahsan, Muhammad. "An Analytical Review of Pakistan's Educational Policies and Plans", **Research Papers in Education**, Cilt: 18, Sayı: 3, 2003, (Educational Policies), ss. 259-280.

Ahsan, Muhammad. "Politicization of Bilateral Aid and Educational Development in Pakistan", **Educational Studies**, Cilt: 31, Sayı: 3, 2005, (Educational Development), ss. 235-250.

Akınoğlu, Orhan ve diğerleri. **Öğretim İlke ve Yöntemleri**, (Ed. Şeref Tan), 3. Baskı, Pegem Yayınları, Ankara, 2008.

Akram, Muhammad ve Faheem Jehangir Khan. "Public Provision of Education and Government Spending in Pakistan", **Pakistan Institute of Development Economics (PIDE) Working Paper 2007:40**, Islamabad, 2007, ss. 1-40.

Akyüz, Yahya. **Türk Eğitim Tarihi**, 9. Baskı, Pegem Yayıncılık, Ankara, 2004.

Ali, Akhtar. "A Study of the Quality of Teaching at University Level in Pakistan", **Journal of Social Sciences and Humanities**, Cilt: 3, Sayı: 1, 2005, (Teaching at University).

Ali, Akhtar. "A Study of the Academic Functioning of the Universities in Pakistan", (Ph.D. Thesis in Education), University of Sargodha, 2005, (Academic Functioning).

Ali, Karamat ve Rana Ejaz Ali Khan. "Private Schooling - A Quality Puzzle", **The Lahore Journal of Economics**, Cilt: 7, Sayı: 2, ss. 41-67.

Ali, Saleem H. **Islam and Education: Conflict and Conformity in Pakistan's Madrassahs**, Oxford University Press, Karachi, 2009.

Allama Iqbal Open University. **Faculty of Arabic and Islamic Studies Prospectus**, Allama Iqbal Open University Publications, Islamabad, 2010.

Andrabi, Tahir, Jishnu Das ve Asim Ijaz Khwaja. “A Dime a Day: The Possibilities and Limits of Private Schooling in Pakistan”, **Comparative Education Review**, Cilt: 52, Sayı: 3, 2008, (A Dime a Day), ss. 329-355.

Andrabi, Tahir, Jishnu Das, Asim Ijaz Khwaja, Tristan Zajonc. “Religious School Enrollment in Pakistan: A Look at the Data”, **Comparative Education Review**, Cilt: 50, Sayı: 3, 2006, (A Look at the Data), ss. 446-477.

Anwar, M. Nadeem, M. Imran Yousuf ve M. Sarwar. “Decision Making Practices in Universities of Pakistan”, **Journal of Diversity Management**, Cilt: 3, Sayı: 4, 2008, ss. 19-26.

Anwar, Wasim. “Higher Education in Pakistan”, (Master Thesis), Institute for Educational Research, Oslo University, 2007.

Anzar, Uzma. “Islamic Education: A Brief History of Madrassas with Comments on Curricula and Current Pedagogical Practices”, **Draft Report**, Nashua New Hampshire, 2003, ss. 1-22.

Ardel, Ahmed. “Pakistan” Maddesi, **MEB İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 9, İstanbul, 1964, ss. 499-503.

Arif, G. M., Najam Us Saqib ve G. M. Zahid. “Poverty, Gender and Primary School Enrolment in Pakistan”, **The Pakistan Development Review**, Cilt: 38, Sayı: 4, Bölüm: 2, 1999, ss. 979-992.

Arif, G. M. ve Najam Us Saqib. “Production of Cognitive and Life Skills in Public, Private and NGO Schools in Pakistan”, **The Pakistan Development Review**, Cilt: 42, Sayı: 1, 2003, ss. 1-28.

Arnold, T. W. ve M. Mujeeb. “Hindistan” Maddesi, **MEB İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 5, İstanbul, 1964, ss. 518-521.

Aydın, Mehmet Zeki. **Din Öğretiminde Yöntemler**, 2. Baskı, Nobel Yayınları, Ankara, 2005.

Azam, Ikram. **Educational Planning: Pakistan**, Manza Press, Islamabad, 1994.

Baloch, N. A. “Objectives of Education in the Pakistani Society before Colonial Rule”, **Educational Developments in Muslim World**, Ed. Mohamed Taher, Anmol Publications, New Delhi, 1997, (Objectives of Education), ss. 26-28.

Baloch, N. A. **A National System of Education and Education of Teachers**, Sindh Institute of Policy Studies Publications, Larkana, 2003, (System of Education).

Bano, Masooda. “Beyond Politics: The Reality of a Deobandi Madrasa in Pakistan”, **Journal of Islamic Studies**, Cilt: 18, Sayı: 1, 2007, ss. 43-68.

Bashir, Muhammad ve Marie Stowell. “Quality Processes in Higher Education in Pakistan and the UK: A Comparative Perspective”, **University of Worcester Research Focus Conference: Leadership and Management**, 2009, ss. 1-12.

Batool, Zia ve Riaz Hussain Qureshi. **Quality Assurance Manual for Higher Education in Pakistan**, Higher Education Commission Publication, Islamabad, 2004.

Bayraklı, Bayraktar. **Mukayeseli Eğitim Felsefesi Sistemleri**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999.

Bayur, Hikmet. **Hindistan Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1987.

Bilgin, Beyza. **Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi**, Gün Yayıncılık, Ankara, 2001.

Bilgrami, Hasan ve Seyyid Ali Eşref. **İslâmî Üniversite Kavramı**, çev. Osman Tunç, Risale Yayınları, İstanbul, 1988.

Bilik, Nuriye ve Nuray Özenç. **Urdu Dili Grameri**, Literatürk Yayınları, 2007.

Birişik, Abdülhamit ve Saiyid Athar Abbas Rizvi. “Talim ve Terbiye: Hindistan ve Pakistan”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 39, İstanbul, 2011, ss. 538-542.

Birişik, Abdülhamit. “Batı İçin Pakistan Medreselerinin İfade Ettiği Anlam Üzerine Yerinden Bir Bakış”, **DEM Dergi**, Sayı: 3, İstanbul, 2007, (Pakistan Medreseleri), ss. 72-82.

Birişik, Abdülhamit. “Hindistan: VI. Hindistan’da İslâm Araştırmaları”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 18, İstanbul, 1998, (Hindistan’da İslâm), ss. 94-101.

Birişik, Abdülhamit. “Hint Altkıtasında İslâm Araştırmalarının Dünü Bugünü: Kurumlar, İlmî Faaliyetler, Şahıslar, Eserler”, **Dîvân İlmî Araştırmalar Dergisi**, Cilt: 17, Sayı: 2, İstanbul, 2004, (İslâm Araştırmaları), ss. 2-42.

Birişik, Abdülhamit. “Medrese: Hint Altkıtasında Medrese”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 28, Ankara 2003, (Medrese), ss. 333-338.

Birişik, Abdülhamit. **Hint Altkıtası Düşünce ve Tefsir Ekolleri**, İnsan Yayınları, İstanbul, 2001, (Ekoller).

Blanchard, Christopher M. “Islamic Religious Schools, Madrasas: Background”, **CRS Report for Congress, RS21654**, 2007.

Bregman, Jacob ve Nadeem Mohammad. “Primary and Secondary Education: Structural Issues”, **Education and the State: Fifty Years of Pakistan**, Ed. Pervez Hoodbhoy, Oxford University Press, Karachi, 1998, ss. 80-92.

Bulgur, Durmuş. “Tarihsel Gelişim Süreci İçerisinde Urduca”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 16, 2006, ss. 169-184.

Bulgur, Durmuş. “1850-1900 Yılları Arasında Hint Yarımadasında İslami Fikir Akımları”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1999, (Fikir Akımları).

Burki, Shahid Javed. “Educating the Pakistani Masses”, **Education Reform in Pakistan**, Ed. Robert M. Hathaway, Woodrow Wilson International Center for Scholars Press, Washington DC, 2005, s. 22.

Cebeci, Suat. **Din Eğitimi Bilimi ve Türkiye’de Din Eğitimi**, Akçağ Yayınları, Ankara, 1996.

Ceylan, Naci. **Türkiye-Pakistan İlişkilerinin Dünü-Bugünü-Yarını**, Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları, İstanbul, 1995.

Chohan, Muhammad Yusaf ve Mohammad Saleem. **Pakistan Country Report: Education for All, The Year 2000 Assessment**, Government of Pakistan Ministry of Education Publications, Islamabad, 1999.

Clark, Grace. “Reform in Higher Education in Pakistan”, **Education Reform in Pakistan**, Ed. Robert M. Hathaway, Woodrow Wilson International Center for Scholars Press, Washington DC, 2005, ss. 59-68.

Curle, Adam. **Planning for Education in Pakistan**, Tavistock Publications, London, 1966.

Çelebi, Ahmed. **İslâm’da Eğitim Öğretim Tarihi**, çev. Ali Yardım, 3. Baskı, Damla Yayınevi, İstanbul, 1998.

Çelikkaya, Hasan. **Eğitim Bilimlerine Giriş**, Alfa Yayınları, İstanbul, 2006.

Dar, Saeeduddin Ahmad ve Sarfraz Hussain Ansari. “Pakistan Studies: State of The Discipline in Pakistan”, **The State of Social Sciences in Pakistan**, Ed. S. H. Hashmi, Council of Social Sciences Press, Islamabad, 2001, s. 251.

Daudî, Zaferullah. **Pakistan ve Hindistan’da Hadis Çalışmaları**, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995.

Durrani, F. K. Khan. **Muslim Educational Reform**, Islamic Book Service, Lahore, 1989.

Ekiz, Durmuş. **Eğitimde Araştırma Yöntem ve Metotlarına Giriş**, Anı Yayıncılık, Ankara, 2003.

Encyclopedia Arabia. “An International Islamic University”, **Encyclopedia Arabia**, Cilt: 5, Sayı: 57, England, 1986, ss. 92-93.

Er, Hamit. **Darülhilafe Medreseleri**, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2003.

Erinç, Sırrı, S. Maqbul Ahmed, Azmi Özcan, K. A. Nizâmî, Kürşat Demirci ve Abdülhamit Birişik. “Hindistan” Maddesi, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 18, İstanbul, 1998, ss. 69-101.

Fair, C. Christine. **The Madrassah Challenge: Militancy and Religious Education in Pakistan**, Vanguard Books Press, Lahore, 2009.

Farooq, Muhammad. **Disciplining the Feminism: Girls’ Madrasa Education in Pakistan**, <http://scholar.googleusercontent.com>, (14.08.2012).

Farooq, R. A. **Education System in Pakistan**, ASPIRE Press, Islamabad, 1997.

Federal Law House. **Constitution of Pakistan 1973**, Second Revised Edition, Federal Law House, Rawalpindi-Lahore, 2010.

Fığlalı, Ethem Ruhi. “XIX. Yüzyıl Sonlarında Hindistan”, **DEÜİF Dergisi**, Sayı: 1, İzmir, 1983, (Hindistan), ss. 6-24.

Fığlalı, Ethem Ruhi. **Kadiyanîlik**, TDV Yayınları, Ankara, 1994, (Kadiyanîlik).

Fidan, Nurettin ve Münire Erden. **Eğitime Giriş**, Alkım Yayınları, İstanbul, 2001.

Garrett, H. L. O. ve Abdul Hamid. **A History of Government College Lahore 1864-1964**, Ripon Printing Press, Lahore, 1964.

Ghafoor, Abdul. “Non-Formal Education in Pakistan”, **EAPAM/M/O Education Occasional Paper No.98**, World Conference on Education for All, Bangkok, 1990, ss. 4-6.

Government of Pakistan Ministry of Information & Broadcasting. **Pakistan: A Profile**, Government of Pakistan Ministry of Information & Broadcasting Publications, Islamabad, 1986.

Greaney, Vincent ve Parween Hasan. “Public Examinations in Pakistan: A System in Need of Reform”, **Education and the State: Fifty Years of Pakistan**, Ed. Pervez Hoodbhoy, Oxford University Press, Karachi, 1998, ss. 146-149.

Guttek, Gerald. **Eğitime Felsefi ve İdeolojik Yaklaşımlar**, çev. Nesrin Kale, Ütopya Yayınları, Ankara, 2001.

Güner, İbrahim, Azmi Özcan ve Abdülhamit Birişık, “Pakistan” Maddesi, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 34, İstanbul, 2007, ss. 146-149.

Haider, Syed Zubair. “Challenges in Higher Education: Special reference to Pakistan and South Asian Developing Countries”, **Nonpartisan Education Review/Essays**, Cilt: 4, Sayı: 2, 2008, ss. 1-12.

Hamidullah, Muhammad. “Comparison of the Quality of Higher Education in Public and Private Sector Institutions in Pakistan”, (Ph.D. Thesis on Education), University of Arid Agriculture Institute of Education and Research, Rawalpindi, 2005.

Haqqani, Husain. “The Role of Islam in Pakistan's Future”, **The Washington Quarterly**, Cilt: 28, Sayı: 1, 2004, ss. 83-96.

Harlech-Jones, Brian, Musa Baig, Shamshad Sajid ve Shams ur-Rahman. “Private Schooling in the Northern Areas of Pakistan: A decade of Rapid Expansion”, **International Journal of Educational Development**, Sayı: 25, 2005, ss. 557–568.

Hatiboğlu, İbrahim. **İslam Dünyasının Çağdaşlaşma Serüveni**, Hadisevi Yayınları, İstanbul, 2004.

Hayes, Louis D. **The Crisis of Education in Pakistan**, Vanguard Books Press, Lahore, 1987.

Hoodbhoy, Pervez. “Pakistani Universities: Which Way Out?”, **Education and the State: Fifty Years of Pakistan**, Ed. Pervez Hoodbhoy, Oxford University Press, Karachi, 1998, s. 275.

Husain, Ishrat. “Education, Employment and Economic Development in Pakistan”, **Conference on Education**, Washington D.C., 2005, s. 5.

Husain, Mahmud. **Education and Culture**, National Book Foundation, Karachi, 1976.

Hussain, Ashiq, Ibrahim Khalid ve Azhar Mumtaz Saadi. “An appraisal of Budget Allocations made for Illiteracy Reduction Programmes in Pakistan”, **Journal of Educational Research**, Cilt: 12, Sayı: 2, 2009, ss. 74-85.

Hussain, Irshad. "Role of Distance Education in Promoting Access in Pakistan", **Asian Journal of Distance Education**, Cilt: 6, Sayı: 2, 2008, ss. 42-46.

Hussain, Munawar ve Maria Qureshi. "Madrasah Education in Pakistan: Issues & Its Effects on Education System of Pakistan", **Journal of Educational Research**, Cilt: 10, Sayı: 2, 2007, ss. 65-78.

Hussain, Tanveer. "Dilemma of Higher Education in Pakistan and Role of World Bank", **Participatory Learning, Citizenship and Identity Education Report**, Roskilde University, Denmark, 2008, s. 7.

Institute of Policy Studies. "Pakistan: Religious Education Institutions", **Institute of Policy Studies Task Force Report**, Institute of Policy Studies Publications, Islamabad, 2002, (Report), s. 20.

Institute of Policy Studies. **Education and The Muslim World**, Institute of Policy Studies Publications, Islamabad, 1995, (Education).

International Islamic University, **Faculty of Islamic Studies 49. Academic Council Report, Report No.3260**; 16.08.2008, (Report).

International Islamic University, **International Islamic University Islamabad Newsletter**, International Islamic University Publication, Islamabad, 2008, (Newsletter).

International Islamic University. **25 Years of Academic Excellence 1980-2005**, International Islamic University Publication, Islamabad, 2005, (Academic Excellence).

International Islamic University. **A Unique Institution of Higher Learning in Pakistan 1985-2008**, International Islamic University Publication, Islamabad, 2008, (Unique Institution).

International Islamic University. **Academic Activities and Programs of Faculty of Islamic Studies**, http://www.iiu.edu.pk/index.php?page_id=2523, (10.02.2012).

International Islamic University. **Convocation 2008**, International Islamic University Publications, 2008, (Convocation).

International Islamic University. **International Islamic University Prospectus**, International Islamic University Publications, Islamabad, (Prospectus).

International Islamic University. **The Mission**, http://www.iiu.edu.pk/index.php?page_id=34, (03.02.2012).

Iqbal, Aleem. “Problems and Prospects of Higher Education in Pakistan”, (Ph.D. Thesis), University of Arid Agriculture Institute of Education and Research, Rawalpindi, 2004.

Isani, Usman Ali ve Mohammad Latif Virk. **Higher Education in Pakistan**, National Book Foundation, Islamabad, 2005.

İşman, Aytekin ve Ahmet Eskicumalı. **Eğitimde Planlama ve Değerlendirme**, 4. Baskı, Değişim Yayınları, İstanbul, 2003.

Jafri, A. R. “The State of Public Administration in Pakistan”, **The State of Social Sciences in Pakistan**, Ed. S. H. Hashmi, Council of Social Sciences Press, Islamabad, 2001, ss. 164-167.

Jalil, Nasir. “Pakistan’s Education: The First Decade”, **Education and the State: Fifty Years of Pakistan**, Ed. Pervez Hoodbhoy, Oxford University Press, Karachi, 1998, s. 36.

Jamil, Baela Raza. “Decentralization and Devolution in Pakistan: Educational Implications of the Praetorian Interpretation”, **Educational Decentralization**, Ed.

Christopher Bjork, Asia-Pacific Educational Research Association Press, Netherlands, 2006, ss. 191-209.

Jimenez, Emmanuel ve Jee Peng Tan. “Decentralised and Private Education: The Case of Pakistan”, **Comparative Education**, Cilt: 23, Sayı: 2, 1987, ss. 173-190.

Jones, Dawn E. ve Rodney W. Jones, “Nationalizing Education in Pakistan: Teachers' Associations and the People's Party”, **Pacific Affairs**, Cilt: 50, Sayı: 4, 1977-1978, ss. 581-603.

Jumani, Nabi Bux ve Shahinshah Babar Khan. “Higher Education Through Distance Learning in Pakistan”, **Asian Journal of Distance Education**, Cilt: 7, Sayı: 1, 2009, ss. 5-13.

Kalim, M. Sıddıq. **Pakistan: An Educational Spectrum**, Arslan Publications, Lahore, 1978.

Karasar, Niyazi. **Bilimsel Araştırma Yöntemi**, 14. Baskı, Nobel Yayınları, Ankara, 2005.

Kardar, Shahid. “The Economics of Education”, **Education and the State: Fifty Years of Pakistan**, Ed. Pervez Hoodbhoy, Oxford University Press, Karachi, 1998, s. 56.

Kaya, Korhan. **Hindistan’da Diller**, İmge Kitabevi, 2005.

Kazıcı, Ziya. **Anahatlarıyla İslâm Eğitim Tarihi**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995.

Kazmi, Syeda Wadiat. “Role of Education in Globalization: A Case for Pakistan”, **SAARC Journal of Human Resource Development**, 2005, ss. 90-107.

Khalid, Salim Mansur ve M. Fayyaz Khan. “Pakistan: The State of Education”, **The Muslim World**, 2006, Sayı: 96, ss. 305-322.

Khalid, Tanveer. “Islamization in Pakistan: A Political and Constitutional Study From 1947-1988”, (Ph.D. Thesis), University of Karachi Political Science, Karachi, 2004.

Khan, Abdul Majeed. “Assessing the Quality of Infrastructure in Private Sector of Higher Education in Pakistan”, **Journal of Educational Research**, Cilt: 9, Sayı: 2, 2006, (Private Sector of Higher Education), ss. 33-41.

Khan, Abdul Majeed. “Quality of Various Aspects of Higher Education in Private Sector of Pakistan as Viewed by Administrator, Teacher and Students”, **Bullettin of Education and Research**, Cilt: 30, Sayı: 2, 2008, (Higher Education in Private Sector), ss. 2-27.

Khan, Adeel. “Ethnicity, Islam and National Identity in Pakistan”, **South Asia: Journal of South Asian Studies**, Cilt: 22, Sayı: 1, 1999, ss. 167-182.

Khan, Akhtar Hasan. “Education in Pakistan: Fifty Years of Neglect”, **The Pakistan Development Review**, Cilt: 36, Sayı: 4, 1997, ss. 647-667.

Khan, Farhan Sami ve Imran Ashraf Toor. “Changes in Returns to Education in Pakistan: 1990-2002”, **The Lahore Journal of Economics**, Cilt: 8, Sayı: 2, 2003, ss. 83-98.

Khan, Liaquat Ali ve Muhammad Zafrulla Khan. **Pakistan’s Fundamentals of Freedom**, Government of Pakistan Press, Karachi.

Khan, M. Hamiuddin. **History of Muslim Education**, Sayı: 2, Academy of Educational Research Press, Karaçi, 1973.

Khan, Muhammad Majid. “Issues of Access in Public and Private Higher Education Institutions in Islamabad Pakistan”, (Ph.D. Thesis on Education), University of Massachusetts, 2010.

Khan, Sadiq Ali. **Educational Institutions and Library Development in Pakistan**, Khurshid Nishan Publication, Karachi, 1994.

Khan, Shahrukh Rafi ve David Kiefer. “Educational Production Functions for Rural Pakistan: A Comparative Institutional Analysis”, **Education Economics**, Cilt: 15, Sayı: 3, 2007, ss. 327-342.

Khan, Shahrukh Rafi, Sajid Kazmi ve Zainab Latif. “A Comparative Institutional Analysis of Government, NGO and Private Rural Primary Schooling in Pakistan”, **The European Journal of Development Research**, Cilt: 17, Sayı: 2, 2005, (Institutional Analysis), ss. 199-223.

Khan, Shahrukh Rafi, Sajid Kazmi ve Zainab Latif. “A Qualitative, Comparative Institutional Analysis”, **Engaging with Basic Education in Pakistan**, Ed. Abbas Rashid, SAHE (Society for the Advancement of Education) Education Watch Report 2000, Lahore, 2000, (Basic Education), ss. 23-34.

Khan, Shahrukh Rafi. **Basic Education in Rural Pakistan**, Oxford University Press, Karachi, 2005, (Education).

Khan, Sohaib Rabbani. “Role of Mass Media in Quality Assurance of Higher Education in Pakistan”, **Business Review**, Cilt: 4, Sayı: 2, 2009, ss. 69-86.

Khanam, Akhtar. “The Role of Islam in the Governance of Pakistan”, (Ph.D. Thesis), University of Karachi Political Science, 1973.

Khawaja, Sarfraz. "Education as A System and Discipline in Pakistan", **The State of Social Sciences in Pakistan**, Ed. S. H. Hashmi, Council of Social Sciences Press, Islamabad, 2001, s. 200.

Kibbee, Robert J. "Higher Education in Pakistan: Problems that Beset the Student Community", **The Journal of Higher Education**, Cilt: 33, Sayı: 4, 1962, ss. 179-189.

Kizilbash, Hamid H. "Teaching Teachers to Teach", **Education and the State: Fifty Years of Pakistan**, Ed. Pervez Hoodbhoy, Oxford University Press, Karachi, 1998, ss. 102-103.

Klitgaard, Robert E., Fatima Akbar, Safia Hakeem, Rabia Raffi ve Tazeem-Ur-Rehman. "Merit and Admissions Policy: Case Studies from Pakistan", **Comparative Education Review**, Cilt: 23, Sayı: 2, 1979, ss. 271-282.

Kozicki, Richard J. "The Changed World of South Asia: Afghanistan, Pakistan and India after September 11", **Asia Pacific: Perspectives**, 2002, Cilt: 2, Sayı: 2, ss. 1-10.

Kronstadt, K. Alan. "Education Reform in Pakistan", **CRS Report for Congress, RS22009**, 2004, ss. 3-5.

Kulke, Hermann ve Dietmar Rothermund. **Hindistan Tarihi**, çev. Müfit Günay, İmge Yayınları, Ankara, 2001.

Leirvik, Oddbjorn. "Religion in School, Interreligious Relations and Citizenship: The Case of Pakistan", **British Journal of Religious Education**, Cilt: 30, Sayı: 2, 2008, ss. 143-154.

Lelyveld, David. "Disenchantment at Aligarh: Islam and the Realm of the Secular in Late Nineteenth Century India", **Die Welt des Islams**, Cilt: 22, Sayı: 1, Bölüm: 4, 1982, ss. 85-102.

Lynd, D. **The Education System in Pakistan: Assessment of the National Education Census**, UNESCO Publications, Islamabad, 2007.

Mahmood, Khalid ve Farzana Shafique. "Changing Research Scenario in Pakistan and Demand for Research Qualified LIS Professionals", **Library Review**, Cilt: 59, Sayı: 4, 2010, ss. 291-303.

Mahmood, Khalid ve Saeed. "Status of Higher Secondary Schools Scheme in the Punjab Province of Pakistan", **The International Journal of Educational Management**, Cilt: 14, Sayı: 6, 2000, ss. 246-254.

Malik, Allah Bakhsh. **The Higher Education in Pakistan**, Makbul Academy Press, Lahor, 2003.

Malik, Jamal. "Islamic Mission and Call: The Case of The International Islamic University, Islamabad", **Islam and Christian-Muslim Relations**, Cilt: 9, Sayı: 1, 1998, (Islamic University), ss. 31-45.

Malik, Jamal. "Traditional Islamic Learning and Reform in Pakistan", **ISIM Newsletter**, Sayı: 10, 2002, (Islamic Learning), s. 20.

Malik, S. Jamal. "Islamization in Pakistan 1977-1985 The Ulama and Their Places of Learning", **Islamic Studies**, Cilt: 28, Sayı: 1, 1989, ss. 5-28.

Malik, Sufiana K. "Role of Distance Education in the Expansion of Female Education Higher Level in Pakistan a Review", **Turkish Online Journal of Distance Education**, Cilt: 11, Sayı: 4, 2010, ss. 162-180.

Mansoor, Sabiha. "Language Planning in Higher Education Issues of Access and Equity", **The Lahore Journal of Economics**, Cilt: 8, Sayı: 2, 2003, (Access and Equity), ss. 17-42.

Mansoor, Sabiha. "The Status and Role of Regional Languages in Higher Education in Pakistan", **Journal of Multilingual and Multicultural Development**, Cilt: 25, Sayı: 4, 2004, (Regional Languages), ss. 333-353.

Mansoor, Sabiha. **Language Planning in Higher Education**, Oxford University Press, Karachi, 2005, (Language Planning).

Mellor, Warren L. "A Management Ideology for Education in Pakistan", **Priorities in Educational Development in Pakistan: Report of An International Seminar held at Allama Iqbal Open University, Islamabad, 7-9 September 1983**, Ed. Warren L. Mellor ve M. Athar Khan, Centre for International Education and Development, University of Alberta Press, 1985, Edmonton, s. 16.

Memon, Ghulam Rasool. "Education İn Pakistan: The Key Issues, Problems and The New Challenges", **Journal of Management and Social Sciences**, Cilt: 3, Sayı: 1, 2007, ss. 47-55.

Memon, Rafique ve Richard Badger. "Purposeful Change? Changing the Teaching of Reading in a Regional University in Pakistan" **System**, Sayı: 35, 2007, s. 551-565.

Ministry of Education. **Achievement in Education: 1958-1964**, Ministry of Education Publications, Islamabad, 1964, (Achievement).

Ministry of Education. **National Education Census**, Government of Pakistan Ministry of Education Publications, Islamabad, 2006, (Census).

Ministry of Education. **Pakistan Education Statistics, 2005-2006 AEPAM/NEMIS Statistics Study No.215**, Ministry of Education Publications, Islamabad, 2007, (Statistics).

Misra, Ashutosh. “Rise of religious parties in Pakistan: Causes and prospects”, **Strategic Analysis**, Cilt: 27, Sayı: 2, 2003, ss. 186-215.

Muhammad, Farkhanda Noor. **Islamiyat for Students**, Revised Edition, Ferozsons Press, Lahore, 2002.

Mullick, Fatima ve Mehrunnisa Yusuf. **Pakistan: Identity, Ideology & Beyond**, Quilliam Foundation Press, London, 2009.

Müftüoğlu, Ferruh. **Maarif Meseleleri**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2004.

Nasr, Vali. “Military Rule, Islamism and Democracy in Pakistan”, **The Middle East Journal**, Sayı: 58, 2004, ss. 195-209.

Nayyar, A. H. “Madrasah Education Frozen in Time”, **Education and the State: Fifty Years of Pakistan**, Ed. Pervez Hoodbhoy, Oxford University Press, Karachi, 1998, ss. 216-240.

Nelson, Matthew J. “Religious Education in Non-Religious Schools: A Comparative Study of Pakistan and Bangladesh”, **Commonwelth & Comparative Politics**, Cilt: 46, Sayı: 3, 2008, ss. 271-295.

Niazi, Hamid Khan ve John Mace. “The Contribution of the Private Sector to Higher Education in Pakistan with Particular Reference to Efficiency and Equity”, **Bulletin of Education & Research**, Cilt: 28, Sayı: 2, 2006, ss. 17-42.

Noor, Farish A. Yoginder Sikand ve Martin van Bruinessen (Ed.). **The Madrasa in Asia: Political Activism and Transnational Linkages**, Amsterdam University Press, Amsterdam, 2008.

Obaid, Zia. “Reforming Political Universities: An Organizational Analysis of University of Peshawar”, (Master Thesis), University of Bergen Department of Administration and Organization, 2006.

Öcal, Mustafa. **Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1999.

Özçelik, Durmuş Ali. **Eğitim Programları ve Öğretim**, 2. Baskı, ÖSYM Yayınları, Ankara, 1989.

Pakistan Büyükelçiliği. **Bugünkü Pakistan**, Pakistan Büyükelçiliği Yayınları, Ankara, 1964.

Pakistan Sefareti Basın Ateşeliği. **Pakistan**, Pakistan Sefareti Basın Ateşeliği Yayınları, İstanbul 1950.

Peshkin, Alan. “The Shaping of Secondary Education in Pakistan”, **History of Education Quarterly**, Cilt: 3, Sayı: 1, 1963, ss. 13-15.

Qureshi, Ishtiaq Husain. **Education in Pakistan**, Maaref Press, Karachi, 1975.

Qureshi, M. A., Riaz Ahmad Shirazi ve Muhammad Pervez Wasim. “Perspective and Prospects of Commencing New Education Policy of Pakistan: A Review of Conference”, **Indus Journal of Management & Social Sciences**, Cilt: 1, Sayı: 2, 2007, ss. 167-176.

Qureshi, Muhammad Altaf ve Hamid Khan Niazi. “Effectiveness of Government Plans and Policies for Universal Primary Education in Pakistan”, **Journal of Educational Research**, Cilt: 11, Sayı: 2, 2008, ss. 137-156.

Rahman, Fazlur. “Islam and the Constitutional Problem of Pakistan”, **Studia Islamica**, Sayı: 32, 1970, (Constitutional Problem), ss. 275-287.

Rahman, Fazlur. **İslâm ve Çağdaşlık**, çev. Alparslan Açıkgenç, M. Hayri Kırbaşoğlu, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2002, (Çağdaşlık).

Rahman, Fazlur. **İslam**, çev. M. Dağ ve M. Aydın, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2004, (İslâm).

Rahman, Khalid ve Syed Rashad Bukhari. “Pakistan: Religious Education and Institutions”, **The Muslim World**, Sayı: 96, 2006, (Pakistan), ss. 323-339.

Rahman, Khalid ve Syed Rashad Bukhari. “Religious Education Institutions: Present Situation and the Future Strategy”, **Policy Perspectives**, Cilt: 2, Sayı: 1, 2005, (Religious Education), ss. 55-81.

Rahman, Tariq. “Denizens of Alien Worlds: A Survey of Students and Teachers at Pakistan’s Urdu and English Language Medium Schools and Madrassas”, **Contemporary South Asia**, Cilt: 13, Sayı: 3, 2004, (Students and Teachers), ss. 307-326.

Rahman, Tariq. “Denizens of Alien Worlds: A survey of the Education System of Pakistan”, **Journal of Islamic Studies**, Cilt: 17, Sayı: 2, (Education System), ss. 238-243.

Rahman, Tariq. “The Educational Caste System: A Survey of Schooling and Polarization in Pakistan”, **Globalization, Modernization and Education in Muslim**

Countries, (Ed. Rukhsana Zia), Nova Science Publishers, 2006, (Educational Caste System)

Rahman, Tariq. "English Teaching Institutions in Pakistan", **Journal of Multilingual and Multicultural Development**, Cilt: 22, Sayı: 3, 2001, (English Teaching), ss. 242-261.

Rahman, Tariq. "Language Policy and Education in Pakistan", **Encyclopedia of Language and Education**, 2nd Edition, 2008, (Language Policy), ss. 383-392.

Rahman, Tariq. "Language, Religion and Identity in Pakistan: Language Teaching in Pakistan Madrassas", **Ethnic Studies Report**, Cilt: 16, Sayı: 2, 1998, (Religion and Identity), ss. 197-214.

Rahman, Tariq. "Munazarah Literature in Urdu: An Extra Curricular Educational Input in Pakistan's Religious Education", **Islamic Studies**, Cilt: 47, Sayı: 2, 2008, (Munazarah Literature), ss. 197-220.

Rahman, Tariq. "Muslim/Islamic Language Education in Pakistan and India", **Encyclopedia of Language and Linguistic**, 2nd Edition, 2006, (Islamic Language), ss. 409-415.

Rahman, Tariq. "Reasons for Rage: Reflections on The Education System of Pakistan with Special Reference to English", **Education Reform in Pakistan**, Ed. Robert M. Hathaway, Woodrow Wilson International Center for Scholars Press, Washington DC, 2005, (Reasons for Rage), s. 94.

Rahman, Tariq. "The Medium of Instruction Controversy in Pakistan", **Journal of Multilingual and Multicultural Development**, Cilt: 18, Sayı: 2, 1997, (Medium of Instruction), ss. 145-154.

Rahman, Tariq. “Transforming the Colonial Legacy: The Future of Pakistani University”, **Futures**, Cilt: 30, Sayı: 7, Great Britain, 1998, (Colonial Legacy), ss. 669-680.

Rahman, Tariq. **Denizens of Alien Worlds: A Study of Education, Inequality and Polarization in Pakistan**, Oxford University Press, Karachi, 2006, (Inequality and Polarization).

Rahman, Tariq. **Language and Education**, National Institute of Pakistan Studies QAU Press, Islamabad, 2004, (Language and Education).

Rana, Rizwan Akram ve Norman Reid. “Dimensions of Quality Assurance in Higher Education: Challenges for Future”, **2. International Conference on Assessing Quality in Higher Education**, Lahore, 2008, s. 3.

Rashid, Abbas. “Chasing Access and Quality”, **Engaging with Basic Education in Pakistan**, Ed. Abbas Rashid, SAHE (Society for the Advancement of Education) Education Watch Report 2000, Lahore, 2000, ss. 1-12.

Rehman, Sajid, Ahmed Gujjar, Ali Khan ve Javed Iqbal. “Quality of Teaching Faculty in Public Sector Universities of Pakistan”, **International Online Journal of Educational Sciences**, Cilt: 1, Sayı: 1, 2009, ss. 48-63.

Reid, Norman. “Quality Assurance in Higher Education in Pakistan”, **2. International Conference on Assessing Quality in Higher Education**, Lahore, 2008, s. 2.

Saeed, İmtiaz Ahmed. “Pakistan’da Dini Hayat”, **I. Din Şûrası Tebliğ ve Müzakereleri**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1995, s. 80.

Saeed, Muhammad. "Education System of Pakistan and the UK: Comparisons in Context to Inter-provincial and Inter-countries Reflections", **Bulletin of Education & Research**, Cilt: 29, Sayı: 2, 2007, ss. 43-57.

Saigol, Rubina. "Ideology and Curriculum in India and Pakistan", **South Asian Studies**, Sayı: 10, 2006, ss. 124-162.

Saleem, Ahsan. "Against the Tide: Role of Citizens Foundation in Pakistan Education", **Education Reform in Pakistan**, Ed. Robert M. Hathaway, Woodrow Wilson International Center for Scholars Press, Washington DC, 2005, s. 77.

Salim, Ahmad. "Education and Ideological Crossroads in Pakistan", **History and Education in South Asia**, (Ed. Imtiaz Alam), SAPANA Press, Lahore, 2006, ss. 136-152.

Saqib, Ghulam Nabi. **Modernization of Muslim Education in Egypt, Pakistan and Turkey: A Comparative Study**, Islamic Book Service, Lahore, 1983.

Saqib, Najam Us. "A Critical Assessment of Free Public Schooling in Pakistan", **The Pakistan Development Review**, Cilt: 37, Sayı: 4, Bölüm: 2, 1998, ss. 955-976.

Sarwar, Shakeel. "Hindering Factors of Beginning Teachers' High Performance in Higher Education Pakistan", **International Journal of Education**, Cilt: 2, Sayı: 1, 2010, ss. 1-12.

Shah, Dawood. "Monitoring the Quality of Secondary Education in the Context of Decentralization in Pakistan", **Bulletin of Education & Research**, Cilt: 31, Sayı: 1, 2009, ss. 1-25.

Shah, S. Ahmed. "War on Terrorism: Self Defense, Operation Enduring Freedom and The Legality of U.S. Drone Attacks in Pakistan", **Washington University Global Studies Law Review**, Cilt: 9, Sayı: 77, 2010, ss. 77-129.

Shah, Salman. “Challenges in the Education Sector in Pakistan”, **Education Reform in Pakistan**, Ed. Robert M. Hathaway, Woodrow Wilson International Center for Scholars Press, Washington DC, 2005, s. 51.

Shami, P.A. ve Sabir Hussain. **Development of Education in Pakistan, AEPAM Research Study No.183**, Academy of Educational Planning and Management Ministry of Education Publications, Islamabad, 2005.

Sheikh, M. Islam. “Status of Higher Education in Pakistan”, **Rectors Conference, 7-11 January 1974**, Tehran, Iran, ss. 1-2.

Sıddıkî, Mazharuddin. **İslam Dünyasında Modernist Düşünce**, çev. Murat Fırat ve Göksel Korkmaz, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1990.

Siddique, Qandeel. “Weapons of Mass Instruction? A Preliminary Exploration of the Link Between Madrassas in Pakistan and Militancy”, **FFI-Report 2008/02326**, 2008, ss. 1-62.

Siddiqui, Z. S. “Faculty Development: A Step towards Quality and Excellence”, **Journal of Quality and Technology Management**, Cilt: 5, Sayı: 2, 2009, ss. 17-26.

Talati, Jamsheer ve diğerleri (Ed.). **Higher Education: A Pathway to Development**, Aga Han University and Oxford University Presss, Karachi, 1998.

Talbani, Aziz. “Pedagogy, Power, and Discourse: Transformation of Islamic Education”, **Comparative Education Review**, Cilt: 40, Sayı: 1, 1996, ss. 66-82.

Tarar, Nadeem Omar. “Globalisation and Higher Education in Pakistan”, **Economic and Political Weekly**, Mumbai, December 9, 2006, ss. 5080-5085.

Tekin, Halil. **Eğitimde Ölçme ve Değerlendirme**, 7. Baskı, Yargı Yayınları, Ankara, 1993.

The University of the Punjab. **The University of the Punjab**, The University of the Punjab Publications, Lahore, 2001.

Tosun, Cemal. **Din Eğitimi Bilimine Giriş**, 2. Baskı, Pegem Yayınları, Ankara, 2002.

Türkiye-Pakistan Kültür Derneği. **Bugünkü Pakistan ve Türkiye-Pakistan Kültür İlişkileri**, Türkiye-Pakistan Kültür Derneği Yayını, Ankara, 1988.

Ullah, Raza, John T. E. Richardson ve Muhammad Hafeez. “Approaches to Studying and Perceptions of the Academic Environment Among University Students in Pakistan”, **Compare: A Journal of Comparative and International Education**, Sayı: 1, 2010, ss. 1-15.

University Grand Commision. **Report on Improvement of Education and Research**, University Grand Commision Publications, Islamabad, 1975.

Ülkü, Hayati. **İslam Tarihi**, Çile Yayınları, İstanbul, 1979.

Waseem, Mohammad. “Underdevelopment of Social Sciences in Pakistan”, **The State of Social Sciences in Pakistan**, Ed. S. H. Hashmi, Council of Social Sciences Press, Islamabad, 2001, ss. 70-75.

Winthrop, Rebecca ve Corinne Graff. “Beyond Madrasas: Assessing the Links Between Education and Militancy in Pakistan”, **Center for Universal Education Working Paper 2**, 2010, ss. 1-62.

Zaman, Muhammad Qasim. "Religious Education and the Rhetoric of Reform: The Madrasa in British India and Pakistan", **Comparative Studies in Society and History**, Cilt: 41, Sayı: 2, 1999, ss. 294-323.

Zia, Rukhsana. "Religion and Education in Pakistan: An Overview", **Prospects**, Cilt: 33, Sayı: 2, 2003, ss. 165-178.

EKLER

EK 1: Pakistan’da Eğitim-Öğretim Kurumlarının Devlete ve Özel Sektöre Göre Dağılımı

Okul	Devlet kurumu	Özel kurum	Toplam
Gayri resmi temel eğitim	-	-	13.603
Okulöncesi	-	-	-
İlkokul	139.342 (%89)	17.250 (%11)	156.592
Ortaokul	15.982 (%39)	24.847 (%61)	40.829
İlk seviye lise	9.911 (%41)	14.053 (%59)	23.964
İkinci seviye lise	1.299 (%40)	1.914 (%60)	3.213
Meslekî & teknik eğitim	936 (%30)	2.189 (%70)	3.125
Öğretmen yetiştirme	147 (%85)	26 (%15)	173
Meslek yüksekokulu	826 (%69)	376 (%31)	1.202
Üniversite	68 (%55)	56 (%45)	124
Medrese	363 (%3)	12.085 (%97)	12.448

EK 2: U.İ.Ü.İ.A.F. Lisans Programı Ortak Dersler Kredi Tablosu

I. SömeŖtr		
Dersler		Kredi
1	Kur'an Tecvidi (Tajwid al-Qur'an)	2
2	Arapça-I (Arabic Language-I)	3
3	İngilizce-I (English Language-I)	3
4	Pakistan Kùltürü ve Toplumu (Pakistani Culture and Society)	3
5	Siyer (Sirah of the Prophet)	3
6	Temel Matematik / İbadete Giriş (Basic Mathematics / Introduction to Ibadat)	3
Toplam		17
II. SömeŖtr		
Dersler		Kredi
1	Kur'an AraŖtırmalarına Giriş (Introduction to Quranic Studies)	3
2	Hulefa-i RâŖidîn Tarihi (History of the Righteous Caliphate)	2
3	Hadis AraŖtırmalarına Giriş (Introduction to Hadith Studies)	2
4	Dâvâ ÇalıŖmasına Giriş (Introduction to the Study of Dawah)	2
5	Arapça-II (Arabic Language-II)	3
6	İngilizce-II (English Language-II)	3
Toplam		15
III. SömeŖtr		
Dersler		Kredi
1	Hadis-I İman, Temizlik, Namaz Kitapları (Hadith-I Books of Iman, Taharat, Salat)	2
2	İslâm Akîdesi (Islamic Aqeedeh)	3
3	Hücciyetü's-Sünne (Authenticity of the Sunnah)	2
4	Emevîler ve Abbasîler Tarihi (History of Umayyads and Abbasids)	2
5	İngilizce-III (English Language-III)	3
6	Bilime Giriş / Aile Hukukuna Giriş (Introduction to General Science / Introduction to Family Law)	3
7	AraŖtırma Teknikleri (Basics of Academic Writing)	3
Toplam		18

IV. SömeŒtr		
Dersler		Kredi
1	Dünya Dinlerine GiriŒ (Introduction to World Religions)	3
2	Felsefeye GiriŒ (Introduction to Philosophy)	2
3	Osmanlılar ve Babürlüler Tarihi (History of the Ottomans and Mughals)	2
4	Tematik Tefsir (Thematic Study of the Qur'an)	2
5	Muamelâta GiriŒ (Introduction to al-Muamalat)	3
6	İletiŒim Araçları (Mass Communication)	3
7	Sosyoloji (Sociology)	3
Toplam		18
V. SömeŒtr		
Dersler		Kredi
1	Diyalog Ahlâkı (Ethics of Dialogue)	2
2	İlkçağ Mantığı (Ancient Logic)	2
3	Hadis Kaynakları Çalışmalarına GiriŒ (Introduction to the Study of al-Takhrij)	2
4	Kelâm İlmine GiriŒ (Introduction to İlml al-Kalam)	2
5	Tasavvufa GiriŒ (Introduction to Sufism)	2
6	Psikoloji (Psychology)	3
7	EleŒtirel ve Analitik Düşünme (Critical and Analytical Thinking)	3
Toplam		16
VI. SömeŒtr		
Dersler		Kredi
1	İslâmî Hareketler (Islamic Movements)	3
2	Din Eğitimi Tarihi (History of the Study of Religions)	2
3	Tefsir Usûlü (Principles of Quranic Interpretation)	2
4	Siyaset Bilimine GiriŒ (Introduction to Political Science)	3
5	Fıkıh Usûlü (Islamic Jurisprudence)	3
6	İkbal'in Eserleri (Iqbaliyat)	3
Toplam		16

EK 3: U.İ.Ü.İ.A.F. Lisans Programı Uzmanlık Alanı Dersleri Kredi Tablosu

Tefsir ve Kur'an İlimleri (Tafseer and Quranic Sciences) VII. Sömestr		
Dersler		Kredi
1	Tefsir Tarihi ve Müfessirlerin Yaklaşımları (History of Tafseer and Approaches of Mufasssirun)	2
2	Kur'an İlimleri-I (Quranic Studies-I)	3
3	Kıraat (Qira'at)	3
4	Analitik Tefsir (Analytical Tafseer)	3
5	Fıkḥî Tefsir (Juristic Tafseer)	3
6	Hint Altkıtasında Tefsir ve Kur'an İlimleri (Tafseer and Quranic Sciences in Indo-Pak Subcontinent)	2
Toplam		16
Tefsir ve Kur'an İlimleri (Tafseer and Quranic Sciences) VIII. Sömestr		
Dersler		Kredi
1	Araştırma Projesi (Research Project)	3
2	Kelâmî Tefsir (Theological Tafseer)	3
3	Beyânî Tefsir (Rhetorical Tafseer)	3
4	Kur'an İlimleri-II (Quranic Studies-II)	3
5	İ'cazû'l-Kur'an (Inimitability of the Qur'an)	3
6	Tefsirde Çağdaş Eğilimler (Modern Trends in Tafseer)	3
Toplam		18
Hadis ve Hadis İlimleri (Hadith and Its Sciences) VII. Sömestr		
Dersler		Kredi
1	Hadis-II Zekât, Oruç ve Hac Kitapları (Hadith-II Books of al-Zakat, al-Sawm and al-Hajj)	3
2	Hadis-III İlim, Buyu' Kitapları (Hadith-III Books of al-Ilm, al-Buy')	3
3	Hadis Kaynakları (Al-Takhrij)	3
4	Tematik Hadis (Thematic Study of Hadith)	2
5	Hadis Terminolojisi (Hadith Terminology)	2
6	Uydurma Hadisler (Fabrication in Hadith)	2
7	Hadis Tarihi ve Muhaddislerin Yaklaşımları (History of Sunnah and Approaches of Muhadditheen)	3
Toplam		18

Hadis ve Hadis İlimleri (Hadith and Its Sciences) VIII. Sömeſtr		
Dersler		Kredi
1	Araſtırma Projesi (Research Project)	3
2	Hadis-IV Nikâh ve Talak Kitapları (Hadith-IV Books of al-Nikah and al-Talaq)	3
3	Hadis-V Zühd, Œefkat ve Edep Kitapları (Hadith-V Books of al-Zuhd, al-Riqaq and al-Adab)	3
4	Cerh ve Ta'dil (Al-Jarh wa al-Ta'deel)	3
5	Analitik Siyer (Analytical Approach to the Study of Seerah)	3
6	Kur'an İlimleri-II (Quranic Studies-II)	3
Toplam		18
Kelam ve Felsefe (Aqeedah and Philosophy) VII. Sömeſtr		
Dersler		Kredi
1	Kelam İlmi-I (Ilm al-Kalam-I)	3
2	Ahlâk Felsefesi (Ethical Philosophy)	3
3	İlkçağ ve Ortaçağ Felsefesi (Ancient and Medieval Philosophy)	3
4	İslâm Felsefesi (Islamic Philosophy)	3
5	Modern Mantık ve Araſtırma Metodolojisi (Modern Logic and Research Methodology)	3
6	Modern Batı Felsefesi (Modern Western Philosophy)	3
Toplam		18
Kelam ve Felsefe (Aqeedah and Philosophy) VIII. Sömeſtr		
Dersler		Kredi
1	Kelam İlmi-II (Ilm al-Kalam-II)	3
2	Kelam İlmi-III (Ilm al-Kalam-III)	3
3	Tasavvuf-II (Sufism-II)	3
4	İlkçağ Mantığının Eleſtirisi (Critique of Ancient Logic)	3
5	Araſtırma Projesi (Research Project)	3
6	Karſılaſtırmalı Dinler-I (Topics in Comparative Religion-I)	3
Toplam		18
Karſılaſtırmalı Dinler (Comparative Religions) VII. Sömeſtr		
Dersler		Kredi
1	Kelam İlmi-I (Ilm al-Kalam-I)	3
2	Modern Batı Felsefesi (Modern Western Philosophy)	3

3	Kur'an'ın Dinlere Bakışı (The Quranic View of Religions)	3
4	Hinduizm ve Sihizm (Hinduism and Sikhism)	3
5	Yahudilik (Judaism)	3
6	Uzak Doğu Dinleri (Far Eastern Religions)	3
Toplam		18
Karşılaştırmalı Dinler (Comparative Religions) VIII. Sömestr		
Dersler		Kredi
1	Araştırma Projesi (Research Project)	3
2	Hristiyanlık (Christianity)	3
3	Budizm ve Caynizm (Buddhism and Jainism)	3
4	Karşılaştırmalı Dinler-I (Topics in Comparative Religion-I)	3
5	Klasik Metin Çalışması (Textual Study of Classics)	3
6	Karşılaştırmalı Dinler-II (Topics in Comparative Religion-II)	3
Toplam		18
Dâvâ ve İslâm Kültürü (Dawah and Islamic Culture) VII. Sömestr		
Dersler		Kredi
1	İslâm'da Hisbe Teşkilatı (Institution of Hisbah in Islam)	3
2	Hitabet (Training of Preachers)	3
3	İslâmî Dâvâ Tarihi (History of Islamic Dawah)	2
4	Batıda Modern Fikrî Eğilimler (Modern Intellectual in the West)	3
5	Modern Dâvâ Teknikleri-I (Modern Techniques of Dawah-I)	2
6	Hristiyan Misyonları ve Oryantalizm (Introduction to Christian Missions and Orientalism)	3
7	Uydurma Hadisler (Fabrication in Hadith)	2
Toplam		18
Dâvâ ve İslâm Kültürü (Dawah and Islamic Culture) VIII. Sömestr		
Dersler		Kredi
1	Araştırma Projesi (Research Project)	3
2	Peygamberlerin Dâvâ Anlayışları (Approaches of Prophets in Dawah)	3
3	Modern Dâvâ Teknikleri-II (Modern Techniques of Dawah-II)	3
4	Batıda Dâvâ Sorunları (Challenges to Dawah in the West)	3
5	Analitik Siyer (Analytical Approach to the Study of Seerah)	3
6	Kur'an İlimleri-II (Quranic Studies-II)	3

Toplam		18
Siyer ve İslâm Tarihi (Seerah and Islamic History) VII. Sömestr		
Dersler		Kredi
1	İslâm Dünyasında Tarihçilik (Muslim Historiography)	3
2	İslâm'ın Zuhuru Esnasında Dünya Tarihi (The World at the Advent of Islam)	3
3	Siyer ve Meğâzî Tarihi - III. Hicrî Asra Kadar (History of al-Siyar wa al-Maghazi upto 3rd Century of Islam)	3
4	Siyer Kaynakları ve Siyer Araştırmalarına Yaklaşımlar (Sources of Seerah and Approaches to its Study)	3
5	İslâm Siyaset Tarihi (Political History of Islam)	3
6	İslâm İktisat Tarihi (Economic History of Islam)	3
Toplam		18
Siyer ve İslâm Tarihi (Seerah and Islamic History) VIII. Sömestr		
Dersler		Kredi
1	Araştırma Projesi (Research Project)	3
2	Sosyo-Kültürel İslâm Tarihi (Socio-Cultural History of Islam)	3
3	Analitik Siyer (Analytical Approach to the Study of Seerah)	2
4	İslâm Dünyasında Siyer Yazıları (Muslim Seerah Writings)	2
5	İslâm Medeniyetinin Batıya Etkisi (Imp. of Isl. Civiliz. on the W.)	3
6	Siyerin Etik ve Eğitim Boyutları (Eth. and Educat. Dimens. of S.)	2
7	Hint Altı kıtası Müslümanları (Muslims in Indo-Pak Subcontinent)	3
Toplam		18

EK 4: U.İ.Ü.İ.A.F. Yüksek Lisans Programı Dersleri Kredi Tablosu

Tefsir ve Kur'an İlimleri (Tafseer and Quranic Sciences) I. Sömestr		
Dersler		Kredi
1	Müfessirlerin Metodolojileri (Methodology of Mufasssireen)	3
2	Analitik Tefsir-I (Analytical Tafseer-I)	3
3	Tefsir Usûlü (Principles of Tafseer and its Rules)	3
4	Araştırma Teknikleri (Research Methodology)	3
Toplam		12
Tefsir ve Kur'an İlimleri (Tafseer and Quranic Sciences) II. Sömestr		
Dersler		Kredi
1	Tefsirde İsrâiliyat (Al-Dakheel fi-al-Tafseer)	3
2	Kur'an İlimleri (Quranic Sciences)	3
3	Tematik Tefsir (Thematic Tafseer)	3
4	Analitik Tefsir-II (Analytical Tafseer-II)	3
Toplam		12
Hadis ve Hadis İlimleri (Hadith and Its Sciences) I. Sömestr		
Dersler		Kredi
1	Hadis-I (Hadith-I)	3
2	Hadis-II (Hadith-II)	2
3	Hadis Râvîleri (Ilm-ul-Rijal)	3
4	Hadis İlimleri (Sciences of Hadith)	3
5	Araştırma Teknikleri (Research Methodology)	2
Toplam		13
Hadis ve Hadis İlimleri (Hadith and Its Sciences) II. Sömestr		
Dersler		Kredi
1	Hadis-III (Hadith-III)	3
2	Muhaddislerin Metodolojileri (Methodology of Muhadditheen)	3
3	Hadis Kaynakları (Ilm-al-Takhreej)	3
4	İlâl'ül-Hadis (Ilal-al-Hadith)	3
Toplam		12
Kelam ve Felsefe (Aqeedah and Philosophy) I. Sömestr		
Dersler		Kredi
1	İslâm Felsefesi Araştırma Teknikleri (Research Methodology in Islamic Philosophy)	3

2	Tevhid-I (Al-Tawheed-I)	3
3	İlkçağ Mantığı (Ancient Logic)	2
4	İslâm Felsefesi-I (Islamic Philosophy-I)	2
5	Araştırma Teknikleri ve Makale Hazırlama (Research Methodology and Manuscript Editing)	2
Toplam		12
Kelam ve Felsefe (Aqeedah and Philosophy) II. Sömestr		
Dersler		Kredi
1	Tevhid-II (Al-Tawheed-II)	3
2	Çağdaş ve Modern Batı Felsefesi (Contemporary and Modern Western Philosophy)	3
3	Çağdaş ve Modern İslâm Düşüncesi (Contemporary and Modern Islamic Thought)	3
4	Tasavvuf ve Ahlâk (Mysticism and Ethics)	3
Toplam		12
Karşılaştırmalı Dinler (Comparative Religions) I. Sömestr		
Dersler		Kredi
1	Araştırma Teknikleri (Research Methodology)	3
2	Yahudilik ve Hristiyanlık Üzerine Batı Eleştirisi (Western Criticism of Judaism and Christianity)	3
3	Karşılaştırmalı Dinler-I (Comparative Religions-I)	3
4	Karşılaştırmalı Dinler-II (Comparative Religions-II)	3
Toplam		12
Karşılaştırmalı Dinler (Comparative Religions) II. Sömestr		
Dersler		Kredi
1	Karşılaştırmalı Tasavvuf (Comparative Mysticism)	3
2	Karşılaştırmalı Dinler-III (Comparative Religions-III)	3
3	Din Sosyolojisi (Sociology of Religions)	3
4	Din Araştırmalarına Yaklaşımlar (Approaches to the Study of Religions)	3
Toplam		12
Dâvâ ve İslâm Kültürü (Dawah and Islamic Culture) I. Sömestr		
Dersler		Kredi
1	Batıda Dâvâ Sorunları (Problems of Dawah in West)	2

2	İslâm ve Bilim (Islam and Science)	2
3	Hisbenin Esasları ve Kuruluşu (Principles of Hisbah and its Establishment)	3
4	Dâvânın Esasları (Principles of Dawah)	2
5	Araştırma Teknikleri (Research Methodology)	3
Toplam		12
Dâvâ ve İslâm Kültürü (Dawah and Islamic Culture) II. Sömestr		
Dersler		Kredi
1	Dâvânın Fıkhi (Fıqh al-Dawah)	3
2	Hint Altkıtasında İslâm'ın Yayılışı (Spread of Islam in Indo-Pak Subcontinent)	2
3	Dâvâ ve Sivil Toplum Kuruluşları (Dawah and Institutions of Civic Society)	2
4	İslâm Mezhepleri (Islamic Sects)	2
5	İslâm ve Diğer Dinler (Islam and Other Religions)	3
Toplam		12
Siyer (Seerah) I. Sömestr		
Dersler		Kredi
1	İslâmî Açıdan Tarih Felsefesi (Islamic Philosophy of History)	3
2	Siyer Çalışmalarına Oryantalistlerin Yaklaşımı (Approaches of Orientalists in Seerah Studies)	3
3	Hadis Râvîleri ve Cerh ve Ta'dil'in Esasları (Ilm al-Rijal and Principles of al-Jarh wa Ta'dil)	3
4	Önemli Müslüman Dilleri-I (Important Muslim Languages-I)	2
5	Araştırma Teknikleri (Research Methodology)	3
Toplam		14
Siyer (Seerah) II. Sömestr		
Dersler		Kredi
1	Sahabenin Hayatı (Seerah al-Sahabah)	3
2	Hint Altkıtasında Siyer ve Nübüvvet Araştırmaları (Studies in Seerah and Prophethood in Indo-Pak Subcontinent)	3
3	Önemli Müslüman Dilleri-II (Important Muslim Languages-II)	2
4	Öğrencilerin Siyer Semineri (Students Seminar on Seerah)	2
Toplam		10

İslâm Tarihi (Islamic History) I. Sömestr		
Dersler		Kredi
1	İslâmî Açıdan Tarih Felsefesi (Islamic Philosophy of History)	3
2	Hadis Râvîleri ve Cerh ve Ta'dil'in Esasları (İlm al-Rijal and Principles of al-Jarh wa Ta'dil)	3
3	Önemli Müslüman Dilleri-I (Important Muslim Languages-I)	2
4	Araştırma Teknikleri (Research Methodology)	3
Toplam		11
İslâm Tarihi (Islamic History) II. Sömestr		
Dersler		Kredi
1	İslâm Tarihi Araştırmalarının Çağdaş Sorunları (Contemporary Issues in the Study of Islamic History)	3
2	İslâm Aleminde Yenilik Hareketleri (Revivalist Movements in the Islamic World)	3
3	İslâm Tarihinde Önemli Olaylar (Important Historical Events in Islamic History)	2
4	İslâm Tarihi Çalışmalarına Oryantalistlerin Yaklaşımı (Approaches of Orientalists in the Study of Islamic History)	3
5	Pakistan ve İslâm Dünyası (Pakistan and the Islamic World)	2
Toplam		13

EK 5: U.İ.Ü.İ.A.F. Doktora Programı Dersleri Kredi Tablosu

Tefsir ve Kur'an İlimleri (Tafseer and Quranic Sciences) I. Sömestr		
Dersler		Kredi
1	Kur'an İlimleri (Quranic Sciences)	3
2	Fıkhî Tefsir (Al-Tafseer al-Fiqhi)	3
3	Tefsirde İsrâiliyat (Al-Dakheel fi al-Tafseer)	3
Toplam		9
Tefsir ve Kur'an İlimleri (Tafseer and Quranic Sciences) II. Sömestr		
Dersler		Kredi
1	Tefsir Usûlü (Principles of Tafseer)	3
2	Mezhebe Dayalı Tefsir (Exegesis of Sects)	3
3	Oryantalistler ve Kur'an (The Orientalists and the Quran)	3
Toplam		9
Hadis ve Hadis İlimleri (Hadith and Its Sciences) I. Sömestr		
Dersler		Kredi
1	Muhaddislerin Metodolojileri (Methodology of Muhaddithin)	3
2	Hadis Usûlü (Principles of Hadith)	3
3	Hadis Râvîleri (İlm al-Rijal)	3
Toplam		9
Hadis ve Hadis İlimleri (Hadith and Its Sciences) II. Sömestr		
Dersler		Kredi
1	Mürsel Hadislerin Tetkiki (Maraaseel and its Verification)	3
2	İlel'ül-Hadis (İlal al-Hadith)	3
3	Mevzu Hadisler (Invalid Ahadith)	3
Toplam		9
Karşılaştırmalı Dinler (Comparative Religions) I. Sömestr		
Dersler		Kredi
1	Yahudilik'te ve İslâm'da Temel Motifler (Major Themes in Judaism and Islam)	2
2	Hristiyanlık'ta ve İslâm'da Temel Motifler (Major Themes in Christianity and Islam)	2
3	Bilim, Felsefe ve Din (Science, Philosophy and Religion)	3
4	İhtisas Dili-I (Specialized Language-I)	2
Toplam		9

Karşılaştırmalı Dinler (Comparative Religions) II. Sömestr		
Dersler		Kredi
1	Araştırma Teknikleri (Research Methodology)	3
2	Hinduizm’de ve İslâm’da Temel Motifler (Major Themes in Hinduism and Islam)	2
3	Budizm’de ve İslâm’da Temel Motifler (Major Themes in Buddhism and Islam)	2
4	İhtisas Dili-II (Specialized Language-II)	2
Toplam		9

EK 6: Resimler

Resim 1: Pakistan Eyalet Haritası

Resim 2: Hint Altıktası Haritası

Resim 3: Uluslararası İslâm Üniversitesi, İslâmabad

Resim 4: Uluslararası İslâm Üniversitesi İslâm Araştırmaları Fakültesi, İslâmabad

Resim 5: Uluslararası İslâm Üniversitesi'nde Kız Öğrenciler, İslâmabad

Resim 6: Uluslararası İslâm Üniversitesi'nde Erkek Öğrenciler, İslâmabad

Resim 7: Muhammad Mudassir Ali, Uluslararası İslâm Üniversitesi İslâm Araştırmaları Fakóltesi, İslâmabad (08.2010)

Resim 8: Tariq Rahman, Kâid-i Âzam Üniversitesi, İslâmabad (07. 2009)

Resim 9: Ali Asghar Chishti, Allâme İktbal Açık Üniversitesi, Arap Dili ve İslâm Araştırmaları Fakültesi, İslâmabad (08.2010)

Resim 10: Abdulbasid Mücahid, Allâme İktbal Açık Üniversitesi, Arap Dili ve İslâm Araştırmaları Fakültesi, İslâmabad (08.2010)

Resim 11: ‘Dârululûm-u Hakâniye’ Medresesi, Akora Hatak

Resim 12: ‘Dârululûm-u Hakâniye’ Medresesi, Akora Hatak

Resim 13: ‘Dârululûm-u Hakâniye’ Medresesi, Akora Hatak

Resim 14: ‘Dârululûm-u Hakâniye’ Medresesi, Akora Hatak

Resim 15: ‘Fatıma Kadriye Kâimiye’ Kız Medresesi, Sialkot

Resim 16: ‘Hanifiye Envârî’ Kız Medresesi, Multan

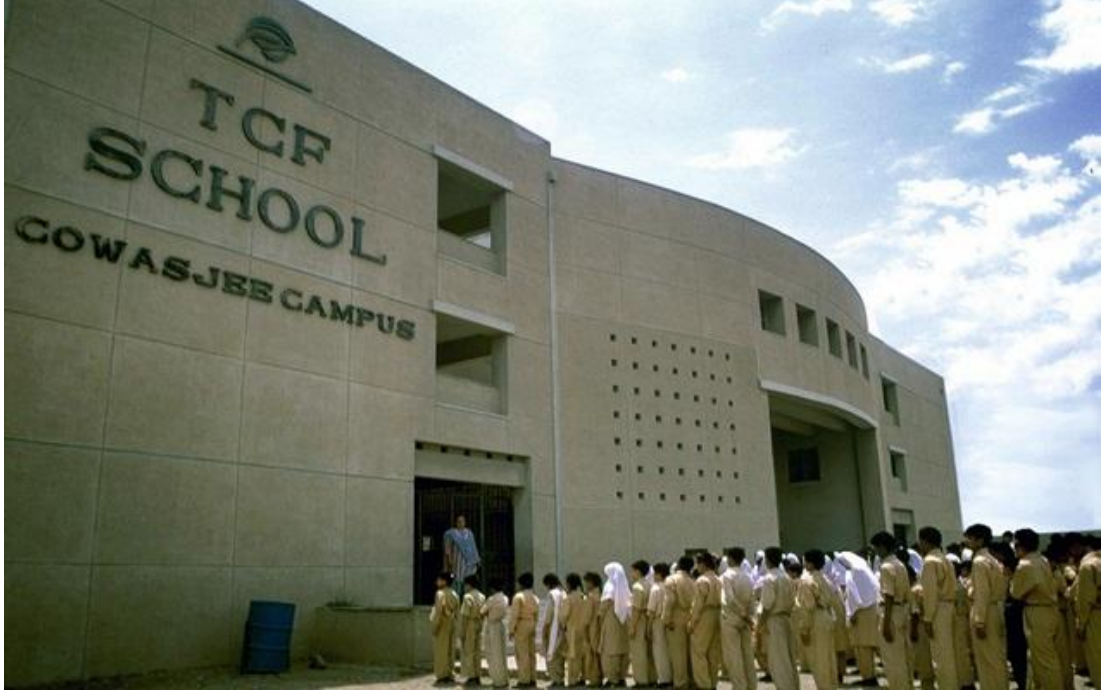
Resim 17: ‘St. Peters High School’ Misyoner Okulu, Lahor

Resim 18: ‘St. Catherine School’ Misyoner Okulu, Ravalpindi

Resim 19: ‘TCF’ Özel Okulu

Resim 20: ‘SOS’ Özel Okulu

Resim 21: ‘Faysal’ Devlet Okulu, Multan

Resim 22: Kırsalda Bir Devlet Okulu

Resim 23: ‘Mahmud Kod’ Erkek Lisesi, Sind

Resim 24: Bir Kız Lisesi, Hayber

